

Лілія ЩЕРБІН

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ
В ДІЯЛЬНОСТІ
КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ
ПАРТІЇ РОСІЇ
(1905—1918 рр.)

Лілея-НВ
Івано-Франківськ
2011

ББК 66.5

Щ 61

УДК 94(470+477) “1905/1918”

У монографії на основі аналізу архівних документів, мемуарів, вітчизняної та зарубіжної історіографії здійснено комплексне дослідження ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання протягом 1905–1918 рр. Розглянуто внутрішні партійні дискусії, погляди окремих діячів, еволюцію позиції партії щодо національних прагнень українців, простежено співробітництво з українською ліберальною інтелігенцією, проаналізовано ставлення партії до української державності в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського. Визначено основні етапи діяльності Конституційно-демократичної партії Росії щодо українського питання та висвітлено фактори, які впливали на політику кадетів щодо України.

Книга адресована історикам, політологам, студентам, усім, хто вивчає історію України.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічних наук Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету **Юрій Михайло Федорович**

кандидат історичних наук, професор кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка **Хоптяр Юрій Анатолійович**

Науковий редактор:

доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту історії і політології, завідувач кафедри етнології і археології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника **Кугутяк Микола Васильович**

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 4 від 27 грудня 2010 р.)

ISBN 978-966-668-257-7

© Л. Щербін, 2011.

© Видавництво «Лілея-НВ», 2011

*Присвячую світлій пам'яті моїх
найрідніших матері Наталії Василівні
та бабусь Анни Якимівни
й Катерини Лук'янівни*

ВСТУП

Поліетнічний характер Російської держави зумовлював гостроту й важливість національного питання для її розвитку. Міжнаціональні суперечності викликали кризи на початку й наприкінці ХХ ст., зокрема, невирішеність національного питання стала причиною революцій у Російській імперії, які призвели до її розпаду й утворення СРСР. Входження частини території України до складу Росії, політика русифікації і централізації щодо українців зумовили виникнення українського питання в Російській імперії, яке пов'язувалося з національно-визвольною боротьбою українського народу за державність, задоволення вимог національної мови, культури, школи тощо.

Здобуття Україною незалежності та побудова власної концепції самостійної зовнішньої політики активізували тематику значення українського фактора в геополітиці, ретроспективного відображення ролі України на міжнародній арені, сприйняття українського питання суспільствами сусідніх держав, які розглядаються як стратегічні партнери. Вагомим аспектом у контексті цих проблем є вивчення політики російських партій в українському питанні. Партійні концепції пропонували широкий спектр варіантів вирішення національної проблеми українців. Але особливе місце серед цих проектів займала позиція Конституційно-демократичної партії Росії, яка ґрунтувалась на ідеї суспільної еволюції. Особливої актуальності набуває ця проблема у зв'язку з тісними контактами кадетів з українськими ліберальними партіями, значною численністю партії в Україні, участю кадетів в уряді П. Скоропадського.

Історичний досвід урегулювання національних конфліктів, узгодження інтересів різних національних груп, партійна практика національної політики сприятимуть пошуку

оптимальних підходів до вирішення національних проблем у сучасних умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Монографія виконана на кафедрі всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника і є складовою частиною колективної теми “Етнополітичні процеси у Центрально-Східній Європі”.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є об'єктивне та всебічне вивчення місця й ролі українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії.

Для досягнення поставленої мети було необхідно розв'язати такі **завдання**:

- вивчити стан наукової розробки у вітчизняній і зарубіжній історіографії, охарактеризувати джерельну базу дослідження;

- дослідити ідеологію, програмні й організаційні засади Конституційно-демократичної партії Росії, з'ясувати програмні принципи кадетів щодо національного питання в цілому та українського зокрема;

- висвітлити ставлення та позицію партії до українського питання під час першої російської революції, проаналізувати діяльність парламентської кадетської фракції в процесі обговорення та вирішення українських національних проблем у Державних думах Росії чотирьох скликань, під час Першої світової війни;

- прослідкувати внутрішні дискусії, погляди окремих діячів, еволюцію позиції партії до національних прагнень українців;

- проаналізувати ставлення партії до української державності в період Центральної Ради та Гетьманату П. Скоропадського;

- визначити етапи діяльності Конституційно-демократичної партії Росії щодо українського питання та встановити основні фактори, які впливали на політику кадетів у сфері ставлення до України.

Об'єкт дослідження — Конституційно-демократична партія Росії.

Предмет дослідження – позиція кадетів щодо українського питання.

Методи дослідження. Упродовж роботи над темою автор підходив до розв'язання дослідницьких завдань конкретно історично, керуючись принципами історизму та наукової об'єктивності висвітлення різнобічних аспектів проблеми. Під час роботи над монографією використовувалися загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція) та спеціально-історичні методи дослідження (структурно-системний, критично-діалектичний, історико-хронологічний та ін.).

Хронологічні рамки дослідження становлять період 1905–1918 рр. Нижня межа – це виникнення Конституційно-демократичної партії, верхня межа – припинення діяльності кадетів в Україні, початок еміграційного періоду функціонування партії.

Територіальні межі обіймають Російську імперію, на території якої діяла Конституційно-демократична партія.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в постановці й розробці актуальної теми, яка не отримала всебічного й об'єктивного висвітлення в історичній літературі. Автор обґрунтував низку нових положень. На основі широкого масиву матеріалів, що раніше недостатньо або зовсім не використовувався, по-новому висвітлено діяльність кадетів в українському питанні. Комплексно проаналізовано ставлення Конституційно-демократичної партії Росії до національних вимог українців. У дослідженні вперше виділено етапи діяльності кадетів щодо української проблеми, визначено фактори, які впливали на політику кадетів у сфері ставлення до України.

На основі широкого кола джерел вивчено програмні документи Партії народної свободи, які визначали засади її національної політики, прослідковано еволюцію в ставленні кадетів до українського питання. Подальший розвиток отримало дослідження ставлення кадетів до подій 1917–1918 років в Україні, проаналізовано позиції, участь і роль представників партії в процесах українського державотворення. Дослідження дає змогу стверджувати, що українське питання займало вагомe місце в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії впродовж 1905–1918 рр.

Практичне значення одержаних результатів та основних ідей роботи полягає в тому, що нове прочитання вже відомих раніше й вивчення та введення в науковий обіг нових джерел, критичне опрацювання наявних історіографічних праць із проблематики дослідження дали змогу значно розширити напрями вивчення явищ і процесів етнополітичного та суспільного життя України впродовж 1905–1918 рр. Нагромаджений фактичний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення можуть бути використані при написанні праць з історії України й Росії, російсько-українських взаємин, історіографічних і краєзнавчих видань, посібників, спеціальних статей, при підготовці відповідних спецкурсів, у практичній викладацькій, краєзнавчій і виховній роботі, можуть бути впроваджені у вузівські навчальні дисципліни.

Теоретичне значення праці полягає в нагромадженні історичних знань з проблем політичної історії Росії, обґрунтуванні ролі українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії.

Монографія складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

Книга адресована історикам, студентам, усім, хто вивчає і цікавиться історією України.

Автор висловлює щирі вдячність за поради, зауваження й допомогу науковцям, працівникам архівних і бібліотечних установ, своїм колегам і рідним, усім, хто сприяв підготовці та виданню цієї книжки.

ІСТОРИОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ**1.1. Історіографія проблеми**

Проблема українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії впродовж 1905–1918 рр. не стала предметом спеціального дослідження. Окремі питання цієї теми висвітлювались у монографіях і публікаціях, присвячених історії Конституційно-демократичної партії, характеристиці позиції РКП(б) у національному питанні, розвитку українського національного руху, революції 1905–1907 рр., Першій світовій війні, Лютневій і Жовтневій революціям, діяльності Центральної Ради, гетьманату П. Скоропадського, національній політиці Російській імперії.

За хронологією історіографія включає такі періоди: 1) 1905 – 1917 рр.; 2) з 1917 р. до кінця 1920 рр.; 3) з кінця 1920-х рр. до середини 1950-х рр.; 4) від другої половини 1950-х рр. до початку 1990 рр.; 5) з початку 1990-х рр. до цього часу.

Перший історіографічний період охоплює час від утворення Конституційно-демократичної партії (1905 р.) до 1917 р. і характеризується творами публіцистів і безпосередніх учасників суспільно-політичного життя Російської імперії. Аналіз формування програмних вимог з національного питання і стратегія діяльності кадетів щодо практичного втілення цих теоретичних засад проводилися представниками Конституційно-демократичної партії, українськими лібералами, членами інших загальноросійських партій, тобто на першому етапі вивчення теми серед авторів переважали сучасники подій. Їхні роботи мають полемічний, публіцистичний характер, містять фрагментарний і політизований виклад. На особливу увагу заслуговують публікації відомих кадетських діячів. Вони наголошували на демократичному характері ставлення до українського питання конституційних демократів, відображали загальну характеристику програмових засад кадетів.

Серед публікацій діячів українського національного руху варто відмітити праці й статті М. Грушевського [230–232;

400–401], О. Єфремова [239–240], С. Петлюри [276–277], О. Білоусенка [219–221], М. Могилянського [264–267], О. Саліковського [299–300], Д. Донцова [237–238], які висвітлюють, насамперед, особливості зв'язків між українськими й російськими лібералами, діяльність кадетів у Думі щодо задоволення українських національних вимог. Вони слугують певним індикатором резонансності політики, яка проходила кадетами стосовно української проблеми, оскільки прослідковують реакцію українського суспільства на роль кадетської фракції в захисті українських вимог у Думах. Можна відзначити працю В. Дорошенка, де виділяються виступи окремих кадетів на захист вимог українців у російському парламенті.

З початком виникнення кадетської партії розгорнув епопею ідеологічного протистояння В. І. Ленін, викриваючи у сфері національної політики великодержавну шовіністичну позицію кадетів. Він критикував класову сутність кадетів як буржуазну, капіталістичну, називав “партією міщанського обману народної свободи”, “антидемократичною ліберально-буржуазною партією” [175, с. 272; 169, с. 204], указував на страх кадетів, на відміну від більшовиків, перед демократією і рухом мас [170, с. 450]. Ленінські твердження та оцінки стали визначальним чинником для радянських істориків, які займалися вивченням ворожого пролетарській революції табору – кадетів. В. Ленін пов'язував вирішення національного питання в Росії з революційною боротьбою пролетаріату, яка ускладнювалася поширенням буржуазного націоналізму серед селян. Він протиставляв кадетський варіант вирішення українського питання соціал-демократичній позиції. Аналізуючи національну політику кадетів, В. Ленін зазначав, що немає суттєвої різниці між кадетами й націоналістами в цій сфері, відмінність тільки в тактиці кадетів, яка характеризується “білими рукавичками і більш дипломатично обережними зворотами”, тому закликав чесних демократів і прихильників пригноблених народів не голосувати за кадетів [166, с. 157–158]. Критикуючи заперечення кадетами права нації на політичне самовизначення, В. Ленін, однак, не говорив про становище пригноблених народів, а розкривав класову приналежність партії, утверджував за ними

назву націонал-лібералів, убачаючи в цьому основу їхнього шовінізму та ідейно-політичного блоку з пуришкевичами [174, с. 237]. У 1917 р. В. Ленін вважав, що в українському питанні всі правлячі партії зазнали явної поразки в загальнодержавному масштабі [178, с. 342]. У виході кадетів з уряду в липні 1917 р. убачав не принципову незгоду в питанні про Україну, а розрахунок [173, с. 397].

Вплив національного чинника на розгортання подій у Росії 1917–1918 рр. привертав увагу представників російської зарубіжної історіографії. В еміграції продовжив наукову діяльність П. Мілюков, який значне місце у своїх роботах приділяв осмисленню національних процесів у Росії, національної політики партій. Наголошуючи на багатонаціональному характері Російської імперії, він заперечував ототожнення цієї держави з Австро-Угорщиною, Туреччиною. П. Мілюков указував на те, що національності були розчаровані діяльністю Думи, оскільки не вдалося досягти національних прав, українців витіснили з тих скромних національних позицій, які вони займали в боротьбі за мову, школу, літературу. Націоналістичні настрої посилились, втратили віру в користь свого союзу з російськими лібералами, стали шукати свої власні шляхи боротьби [477, с. 215]. В “Истории второй русской революции” лідер кадетів розкрив політику Тимчасового уряду до Центральної Ради, перипетії переговорів у Києві, відставки міністрів-кадетів, ставлення Тимчасового уряду до українського питання впродовж липня-жовтня 1917 р. [474]. У роботі “Национальный вопрос (Происхождение национальности и национальные вопросы в России)” П. Мілюков проаналізував національні суперечності Росії, виникнення національної свідомості різних народів, серед них й українського [476].

Проблема бачення російськими какетами вирішення українського питання неодноразово розкривалась у збірниках, присвячених діяльності окремих лідерів партії, зокрема, П. Мілюкову [492], М. Винаверу [475], у публікаціях В. Обнинського [489], А. Ону [490], М. Ульянова [549].

У другій половині 50–60-х рр. ХХ ст. поживилося вивчення історії політичних партій, що супроводжувалося введенням до

наукового обігу нових історичних джерел. Велике значення мала публікація петрозаводського історика Н. Славіна в 1957 р., у якій висвітлювалися події липневої кризи. За кількістю використаних архівних матеріалів його доробок історики оцінюють як “перше серйозне наукове дослідження контрреволюційної діяльності кадетської партії в 1917 р.” [457, с. 70]. Першою спеціальною роботою про національне питання в діяльності політичних партій стала монографія Т. Бурмістрової, опублікована в 1969 р., але вона тільки повторила положення Леніна про тотожність позицій з національного питання кадетів і націоналістів, про націонал-лібералізм кадетів. Метою кадетів, на думку дослідниці, був “розподіл з пуришкевичами влади над робітниками, селянами і пригнобленими народами” [371, с. 30]. Т. Бурмістрова також твердила, що гасла кадетів про національні свободи були “маскою демократизму” для ідейного впливу на пролетаріат [371, с. 44].

Радянські історики В. Комін [450–451], В. Дякін [421–423], Х. Астрахан [353], А. Аврех [349–350], Є. Черменський [556–557], І. Мінц [478], Л. Спірін [531–532], С. Сідельников [524], присвячуючи свої роботи історії російських партій, політичній боротьбі, висвітлювали програмні положення Партії народної свободи з національного питання, аспекти діяльності кадетів щодо українського питання. Історик Л. Спірін переконаний, що “кадети навіть в програмі були дуже далекі від політичного самовизначення корінних народів Росії” [532, с. 110]. Урядова липнева криза 1917 р. була інсценована, на думку науковця, для того, щоб показати тиск на есерів і меншовиків, примусити їх поступитися кадетським вимогам приборкати революцію [532, с. 248]. Автор класифікував кадетів як “головну партію реставрації влади буржуазії і поміщиків” [532, с. 266]. Однак у його дослідженні не згадується діяльність кадетів в уряді Скоропадського, а тільки дається вказівка на те, що в Києві знаходилася невелика група на чолі з Мілюковим, яка єдина зрадила союзників, тобто Антанту, підтримуючи німців [531, с. 274].

Дослідниці Т. Бурмістрова і В. Гусакова у своїй праці проаналізували національне питання в програмах і тактиці російських партій впродовж 1905–1917 рр. Для їх роботи характерні ідеалізація національної політики більшовиків,

твердження про те, що “кадети мріяли про ліквідацію національних відмінностей Росії на основі повної русифікації, відстоювали інтереси великої буржуазії” [372, с. 31].

Низка досліджень В. Дякіна, присвячених російській буржуазії, розкриває позиції кадетів з українського питання. Особливістю його розвідок є те, що вагомість національної проблеми для Конституційно-демократичної партії встановлюється в результаті опрацювання великої кількості архівних матеріалів [420; 423–424]. В. Дякін зазначав, що українці перебували у виключному становищі, саме існування їх як народу владою заперечувалося. Ще однією особливістю українського питання автор вважав, насамперед, негативне ставлення до нього з боку частини ліберального табору, який зазвичай підтримував народи Росії в їх національно-культурних програмах.

А. Аврех обговорення кадетами національних проблем, у тому числі й української, визнавав методом відходу від дійсності, критикував науковість, детальність, ілюзорність дискусій у ЦК з національного питання під час Першої світової війни [349, с. 197]. Водночас автор предметом розходження Струве з кадетами називає українське питання, “з якого Струве зайняв позицію, яка мало чим відрізнялась від позиції Шувальова, якого українофоба” [349, с. 217].

Історик І. Мінц відповідь Тимчасового уряду на висунуті Центральною Радою вимоги у травні схвалити ідею української автономії вважав “зразком кадетської великодержавної політики, прикритою ханжеською есеро-меншовицькою фразеологією” [478, с. 452], а самі переговори – “вимушеним заходом з двох сторін, метою якого була спільна боротьба проти революційного руху” [478, с. 453–454].

70-ті – середина 80-х рр. ХХ ст. характеризуються подальшим посиленням уваги з боку радянських науковців до вивчення історії Партії народної свободи. Безсумнівний пріоритет належить роботам таких істориків, як Є. Черменський, А. Аврех, В. Дякін, Л. Спірін. Вони розглядали українське питання в діяльності кадетів у контексті вивчення особливостей політичної боротьби партій, діяльності Дум. Праця В. Попика відображає специфіку внутрішнього становища під час виборів до III Думи.

Заслугою цих авторів треба визнати залучення широкого та різноманітного матеріалу. У 70–80 – х рр. значний вклад у дослідження проблем російського лібералізму зробив В. Шелохаєв. Однак у той час він наголошував на тому, що непослідовність кадетів до вирішення національного питання призвела їх до повного політичного банкрутства в цій сфері. Аналізуючи національну програму кадетів, В. Шелохаєв показав, що гасло культурного самовизначення виражало прагнення кадетів підпорядкувати трудящі маси, пролетаріат ліберальній ідеології, сприяло поділу робітничого класу за національною ознакою, закликаючи їх до розвитку загальної культури в союзі з ліберальною буржуазією. Він стверджував, що партійна програма була спрямована проти інтернаціонального об'єднання пролетаріату у визвольній боротьбі, проти революційного вирішення національного питання, яке послідовно відстоювала більшовицька партія [561, с. 100–102].

Аналогічні висновки були зроблені й Н. Думовою, яка назвала програму кадетів реакційною [417, с. 26]. Однак саме їй належать монографії, у яких уперше на архівному матеріалі відображено становище партії після жовтня 1917 р. [417–419]. Дослідниця визначальною ідеєю для кадетів при вирішенні національного питання називає ідею державності [418, с. 24]. Програма партії категорично виступала проти права на територіальну автономію і політичне самовизначення. Національна політика кадетів, на думку автора, вела до все більших протиріч між Партією народної свободи і національними буржуазними партіями, що послаблювало політичний фронт буржуазії [418, с. 138].

Монографія Н. Думової “Кадетська контрреволюція та її розгром” відобразила процес трансформації партії після жовтневої революції 1917 р., тактичні розбіжності серед кадетів щодо орієнтації, участь українських кадетів у “буржуазно-поміщицькому уряді генерала царської армії П. П. Скоропадського”, “маріонетковому уряді” [417, с. 107].

Праці радянського історика В. Кувшинова, написані у 80-х рр. ХХ ст., були присвячені ідеології й тактиці кадетів у лютому-жовтні 1917 р., а також історіографії цієї проблеми [456–457]. Дослідник застосовував ленінські підходи до аналізу національних вимог кадетів: “насмішка над принципами

демократії”, “будучи ідеологами російського імперіалізму кадети були, як і царське самодержавство, прихильниками єдиної і неподільної Росії” [456, с. 63–64]. Він стверджував, що незмінним у 1917 р. для кадетів залишалося прагнення вирішити всі національні відмінності в країні шляхом повної русифікації [456, с. 77]. Однак ним не наводилися факти розбіжностей, які виникали на з'їздах між членами ЦК та українськими кадетами. Він заперечував те, що причиною виходу міністрів з уряду в липні 1917 р. стала незгода з порушенням соціалістичними міністрами принципу коаліційного вирішення питань, що особливо проявилось в українському питанні, вважав, що це був розрахунок [456, с. 169].

Стаття В. Горякіної присвячена співробітництву російських кадетів та українських радикал-демократів. Автор розглянула співпрацю УДП, УР з кадетами в період виборів до І Державної думи, проаналізувала спроби діячів радикальної та демократичної партій вплинути на формування національної частини політичної програми російських кадетів [396].

У довіднику “Великий Жовтень і громадянська війна в Україні” кадети класифікувалися як “головна партія контрреволюційної ліберально-монархічної буржуазії, що в національному питанні проголошувала свободу мов, культурне самовизначення, але заперечувала існування української нації” [374, с. 230–231].

Дослідження істориків у 80-х рр. були зосереджені на вивченні окремих частин програми кадетів [537; 551], аналізі форм, методів, засобів впливу на маси [391; 488; 559,], передвиборній політичній боротьбі [509], діяльності партії в еміграції [574].

У 1991 р. з'явилася монографія В. Шелохаєва “Ідеологія і політична організація російської ліберальної буржуазії. 1907–1914 рр.”, яка стала логічним продовженням попередніх його розвідок [560]. І хоча методологічною базою залишалися праці В. Леніна, проте науковець визначив теоретичні основи національної програми кадетів, проаналізував варіанти вирішення національної проблеми П. Струве й П. Мілюкова, простежив позицію партії щодо польського, єврейського, українського питань впродовж 1907–1914 рр., прослідкував

постановку українського питання на партійних конференціях, з'ясував відносини російських та українських лібералів, підкреслював складність етнічних проблем для кадетів, їхнє прагнення відкласти вирішення цих завдань на далеке майбутнє. Історик зробив висновки, які відповідали духові того часу про те, що “за допомогою гасла націоналізму великоросійські і національні буржуазні партії прагнули перешкодити єдності трудящих мас, розділити їх за “національними квартирами” і в кінцевому результаті підпорядкувати своєму ідейно-політичному впливові”, “ідеологи російського лібералізму намагались відволікти трудящі маси від вирішення корінних соціальних і політичних проблем” [560, с. 150–151].

Закордонні дослідники впродовж 70–80-х рр. ХХ ст. намагались дати більш об'єктивну картину місця й ролі українського національного руху в загальноросійському політичному процесі. Висвітлення позиції кадетів з українського питання подає Н. Полонська-Василенко у своїй “Історії України”. Історик розкрила діяльність кадетів щодо захисту вимог українського народу в російському парламенті. Вона проаналізувала склад уряду Скоропадського, проте ці оцінки вважають суб'єктивними, оскільки її чоловік М. Василенко був міністром у Кабінеті Ф. Лизогуба [508]. І. Нагаєвський простежив вплив кадетів на українську державність [485].

Дослідження Б. Коваля [445] і Д. Гирського [393] відображають позицію російських кадетів до подій періоду гетьманату. Діаспорний історик О. Старчук проаналізував запити в ІV Державній думі проти заборони святкування ювілею Т. Шевченка [538]. Історик зарубіжного українознавства Д. Соловей у дослідженні “Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р.” порівняв ставлення до українського питання відомого українського вченого, кадета, міністра уряду П. Скоропадського М. Василенка з лідера російських кадетів П. Мілюкова. Науковець причиною підтримки провідними українськими діячами уряду Скоропадського вважав те, що вони були в полоні “традиційних російських імперських ідей”, “всі вони були виховані в великоруській школі”, тому “вони й ухопилися за режим Скоропадського, як за якір порятунку, як за надію майбутнього відродження тої втраченої “єдиної невідомої””,

основи їхнього особистого добробуту й широкого поля діяльності для задоволення їхніх особистих амбіцій” [530, с. 34].

Початок 90-х рр. ХХ ст. відкрив новий етап у вивченні досліджуваної проблеми. Сучасна російська історіографія відводить вагоме місце у своїх дослідженнях Конституційно-демократичній партії. Можна навіть говорити про апологетику лібералізму з боку російських істориків. Кадетська модель суспільної трансформації Росії розглядається як утрачений варіант оновлення держави, що був найбільш прийнятним та оптимальним для неї. Десятиліття шаблонних, догматично-тенденційних підходів до кадетів як ворогів народу, контрреволюціонерів породили явище природного наукового інтересу до Партії народної свободи, яке в Російській Федерації зумовлене ще й діяльністю політичних сил, що вважають себе продовжувачами традицій лібералізму, наступниками кадетів.

Російськими істориками й філософами О. Гнатюком, О. Гоголевським, В. Лентовичем, І. Осиповим була здійснена спроба осмислення історії лібералізму, зародження та еволюції його основних засад, періодизації, висвітлення проблеми складання національних вимог у програмних документах земського руху й прокадетських організаціях [394–395; 465; 491].

Колективна монографія російських істориків “Национальный вопрос в Государственных Думах России: Опыт законотворчества”, присвячена досвіду вирішення національного питання Державними думами Росії, хоч і розглядає позиції парламентських фракцій щодо національної проблеми в Росії впродовж функціонування дум чотирьох скликань, але українське питання в діяльності кадетської групи й парламенту в цілому подається досить загально, оглядово, більше уваги приділяється іншим проблемам поліетнічної імперії – польській, єврейській, мусульманській [430].

Російські дослідники Д. Бондаренко й Н. Крестовська вказують на замовчування “українського фактора” у революції 1917 р., вважають його причиною відставки кадетів [364, с. 86]. Вони кидають виклик радянській і російській історіографії, для яких домінантною стала думка, що заперечує причинно-наслідковий зв'язок між липневим договором, підписаним делегаціями Тимчасового уряду й Ради, і кризою в Петрограді.

Однак для їх досліджень притаманне дещо упереджене ставлення до досягнень Української революції, зокрема вони вважають Центральну Раду (ЦР) тільки місцевим органом, а не загальноукраїнським.

Незаперечним авторитетом вивчення лібералізму серед російських істориків на сучасному етапі залишається В. Шелохаєв. Він уперше ввів у науковий обіг значний масив архівних документів, які висвітлюють ставлення Конституційно-демократичної партії до українського руху. Статті В. Шелохаєва про становище російських лібералів під час Першої світової війни містять не тільки характеристику організаційної структури партії кадетів, але й розкривають ставлення конституційних демократів до війни в цілому, зокрема до територіальних придбань Росії (Галичини, Польщі) [562; 565]. Дослідження В. Шелохаєва про розробку кадетами національного питання в роки Першої світової війни стало продовженням вивчення ним ліберальної концепції національного питання в Росії 1905–1914 рр. [564]. Важливість його розвідки в тому, що він визначив фактори, які впливали на формування позицій кадетів з національних проблем, проаналізував партійну й думську діяльність кадетів щодо польського, єврейського, литовського, вірменського та українського питань. Причиною ігнорування ними українських вимог науковець називає події в Галичині й позицію уряду і націоналістів щодо західних українців [564, с. 357]. В. Шелохаєв позитивно оцінює досвід кадетів у сфері вирішення національного питання, оскільки вважає, що “ліберальний варіант національного питання був найбільш оптимальним, тому що створював умови для збереження єдності поліетнічної Російської держави, яка історично склалася”, “був розрахований на компроміс і взаєморозуміння між різними національностями, представляв реальний шанс уникнути насильного вирішення національного питання, а отже, і розпаду Російської імперії” [564, с. 365]. Пропозиції, які висловлювали російські ліберали про національно-культурну автономію з наданням усіх громадянських і політичних прав незалежно від національності й конфесії, він вважає “найбільш розумним, здоровим і раціональним підходом до вирішення національного питання” [519, с. 83].

Сферою наукових інтересів В. Кувшинова залишається Конституційно-демократична партія. Відмовившись від класових шаблонів, він з нових методологічних позицій вивчає історію партії. Учений у своїх сучасних дослідженнях приділяє значну увагу еволюції національного питання в діяльності кадетів, ставленню до українського питання, німецькій орієнтації Мілюкова, співробітництву кадетів України з німцями [454–455].

1990-ті рр. ознаменувалися проведенням низки міжнародних наукових конференцій, присвячених вивченню історії національних політичних партій Росії, розвитку політичної думки Росії, ювілею П. Мілюкова. Значна кількість доповідей і виступів висвітлює національно-державні проекти російських політичних партій, у тому числі й Партії народної свободи, позиції ліберальних діячів щодо українського питання [536; 543; 568; 573]. Дослідники розглядали національне питання як “лакмусовий папірець для визначення ступеня зрілості, функціональної доцільності і соціальної ефективності” партій [426, с. 84].

Праці, присвячені політичній історії Росії початку ХХ ст., аналізують теоретичні засади національної програми Партії народної свободи [386; 431; 504–505]. Серед досліджень, які вивчають трансформації Російської імперії і роль у цих процесах партій, слід виокремити публікації Ф. Гайди [387–388], Г. Аронсона [351], В. Булдакова [369], Ш. Галаєва [389], автореферат кандидатської дисертації В. Патентова [502].

Змогу порівняльного аспекту ставлення до українського питання кадетів та інших партій надає можливість дослідження історії правих сил Росії [442; 453]. Існує ряд статей російських істориків персоналістичного характеру, які розкривають ставлення окремих видатних діячів партії до українського питання, у тому числі В. Вернадського [383–384, 464], П. Струве [354], П. Мілюкова [352], В. Маклакова [368], П. Долгорукова [436], Ф. Кокошкіна [567]. Російські історики, вивчаючи біографії найвідоміших представників кадетів – П. Мілюкова, П. Струве, визначають їх погляди на розв’язання українського питання [428; 471–472; 520]. Зокрема, суперечка П. Струве з українського питання російським істориком Б. Балаєвим інтерпретується як “жорстка полеміка з ідеологами

українського сепаратизму та їх “адвокатами” з ліворадикального середовища” [354, с. 123].

І. Міхутіна в статті “Українське питання і російські політичні партії напередодні Першої світової війни” визначає, що кадети підійшли до формування позиції в національному питанні не так декларативно та абстрактно як ліві партії. Наголошує на непримиренності між різними розуміннями шляхів вирішення українського питання лідерами українського руху й кадетами, оскільки перші пропонували концепцію автономістично-федеративну, варіант національно-територіальної автономії, а другі – культурно-національне самовизначення [481]. Монографія І. Міхутіної про українське питання Росії на початку ХХ ст. написана на основі великої архівної бази та історичної літератури, у тому числі автор використала праці українських істориків, що притаманне небагатьом російським дослідникам. Вона прослідковує позицію кадетів в українському питанні до лютого 1917 р. Науковець визначає причини й фактори, зміст і форму українського питання для Конституційно-демократичної партії. Однак дуже скромно оцінює можливості українського національного руху [480].

У комплексному монографічному дослідженні провідних російських науковців “Модели общественного переустройства России. ХХ век” зроблена масштабна спроба системного аналізу основних моделей і субмоделей перебудови Росії, зокрема, ліберальної. Вони проаналізували теоретичні, ідеологічні, програмні та стратегічні положення, форми й механізми реалізації моделей [484].

Автори відзначають, що теоретичні й програмні установки ліберальних партій з національного питання не завжди збігалися з їх реальною політичною позицією [484, с. 266]. Для кадетів, які підтримували традиційні зв'язки з різними політичними напрямками й течіями українського національного руху й мали розгалужену мережу партійних організацій в Україні, українське питання виявилось непростим. З одного боку, праве крило на чолі зі П. Струве взагалі вважало його “шкідливою інтелігентською вигадкою”, закликало оголосити боротьбу проти українського партикуляризму. З іншого боку, Союз автономістів-федералістів, очолюваний членом ЦК

О. Ледницьким, ставився співчутливо до вимог українських лібералів. У свою чергу, центральне керівництво кадетської партії намагалося найти рівнодіючу в українському питанні, яка, однак, проходила все ж ближче до правого, ніж до лівого крила партії [484, с. 271].

Першою дисертаційною роботою, присвяченою історії кадетів в Україні, стала праця Л. Гапонової. Автор стверджує, що “кадети в Україні, будучи прихильниками великої наддержави, байдуже відносились до національного руху і різко негативно до його претензій на владу” [390, с. 13]. Висвітлюючи тактику Партії народної свободи в українському питанні, науковець причиною виступу кадетів проти зусиль Центральної Ради створити українську автономію в складі Росії називає те, що “вони розглядали автономію як перехідний стан до незалежності і не могли допустити виходу України зі складу Росії, оскільки були великодержавною партією” [390, с. 17].

Сучасна українська дослідниця діяльності Конституційно-демократичної партії в Україні в період 1905–1907 рр. А. Білоус у своїх статтях не тільки розглядала становлення, практичну діяльність в Україні цієї партії в період першої революції, але й зробила висновок про значний внесок у процес розвитку національної думки місцевих представників Партії народної свободи, довела, що помітним впливом у їхньому середовищі користувались українофіли [360–362].

М. Якупов вивчив дії центральних органів партії відносно України та функціонування кадетських організацій в Україні впродовж 1917–1918 рр. Науковець зробив висновок про наявність серед кадетів України двох течій: “Одна повністю підтримувала лінію ЦК (кадети півдня та сходу України), друга – закликала керівництво партії повернутися обличчям до вимог українського народу (більша частина Київської обласної організації партії)” [576, с. 14]. Центральною подією відносин кадетів з українським рухом він вважає липневу політичну кризу, яка була спричинена українським питанням. М. Якупов класифікує її “як кризу ідеології партії, яка в своєму розвитку відставала від розвитку суспільної свідомості” [576, с. 15].

Дисертаційна робота І. Ванденка з’ясовує становище й політику партії кадетів щодо Першої світової війни [373].

Т. Гунчак у своїй розвідці про політичну історію України першої половини ХХ ст. охарактеризував взаємовідносини членів ТУПу з провідниками російських ліберальних кіл. У роботі містяться звернення делегації до міністра освіти, петиція українських діячів Полтави до Мілюкова й Чхеїдзе [402, с. 71].

“Російські політичні партії зробили українське питання предметом спекуляцій у боротьбі за владу. Кадети вдалися до підступно-розважливих залякувань російського обивателя загрозою українського партикуляризму у загальноросійському культурному процесі”, – вважав В. Сарбей у передмові до тритомного видання про українське питання в Росії [522, с. 38]. Однак це досить суперечливе твердження, тому що ідея українського партикуляризму була притаманна П. Струве, а не офіційній позиції партії.

Дослідження С. Телешуна стало однією з перших спроб комплексно розглянути еволюцію програмово-теоретичних засад українських політичних партій та організацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. у галузі національного питання, самовизначення і державотворення. Науковець прослідкував зв’язки кадетів з українськими лібералами. Аналізуючи їх, історик твердить, що стосунки ТУПу з кадетами були складними [542, с. 70]. Він вважає політичну діяльність УРДП тісно пов’язаною з діяльністю російських кадетів, які з тактичних міркувань погодилися на підтримку національно-культурних вимог українського народу, зокрема щодо використання української мови в школах, суді, церкві [542, с. 95].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлені в публікаціях О. Реєнта, зокрема, прийняття на червневій конференції Конституційно-демократичної партії резолюції про визнання прав українців на широке культурне самовизначення, звернення українців у лютому 1916 р. до Мілюкова з вимогою задоволення національних домагань, кадрову політику гетьмана П. Скоропадського, спростовуючи звинувачення в “неукраїнськості” уряду [518, с. 25–26; 513]. Науковець є одним з небагатьох, хто пов’язує липневу урядову кризу з київськими переговорами [518, с. 58].

Деякі аспекти проблеми ставлення кадетів до українського питання знайшли відображення в працях, присвячених

діяльності Центральної Ради й гетьманату, таких авторів, як В. Верстюк [377], О. Мироненко [479], В. Солдатенко [529], Ю. Павленко, Ю. Храмов [497].

Монографія Д. Яневського “Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки” відображає еволюцію програмних положень кадетів на національну проблему впродовж 1917 р. [577].

Хоча дослідження одеського історика Ф. Самойлова присвячене кадетам та українському питанню, проте його назва “Російський лібералізм та українське питання” не відповідає змісту статті, тому що до російських лібералів належали не тільки кагети [521].

У серії монографій і статей про партії й організації в Україні історик А. Павко значне місце відводить діяльності кадетів, їх ролі в суспільному житті Наддніпрянщини [493–496].

У своїй статті Г. Стрельський, висвітливши перебування П. Мілюкова в Києві в 1918 р., наголошує на тому, що його спроба перетворити Київ у плацдарм відбудови єдиної і невідомої Росії за допомогою кайзерівської Німеччини не увінчалась успіхом [540].

Проблема ролі українського питання в політиці кадетів проаналізована в монографії В. Колесника й О. Надтоки, у якій зроблена спроба простежити діяльність російської інтелігенції у сфері культурно-національного й політичного відродження України початку ХХ століття. Автори зазначають, що найбільше відзначалися на тлі сприяння розвитку української культури представники російської партії конституціоналістів-демократів. “Лідер партії П. Мілюков, хоча і був переконаним російським націоналістом, але розумів необхідність певних поступок українському національному рухові заради збереження цілісності російської держави. Увага була викликана ще й тим, що серед членів його партії було чимало українців та людей, які щиро співчували ідеї українського національного відродження” [449, с. 87].

Розкриваючи особливість українського лібералізму, дослідник Л. Могильний приділяє увагу окремим аспектам співробітництва вітчизняних ліберальних партій з кагетами [448; 483].

Історик О. Старинець, висвітлюючи процес виникнення Партії народної свободи в Україні впродовж жовтня 1905 – лютого 1906 рр., окрім уточнення чисельності партії в Україні, зупиняється на особливому ставленні українських кадетів до національного питання [534].

Дослідник інтелігенції Г. Касьянов прослідковує зв'язки українських лібералів з російськими кадетами, аналізує передвиборну угоду ТУПу й кадетів [440].

Еволюція програмного положення з національної проблеми в контексті подій 1905–1918 рр. подана в колективних працях, предметом вивчення яких стали політична історія [487; 506–507], а також українське питання в Російській імперії [546–547]. У роботі “Українська державність у ХХ ст.” аналізується українське питання в стратегії Росії на початку ХХ ст. у контексті думської діяльності, відносин Тимчасового уряду та Центральної Ради [545].

Історик А. Зорік стверджує, що період Першої світової війни в Росії і в Україні став важливим періодом у розвитку класової і партійної боротьби [429, с. 213]. Використовуючи класовий підхід до класифікації партій, він підкреслює зростання революційних соціал-демократів у порівнянні з лібералами. Викриття ними контрреволюційної сутності лібералізму дозволило досягти помітних успіхів у боротьбі за вплив на маси, кадетська партія, яка наполегливо й настирливо боролася за владу свого класу, була послідовним і небезпечним ворогом більшовицької партії [414, с. 221].

Серед сучасних публікацій слід виділити дослідження С. Донченко й український проект про історичну ретроспективу українсько-російських відносин [378]. У низці своїх статей і монографії, присвячених ліберальним партіям України, С. Донченко не оминає увагою і російських кадетів [403–412]. Вона аналізує процес виникнення, розвитку Конституційно-демократичної партії в Україні, розглядає її діяльність і відносини із Центральною Радою й гетьманатом. Вона вважає, що кагети в українському питанні займали великодержавну, антидемократичну позицію, українське питання видалося складним для них [407, с. 96–97].

У праці В. Верстюка, В. Горобця, О. Толочка “Україна і Росія в історичній ретроспективі: Українські проекти в Російській

імперії” висвітлюється місце кадетів у спектрі політичних сил України впродовж 1905–1918 рр. Показовим був той факт, на думку авторів, що кадати не захотіли підтримати розгляд у Державній думі питання про українську автономію, яке було винесене українською парламентарною громадою, але до порядку денного так і не було заявлене. Така ситуація пояснюється тим, що в національному питанні кадати обрали класичну ліберальну позицію, яка не ставила питання про національну територію і не розглядала народ-націю юридичним суб’єктом. Альтернативою національно-територіальній автономії кадати бачили місцеве самоуправління [378, с. 389].

Дослідник В. Куртяк у своїй статті розглядає вплив етнічного фактора на формування програм і діяльність політичних партій в Україні в 1917–1920 роках, виділяючи два опозиційні табори серед політичних сил: український і антиукраїнський. Критерієм солідарності чи антагонізму, на його думку, стало ставлення до українського національного питання. Автор стверджує, що кадати не зрадили своєму ідеалу – “за єдиную и неделимую”, а підтримка гетьманату була тільки політичним маневром. На основі постанов партійного з’їзду у травні 1918 р. і заяв П. Мілюкова В. Куртяк визначає позицію кадетів як “імперський шовінізм” [461, с. 91].

Шляхи вирішення національних питань ліберальною опозицією аналізують історики М. і Н. Щербачи [571–572]. Стаття В. Лаврова розглядає працю В. Вернадського про українське питання в контексті пошуку ліберального вирішення національного питання [463].

Окремі аспекти ставлення кадетів до українського питання висвітлювалися в працях про ідеологію лібералізму, парламентську діяльність партій, національне питання в Думах, вибори періоду Центральної Ради, встановлення однопартійної системи в Україні, українсько-російські відносини. Зокрема, варто назвати публікації О. Білокінь [358–359], В. Бойко [363], О. Бриндака [367], І. Бурди [370], Я. Венгелик [375], І. Гриніва [397], В. Ідзьо [432], О. Коника [452], О. Кудлай [460], І. Лосєва [466], О. Надтоки [486], В. Чалікової [555], П. Юра [575].

Персоналіям діячів кадетської партії і визначенню їхнього впливу на національно-визвольний рух і суспільно-політичне

життя присвячені праці В. Кириченко [441], Д. Табачника [541], В. Білецького [357], І. Гирича [392], Є. Панкової [501], В. Соколовського і М. Яцюка [528].

Вагомий внесок у розробку тематики зробили представники української діаспори А. Процик [511–512; 579], Л. Дражевська [416], Я. Падох [498], І. Клейнер [144], В. Верига [376].

Монографія І. Клейнера дозволяє проаналізувати ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання через призму полеміки єврейського громадського діяча Жаботинського й Струве щодо українських національних вимог [444].

В. Верига в дослідженні, присвяченому історії українського національного відродження, стверджує, що саме вимога кадетів вільного культурного розвитку для всіх національностей Російської імперії робила партію “привабливою і для лібералів України” [376, с. 334]. Оскільки кадати найбільш толерантно ставилися до українського питання, у їхній партії було багато інтелігентних українців, тому із цієї партії було обрано чимало депутатів-українців [376, с. 340].

Представник української діаспори А. Процик доводить, що категоричне відкинення концепції федеративного устрою майбутньої демократичної Росії залишилось одним із непорушних принципів програми кадетської партії, особливо її лівого крила з виразно республіканським напрямом. Ця безкомпромісність відносно федерації була наслідком дилеми російських лібералів, які бажали демократичної, але водночас неділимій Росії, для яких революційна хвиля прийшла, з національної точки зору, на кілька декад завчасно. Вони повинні були відкинути й принцип вільного розвитку неросійських народів, у національному питанні партія приречена була залишитися консервативною [511, с. 11].

На думку дослідниці, кадати продовжували дотримуватися принципу територіальної єдності Росії і після падіння Тимчасового уряду, коли тісно почали співробітничати з головними центрами білого руху. Своєю позицією в цьому питанні вони вплинули на негативне ставлення білої Росії до федералізму, чим сприяли успіху більшовиків на периферії [512, с. 128]. Перевагою праць А. Процик є використання

Бахметьєвського архіву Колумбійського університету, де зберігаються архівні матеріали кадетів.

Серед сучасних зарубіжних досліджень варто назвати праці С. Брейяр [365–366], Р. Пайпса [499–500], А. Каппелера [438–439], С. Хейман [553], Дж. Р. Решетара [517]. Американський дослідник Р. Пайпс є автором біографії П. Струве, актуальність і значення якої неможливо не оцінити [499–500]. Фундаментальна праця американського історика, присвячена життєпису П. Струве, розкриває не тільки сторінки життя і діяльності відомого російського діяча, але й історію політичної думки Росії початку ХХ століття. Саме націоналізм історик визначає як характерну рису мислення П. Струве: “Націоналізм був одним з непорушних стовпів його інтелектуальної біографії, її константою. Велика, повнокровна, культурна російська нація була головною метою його діяльності” [499, с. 31]. На думку Р. Пайпса, П. Струве визнавав обґрунтованість національних протестів Польщі й Фінляндії, навіть був готовий змиритися з наданням полякам і фінам широкої внутрішньої автономії, негативно ставився до обмежень щодо євреїв. “Але при цьому він не тільки навідріз відмовлявся визнавати наявність української нації, володіючої правом на політичне самовизначення, але і заперечував навіть існування самої української культури” [500, с. 270].

Монографія С. Хейман, присвячена Б. Кістяківському, висвітлює такі важливі аспекти проблеми, як національне питання в Росії, значення його для російського ліберального суспільства, а також перебіг дискусії Б. Кістяківського й П. Струве щодо українського питання [553].

Праця А. Каппелера стала першою спробою огляду історії поліетнічної Росії. Я. Грицак вважає, що “автор здійснив щось на зразок коперніківського перевороту, перенісши національний фактор із задвірків у центр уваги історичної науки і, відповідно, підкресливши роль неросійських народів у постанні, функціонуванні та розпаді Російської імперії” [439, с. IX]. Історик аналізує місце й роль українців в імперії, розглядає причини зростання національного руху, а також сприйняття російськими партіями українського питання в контексті історичних подій.

Проблемний підхід до бачення кадетами українського питання характеризує дослідження французького історика

С. Брейяр. Вона аналізує політику кадетів в українському питанні впродовж 1905–1917 рр. Стурбованість кадетів українським питанням упродовж 1912–1914 рр. вимірюється, на її думку, масштабами розвитку українського руху [366, с. 95].

Дж. Решетар, наголошуючи на тому, що федералізм як вирішення національного питання не був підтриманий жодною російською політичною партією, підкреслює, що постійно федералізму протистояли кадати, захищаючи “єдність російської держави”. Вважає, що найбільш “ліберальна” позиція до України була запропонована П. Струве, нетерпимі уявлення якого були відкинені навіть лідером кадетів [517, с. 155].

Таким чином, історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що вченими зроблений значний внесок у дослідження проблематики, пов’язаної із ставленням Конституційно-демократичної партії до українського питання. Перші спроби аналізу вирішення національної проблеми російськими кадатами були зроблені радянськими істориками, які тенденційно, упереджено та однобічно підходили до діяльності своїх політичних опонентів, акцентували увагу на тому, що програми всіх партій, крім РСДРП, передбачали невирішеність національних суперечностей, неможливість мирного співжиття націй. Однак ними було введено в обіг значну кількість матеріалів та архівних джерел. З нових позицій розглядається ставлення кадетів до українського питання в сучасній російській та українській історіографії. Проте не було створено узагальнюючої праці, яка б розкривала всі аспекти ставлення кадетів до національних вимог українського народу.

Окремі аспекти позиції кадетів з національного питання висвітлювалися через призму вивчення історії Партії народної свободи, політичної ситуації в Росії, становища буржуазії, функціонування Державної думи Росії, історії російських революцій і Першої світової війни, діяльності Тимчасового та українських урядів.

Зазначене дослідження, у зв’язку з усім вищенаписаним, виступає закономірним продовженням наукових пошуків і розвідок вітчизняної історіографії проблеми і є спробою комплексного вивчення ставлення російських кадетів до українського питання впродовж 1905–1918 рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження побудоване на документальних джерелах, частина з яких вводиться до наукового обігу вперше. За походженням, змістом, формою їх можна поділити на чотири групи: архівні джерела, публікації документів, листування, періодичні видання і мемуарна література.

Значний документальний матеріал з проблеми дослідження нагромадився у фондах українських архівних установ. У Центральному державному історичному архіві в Києві (далі – ЦДАІАК України) фонди Київського (274), Подільського (301), Катеринославського (313), Полтавського (320), Харківського (336), Одеського (385) Губернських жандармських управлінь надали можливість прослідкувати становище партії в Україні [6; 17; 24; 30; 31], виявити звернення українців до кадетів, листи відомих українських діячів до кадетів [14]. Зокрема, у фонді (1235) Грушевських зберігається чернетка листа М. Грушевського до П. Мілюкова [13].

Справи фондів ЦДАІАКу інформують про думських депутатів [16; 36], виявляють діяльність партії під час війни, свідчать про перебування в Україні представників партії, про їхні контакти з москвофілами [1; 12; 22; 23; 25; 34; 37].

Фонд (838) містить листівки Конституційно-демократичної партії, які висвітлюють програмні положення з національної проблеми, що надає змогу проаналізувати передвиборну платформу кадетів, з'ясувати значення національного питання для Конституційно-демократичної партії [3; 10; 11; 28; 38].

У Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України знаходяться протоколи засідань Центральної Ради, у яких брали участь кадети [45–47]. Аналіз цих матеріалів сприяє вивченню позиції Партії народної свободи до процесів становлення української державності в 1917 р., до відносин між Центральною Радою і Тимчасовим урядом.

Дослідження фонду 268 (Партія народної свободи) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), який складається із справ Харківського комітету кадетів, дало змогу з'ясувати позицію одного з найбільших українських комітетів кадетів до подій 1917–1918 рр. [40–44].

У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України знаходиться фонд 542 М. Василенка, у якому містяться цінні документи для розуміння позиції Партії народної свободи щодо українського питання в 1918 р., описуються події, пов'язані з участю кадетів у кабінеті Ф. Лизогуба. Спогади й біографічні матеріали М. Василенка відтворюють події, пов'язані з формуванням і діяльністю уряду, становищем партії в Україні в період Гетьманату [48–52].

Вивчення фонду І. Луцицького (ф. 66) в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського дало змогу проаналізувати діяльність кадетського депутата щодо захисту українських вимог у Думі. Він містить звернення харківської студентської громади й представників “Просвіти” Миколаєва до І. Луцицького з проханнями відстоювати інтереси української школи в російському парламенті [58; 60–61], протоколи нарад українських осередків кадетів, на яких обговорювалося становище України, обласне питання [53; 57; 59], законопроект про використання “малоросійської” мови в початкових навчальних закладах [56].

У фонді 244 П. Стебницького, окрім чернеток статей, листів відомого громадсько-політичного діяча, зберігається резолюція Головного комітету Партії народної свободи від 8 вересня 1918 р. про законопроект Київського обласного комітету кадетів про державний устрій автономної України [54–55].

Важливу роль у дослідженні відіграли неопубліковані документи Державного архіву Російської Федерації, у якому зберігаються матеріали Конституційно-демократичної партії та її представників. Фонд 523 “Конституційно-демократична партія (кадети)” містить протоколи нарад парламентської фракції партії з представниками місцевих груп, у тому числі й українських, під час яких обговорювалися становище

українців в Росії, національні вимоги українського народу; листи й дані з України про організаційну структуру й програмні особливості місцевих комітетів партії. Уперше введено в науковий обіг справу під грифом “таємно”, яка передає нараду членів партії щодо Центральної Ради [72]. Описи 2 і 3 зберігають справи, у яких подається інформація про передвиборну домовленість кадетів і українців, про діяльність партії в Україні впродовж 1918–1919 рр., окремі виписки про українське питання [71; 75; 106]. Істотним джерелом є матеріали з’їздів, конференцій, нарад, резолюції, постанови, рішення, інструктивні матеріали центральних органів партії, листування, агітаційні видання, брошури, відозви, звернення, програми, декларації, звіти думських фракцій, які дають можливість виявити партійні позиції щодо вирішення українського питання.

Одними із цінних стали справи, котрі складають фонд 579 (Мілюков П. М.) лідера Партії народної свободи, який упродовж 1905–1918 рр. відігравав вирішальну роль у формуванні стратегії кадетів у ставленні до національних прагнень українського народу. У цьому фонді знаходяться матеріали, які надають можливість прослідкувати еволюцію позиції не тільки партії до українського питання, але й ставлення українців до форм і засобів, пропонувані кадетами на шляху задоволення національних вимог українців. Тут зібрані резолюції, постанови ЦК, промови з українського питання [104; 127], звіти й ухвали місцевих груп кадетів щодо діяльності партії у сфері підтримки українського руху [63; 78–79], заяви, звернення, листи, телеграми від українців і лідерів національно-визвольного руху, зокрема, С. Петаюри [96], М. Грушевського [86], діячів ТУПу [94], листи від українських кадетів М. Василенка [85], Є. Шольпа [90], М. Могилянського [88], представників місцевих осередків [87; 89; 92; 97]. Також цікавими для дослідження стали матеріали, які надавались українцями кадетам для захисту їхніх національних вимог у Думі [76; 83; 128], звернення діячів Галичини в Державну думу [81], статті про політику російської адміністрації в Галичині [67–69; 126; 129]. Суттєву цікавість становлять протоколи засідань ЦК

про участь київських кадетів в уряді П. Скоропадського, матеріали, отримані від Київського комітету партії про становище в Україні в 1918 р. [65; 100; 120].

Певний джерельний матеріал з теми дослідження відклався у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки. Фонд 225 (Пешехонов А. В.) містить протоколи засідань ЦК Партії народної свободи 1915–1918 рр. [131–142].

Серед опублікованих джерел важливе місце займають збірники документів і матеріалів. Для всебічного аналізу позиції Конституційно-демократичної партії з українського питання значну цінність мають збірки матеріалів, які становлять документальну спадщину кадетів. Збірник “Либеральное движение в России. 1902–1905 гг.” включає документи “Союзу звільнення”, “Союзу земців-конституціоналістів”, з’їздів земських і міських діячів, на основі вивчення яких можна дослідити процес формування ідеології, тактики, програми Партії народної свободи з національного питання, простежити діяльність українських ліберальних діячів щодо відстоювання національних вимог українців [179].

Масив джерел, уведений у науковий обіг російським проектом “Політичні партії Росії. Документальна спадщина”, надає можливість осмислення українського питання для Конституційно-демократичної партії. У цій серії опубліковано матеріали з’їздів, конференцій, протоколи засідань ЦК кадетів [192–193; 202–205]. Шеститомне видання документів керівного органу партії Центрального комітету (далі – ЦК) включає протоколи засідань Московського й Петербурзького відділень [192–193]. Окрім загальних тенденцій розвитку партійного життя, вони висвітлюють позицію представників ЦК з українського питання, надають можливість прослідкувати ставлення кадетів до національних домагань українського народу впродовж 1905–1918 рр.

Суттєву цікавість становлять опубліковані матеріали з’їздів і конференцій Конституційно-демократичної партії. Конференції відігравали важливу роль для зв’язку провінційних і центральних органів партії, слугували певним індикатором партійної дійсності. Цей діалог центральних і місцевих осередків виявляв певні розбіжності в баченні національних проблем ЦК

і місцевими комітетами, зокрема Київським, представники якого постійно пред'являли вимоги щодо використання української мови в освіті, суді, тобто прагнули досягнути практичного втілення програмного принципу національно-культурної автономії. Документи свідчать про розгортання дискусій щодо доцільності зміни партійної програми внаслідок обговорення становища українського народу.

Вагомим джерелом вивчення роботи кадетської фракції стосовно українського питання в Державних думах Росії чотирьох скликань за 1906–1917 рр. є стенографічні звіти [148–151], збірки про думську роботу депутатів, у тому числі й від Конституційно-демократичної партії [213; 235–236; 269], а також фракційні звіти, які підсумовують діяльність і тактику кадетських депутатів у парламенті впродовж окремих сесій, містять важливі промови депутатів – кадетів, які надають можливість з'ясувати форми й методи їх боротьби за українські права в парламенті [156; 206; 210; 214–215]. Збірник думських промов включає виступи кадетських депутатів на захист національного питання в I Думі, у яких вони відстоювали програмний принцип рівноправності націй, права на культурне самовизначення народів [198].

Характерну групу джерел являють собою партійні матеріали й праці кадетів, серед яких звіти, платформи, популярні виклади й пояснення програмних постулатів партії [164; 188; 197; 199; 212; 216].

Праці О. Камінки й В. Набокова висвітлюють тактику діяльності кадетів у II Думі [159]. Твори О. Кізеветтера [160–161], Ф. Кокошкіна [163], М. Гредескула [152], П. Долгорукова [153], О. Ізгоєва [158, 243], В. Вернадського [143–146], О. Корнілова [165] становлять цінне джерело для осмислення теоретичних основ вирішення національного питання кагетами.

Позицію кадетів до Союзу-автономістів, ідеї автономії, до національного питання під час Першої світової війни надають можливість з'ясувати роботи П. Мілюкова [180–182].

Велике значення для розуміння позиції кадетів з українського питання мають спогади. Їх можна класифікувати на мемуари членів Конституційно-демократичної партії,

представників інших російських політичних партій, лідерів українського руху. Серед споминів кадетів слід відзначити спогади О. Корнілова [334–336], П. Мілюкова [338], А. Тиркової-Вільямс [345], В. Оболенського [342], П. Долгорукова [328], Б. Нольде [341], М. Могилянського [339], В. Макакова [337]. Вони оживляють партійні хроніки, розкривають маловідомі сторінки партійної кадетської кухні, доповнюють офіційні дані неповторним колоритом переживань і почуттів. Сторінки спогадів сповнені цікавими образами кадетів, перипетіями внутрішнього буття організації від виникнення аж до періоду еміграції, розкривають позиції конституційних демократів з українського питання.

Спогади О. Корнілова містять дані про конференцію 6–8 червня 1915 р., на якій розгорталися гострі дебати з приводу становища Галичини й на якій П. Струве вийшов із складу ЦК, оскільки зайняв позицію з українського питання, яка не відповідала партійній програмі [335, с. 117]. Відомий кадет згадує про свою участь у комісії з українського питання. О. Корнілов передає певну хронологію актуалізації українського питання в ЦК партії: нараду з українцями 7 жовтня 1913 р., поїздки П. Мілюкова в Київ, приїзд М. Грушевського, рішення розробити ряд законопроектів і партійних виступів на захист прав української народності на культурне самовизначення [334, с. 119]. О. Корнілов свідчить, що, попри авторитет і домінування П. Мілюкова в ЦК, спостерігалось певне невдоволення, викликане його позицією з національних питань, особливо “малоросійського”: “І хоча він в Думі займав позицію, яка задовольняла малоросіян, але відчувалось, що вони стоять на федеративній точці зору, а Мілюков дуже центральний” [336, с. 122].

“Я приступаю до написання при відсутності будь-яких матеріалів, крім запасу моєї пам’яті”, – писав П. Мілюков у вступі до своїх спогадів, усвідомлюючи суб’єктивізм і можливість неточності відтворюваних сюжетів [338, с. 29]. Його мемуари дають змогу відтворити ставлення кадетів до вимог автономії України Центральної Ради й до М. Грушевського як лідера українського представницького органу.

Важливим джерелом вивчення та осмислення діяльності Конституційно-демократичної партії в період гетьманату є мемуари кадета, міністра ісповідань В. Зіньківського, які містять цінні матеріали про розвиток національного руху в Російській імперії, позицію російських та українських кадетів впродовж 1918 р. [332].

Серед спогадів представників інших політичних російських партій варто відзначити спомини В. Гурко [324], О. Гольденвейзера [320], А. Денікіна [325], О. Керенського [333], В. Мякотіна [340], у яких вони відображають діяльність кадетів у 1917–1918 рр.

Важливим джерелом для розуміння позиції кадетів з українського питання є мемуари відомих діячів українського руху початку ХХ століття Д. Дорошенка [330–331], Є. Чикаленка [346], С. Русової [343], М. Грушевського [321–323], П. Скоропадського [344]. Меценат, громадський діяч, член ТУПу Є. Чикаленко у своїх спогадах аналізує причини й наслідки підтримки українцями (членами УДРП) кадетів. Серед причин називає відсутність зв'язків партії із широкими масами й свідомих українців серед поміщицтва і буржуазії, “свідомість свого безсилля і певність неможливості власними силами провести своїх українських послів до Державної Думи”, а також підтримку кадетами деяких українських вимог [346, с. 327]. Результатами входження українців до Конституційно-демократичної партії, на його думку, стало ослаблення УДРП, оскільки віддавали всі свої сили та енергію російській партії, “яка, згоджуючись на українську мову в школах, суді, церкві, все таки не визнавала автономії для України, хоч Польщу та Фінляндію признавала достойними автономії” [346, с. 327]. Він подає ставлення російських політичних сил до українського питання: “Взагалі вся московська людність вороже ставилась до відродження української нації” [346, с. 388]. На думку Є. Чикаленка, ліберали в порівнянні із чорносотенцями протидіяли делікатніше, але “твердо стояли за “єдиную неділимую Росію” і боялися всього того, що загрожує цілості її” [346, с. 388].

Д. Дорошенко у своїх мемуарах теж причиною успіху кадетів на виборах до І Думи називає зобов'язання партії підтримувати українські національні домагання [330, с. 80]. На думку

В. Соддатенка, основною цінністю праці Д. Дорошенка “Мої спомини про недавнє-минуле” є те, що “це роздуми саме історика, й будь-яка подія, факт, навіть інтимна, побутова деталь подані в них крізь призму історичної значущості, зі знанням справи, блискуче вписані в систему історичних пріоритетів” [529, с. 20]. Спогади Д. Дорошенка за 1914–1920 рр. висвітлюють позицію кадетських кіл до українських домагань під час таких важливих подій, як Перша світова війна, Лютнева революція, період Центральної Ради, гетьманату. Будучи призначеним Тимчасовим урядом крайовим комісаром Галичини й Буковини, він зустрічався з П. Мілюковим. У спогадах історика подана характеристика кадетів М. Василенка, А. Ржепецького, з якими Д. Дорошенко співпрацював в уряді П. Скоропадського.

Джерелом значного фактичного матеріалу є спогади М. Грушевського, який у своїх мемуарах зазначав, що липнева урядова криза була викликана українською справою [321, с. 145].

Мемуари гетьмана П. Скоропадського подають цінні характеристики міністрів – кадетів уряду Ф. Лизогуба, сприяють з’ясуванню курсу кабінету, який піддавався і піддається гострій критиці й нерозумінню якраз через участь у ньому кадетів [344].

Варто відзначити ще одну групу джерел особистого походження – щоденники. Для написання монографії використані щоденники П. Мілюкова [326], В. Вернадського [319], Є. Чикаленка [347–348], Д. Донцова [329]. Щоденникові записи П. Мілюкова відрізняються “педантизмом і акуратністю людини, яка турбувалася насамперед не про власний імідж, не про те враження, яке щоденник, ставши досягненням громадськості, може справити на читача (хоча цей момент теж відігравав свою роль), а про інформативну місткість і точність” [435, с. 6]. Особливістю щоденника є те, що до нього включені тексти окремих документів, зокрема, його лист Головному комітету кадетської партії в Україні. Оригінал щоденника знаходиться в Бахметьєвському архіві Колумбійського університету, одна із частин зберігається в ДАРФі [62]. У 2004 р. щоденник був опублікований російськими дослідниками. У записах відображаються партійні суперечки щодо вибору союзників у боротьбі з більшовиками, неоднозначна оцінка

гетьманату, рішення українських кадетів про входження до уряду П. Скоропадського.

Щоденник В. Вернадського висвітлює політичну атмосферу України 1917–1918 рр., участь кадетів у подіях квітня-грудня 1918 р.

Київський щоденник Дмитра Донцова (записи з 29 травня 1918 р. до 9 лютого 1919 р.) – безпосереднє свідчення учасника подій періоду Української держави П. Скоропадського. Д. Донцов очолював тоді Українську Телеграфну Агенцію і спілкувався з багатьма політичними, громадськими, культурними діячами України того часу, у своїх коротких нотатках подає характеристику життя Києва 1918 р. [329].

Щоденник Є. Чикаленка, що охоплює події 1907–1919 рр., є своєрідним продовженням його спогадів і цінним джерелом для вивчення історії українського життя другої половини ХІХ – початку ХХ століття, для дослідження розвитку українсько-російського суспільного взаємсприйняття. Документ містить відомості про зв'язки української інтелігенції з російськими кадетами, про з'їзди ТУПу, ставлення до позиції кадетів щодо українських домагань у Думі, перебіг передвиборних домовленостей між ТУПом і Партією народної свободи, дані про приїзди П. Мілюкова до Києва з метою отримання матеріалів для думської промови на захист українського питання. Відомий меценат і громадський діяч описує події політичного й культурного життя України впродовж 1917–1919 рр., подає аналіз історичних явищ та провідних українських постатей. Сторінки щоденника відкривають широку панораму перипетій партійного життя України, зокрема періоду гетьманату, з'ясовують відношення української спільноти до кадетів в уряді Ф. Лизогуба, містять відомості про місію П. Мілюкова в Києві.

Однак помилковим є твердження Є. Чикаленка, що “кадети увійшовши на виборах у блок з українцями, включили у свою програму пункти про заведення української мови в школах – нижчій, середній, вищій”, тому що ніяких змін до основного партійного документа не було внесено [347, с. 251].

Ще одна група джерел, використана для написання дослідження, – листування. Листування В. Вернадського з

М. Василенком і з І. Петрункевичем дає змогу простежувати партійно-ідеологічні, емоційні та психологічні моменти їхнього сприйняття нової суспільно-політичної ситуації в Україні [49; 157; 217].

Публіцистичні джерела, які відображають діяльність Конституційно-демократичної партії щодо українського питання, це, насамперед, статті в журналі “Украинская жизнь”.

Для написання дослідження використано значний комплекс періодичних видань. Серед них можна виділити партійні видання: друкований орган кадетів газети “Речь”, “Наш век”, журнал “Вестник партии народной свободы”, газети українських комітетів партії “Полтавский день”, “Южная газета” “Народная свобода”. Багато інформації про діяльність партії надають сторінки таких газет, як щоденна газета ліберального напрямку “Киевская мысль”, “Громадська думка”, російськомовна щоденна київська газета “Голос Киева”, “Русские ведомости”, неофіційні друковані органи ТУПу газета “Рада” і журнал “Украинская жизнь”, “Биржевые ведомости”. Періодичні видання подають значний фактологічний матеріал про внутрішнє життя партії, про теоретичні змагання партії з національної проблеми.

Широка й багатопланова джерельна база дослідження дозволяє комплексно вивчити проблему, тобто визначити офіційну позицію партії до українського питання, з’ясувати ставлення до національних українських домагань окремих представників партії. Опрацьовані різноманітні джерела стали вагомою підставою для написання монографії.

Таким чином, проведений аналіз стану наукової розробки проблеми, здійснена робота з джерелами зайвий раз підтвердили актуальність написання дослідження, присвяченого політиці Конституційно-демократичної партії щодо українського питання впродовж 1905–1918 рр., визначили основне коло проблем майбутнього вивчення.

КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ: ЗАРОДЖЕННЯ, ІДЕОЛОГІЯ, ПРОГРАМА, ОРГАНІЗАЦІЯ

2.1. Виникнення та ідейно-програмні засади Конституційно-демократичної партії

Вагоме місце в системі політичних партій Росії на початку ХХ ст. займала Конституційно-демократична партія. Її називали “партією інтелектуалів, яка акумулювала у своїх рядах цвіт російської інтелігенції” [503, с. 151], була фактично першою демократичною партією Росії, відкритою політичною організацією, пристосованою до парламентської діяльності [455, с. 46]. Конституційно-демократична партія була виразником ідеології лібералізму. У сучасній російській історії і політології точиться багато суперечок про російський лібералізм, пов’язаних з проблемами типологізації, періодизації і значення цієї ідеології. Лібералізм розглядається як утрачений шанс оновлення Росії на початку ХХ ст. і прийнятна альтернатива для розвитку держави у ХХІ ст. Лібералізм (лат. *liberalis* – вільний) – політична й ідеологічна течія, що об’єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва й демократичних свобод. Основна цінність лібералізму – принцип свободи індивіда, який забезпечується недоторканістю приватної власності.

Саме на початку ХХ століття лібералізм у Росії досяг найбільшого піднесення. Варто зазначити, що тоді існувало досить специфічне розуміння терміна “ліберал”, тому що лібералами називали не тільки прихильників цієї політичної ідеології, а, насамперед, противників самодержавства. Ліберали створили “цілісну раціоналістичну світоглядну систему, в основі якої були покладені ідеї особистості, правової держави, громадянського суспільства, ринкової економіки, соціального партнерства” [523, с. 285]. У межах російської ліберальної концепції виділяють три варіанти модернізації Росії: октябристи, прогресисти, кадети. Кадети пропонували найбільш радикальний варіант модернізації країни, який передбачав “перетворення Росії в цивілізовану демократичну державу,

створення умов для гармонійного розвитку особистості і громадянського суспільства” [523, с. 176]. В. Шелохаєв вважає, що російський лібералізм становить особливий тип інтелектуального лібералізму, який виник на теоретичному рівні в неадекватному середовищі [566, с. 31]. Вихідною точкою всіх напрямів російського лібералізму називають визнання в теорії і на практиці пріоритетності еволюційного шляху суспільного розвитку [523, с. 173]. Дослідник В. Козбаненко класифікує програму кадетів як російський радикальний варіант європейського лібералізму [446, с. 36].

Основою для утворення, організаційного структурування ліберальних сил Росії стало виникнення журналу “Освобождение”, який видавався з липня 1902 р. до жовтня 1905 р. у Штутгарті за редакцією П. Струве. На сторінках цього друкованого органу вперше дискутувалися програмні засади й принципи створення майбутньої партії. Конституційно-демократична партія виникла на основі двох ліберальних організацій – “Союзу визволення” і “Союзу земців-конституціоналістів” [165, с. 3]. Діяльність цих організацій і скликання з’їздів земських і міських діячів стали важливим періодом становлення, ембріональною фазою для майбутніх російських ліберальних партій, апогей якої припадає на літо-осінь 1905 р. На думку П. Струве, робота цих товариств привела до народження нації, державного народу: “Росії потрібна конституційно-демократична партія, потрібна як знаряддя створення державного народу, як акушер нації” [179, с. 594].

Конституювання партії відбулося на I установчому з’їзді 12–18 жовтня 1905 р. у Москві в умовах Першої російської революції. Це спричинило нечисленність ліберального зібрання (81 чоловік), оскільки через страйк на залізниці багато делегатів не змогли приїхати. Важливим чинником конституювання партії став Маніфест 17 жовтня 1905 р., який дарував населенню Російської імперії основи громадянської свободи, недоторканість особистості, свободи совісті, слова, зібрань, союзів, виборче право, запровадив законодавчий орган – Державну думу. На I з’їзді були прийняті програма, статут, обраний тимчасовий Центральний комітет (ЦК) у складі 30 осіб. До нього від України ввійшов І. Луцицький – відомий історик, професор Київського

університету. Остаточне оформлення партії відбулося 4–11 січня 1906 р., на якому вона отримала другу назву – Партія народної свободи й були внесені зміни до програми.

Програма кадетів складалася з 8 розділів і 57 статей. Значна увага приділялася правам громадян. Проголошувалася рівність усіх громадян без різниці статі, віросповідання, національності, стану. Кадети прагнули забезпечити свободу совісті, досягти в суспільстві демократичних свобод: слова, друку, зібрань, союзів, переконань, недоторканість житла й особи [202, с. 189–190]. Щодо майбутнього державного ладу Росії, то на I з'їзді в програмі було зазначено, що конституційний устрій визначається основним законом. На II з'їзді в січні 1906 р. кадети постановили, що “Росія повинна бути конституційною і парламентською монархією” [202, с. 189]. Конституційні демократи виходили з необхідності поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову. Законодавчі функції покладалися на народне представництво, яке обиралося загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням [202, с. 190]. Партія виступала за створення відповідального міністерства перед Державною думою, демократизацію місцевого управління й суду.

На думку українського історика А. Павка, програма кадетів репрезентувала радикально-демократичний варіант парламентського, цивілізованого вирішення комплексу соціально-економічних і політичних питань російської дійсності. Кадети вважали капіталізм найоптимальнішим варіантом суспільного прогресу. Вони виступали проти соціальних катаклізмів і революційних методів оновлення суспільства. Однією з пріоритетних у програмі стала ідея поступового реформування старої державної влади шляхом заміни необмеженого самодержавного режиму конституційно-монархічним ладом. Політичним ідеалом кадетів була парламентарно-конституційна монархія англійського зразка [493, с. 336–337].

Вирішення аграрної проблеми зводилося до наділення землею безземельних і малоземельних селян за рахунок державних, удільних, монастирських земель, а також часткового примусового відчуження поміщицької землі за викуп. Кадети виступали за викуп поміщицьких земель за справедливою

(неринковою) ціною. Аграрна програма партії була спробою компромісу між інтересами панівних класів і багатомільйонного селянства. Реформа мала задовольнити інтереси селян, оскільки передавала на вигідних для них засадах землі, урегульовувала орендні відносини [493, с. 338]. На думку А. Павка, для практичної реалізації вона мала досить малі шанси: “Вимоги кадетів в аграрному питанні царизм вважав надто революційними, а симпатії широких селянських мас головним чином були на боці більш радикальних аграрних проектів соціалістичних і неонародницьких партій” [493, с. 338]. Робітнича програма передбачала надання робітникам права зібрань, страйків, створення союзів, містила пункти соціального захисту праці: поступове введення 8-годинного робочого дня, скорочення надурочних робіт для дорослих, заборона залучення до них жінок і підлітків, надання компенсації в разі втрати працездатності внаслідок нещасного випадку чи професійного захворювання, введення державного страхування на випадок смерті, старості, хвороби.

У сфері фінансових та економічних реформ кадети домагалися створення при Раді Міністрів спеціального органу для розробки перспективного плану розвитку всіх галузей народного господарства, перегляду застарілого торгово-промислового законодавства, ліквідації опіки й регламентації, перегляду податкової системи, збільшення бюджетних прав Державної думи; доступу приватного капіталу в залізничне будівництво, гірські промисли, скорочення нерентабельного державного господарства; організації промислового кредиту та банку довготермінового промислового кредиту; створення торгово-промислових палат і біржових судів; розширення зовнішньої торгівлі [505, с. 157].

Кадети вимагали необмеженого рівного права для здобуття освіти, вільної приватної і громадської ініціативи у створенні навчальних закладів. Наголошували на необхідності автономії університетів, вільного викладання у вузах, вільних об'єднань студентства, збільшення кількості середніх навчальних закладів, розвитку професійної освіти. У питанні зовнішньої політики вони орієнтувалися на країни західної демократії, вирішення проблем Росії в районі проток Босфор і Дарданеллів, Константинополя.

В “Освобождени” також простежувалася думка про необхідність об’єднання всіх елементів суспільства в ім’я ліквідації деспотизму й установа вільного правового устрою на широкій демократичній основі [161, с. 9]. Потребами загального блага партія вважала політичну свободу й соціальну справедливість. В основу державного життя вони ставила не забезпечення окремих класових інтересів, а ідею загального блага [161, с. 15].

Розкриваючи характер партії, кадети вказували на те, що вона є ліберальною – відстоює свободу особистості, громадянські права й самоуправління, є партією демократичної конституції і демократичних соціальних реформ, що дало підстави самим кадетам говорити про притаманну їм “містику конституції”. Вони заперечували класовий характер свого об’єднання, бо, на їх думку, крім класового поділу, існують ідеали й інтереси загальнолюдські. Кадети підкреслювали надкласовість і те, що партія є партією інтелігенції [195, с. 21–22]. Партія позиціонувала себе як національна, але “не у значенні відстоювання якоїсь однієї привілейованої народності, а у смислі ідейно-державному, визнанні того, що інтереси окремих осіб і класів необхідно об’єднувати в одному найвищому ідеальному інтересі держави. Опиралися на ідею нації в державному і правовому змісті” [201, с. 46–47].

Кадети висували два положення програми, які, на їх думку, відкидали звинувачення з боку соціалістів у буржуазності: восьмигодинний робочий день і примусове відчуження приватновласницьких земель у державний фонд [158, с. 5]. Позакласовою партія вважалася на підставі розгляду й вирішення “питання державного і народного життя з точки зору загальнодержавного і загальнонародного блага” [158, с. 38]. Кадети пов’язували ідею особистості з ідеєю суспільного самоуправління, творчого об’єднання всіх виробничих сил нації, обстоювали всебічний розвиток особистості. Ідеалами Партії народної свободи були свобода й соціальна справедливість [161, с. 4].

Важливе місце в кадетській програмі відводилось національному питанню. Вони відстоювали унітарний принцип побудови Російської держави. Платформа Конституційно-демократичної партії з національного питання базувалася на

доповіді Організаційного бюро про права національностей і про децентралізацію управління і законодавства, зачитаній на Загальноросійському з'їзді земських і міських діячів у Москві (12–15 вересня 1905 р.) Ф. Кокоскіним, якому судилося стати відомим кадетським теоретиком з національної проблематики. У ній зазначалося, що централізаторська й русифікаторська політика бюрократичного уряду сприяла посиленню національної ворожнечі й відцентрових прагнень, виникненню напряду, який вимагає обласної автономії [191, с. 159]. Ці питання обговорювалися на місцях і було отримано кілька проектів вирішення зазначеної проблеми, зокрема, з “Малоросії” від Української демократичної партії та від жителів Чернігівської губернії, які вимагали гарантування вільного культурного розвитку всім народам Російської імперії [191, с. 163].

Зразком для лібералів з урегулювання національних проблем виступали країни Західної Європи: Німеччина, Швеція, Великобританія. Вони заперечували тотожність національного й обласного питань, оскільки про їх спорідненість можна говорити тільки в однорідних за етнічним складом місцевостях, зокрема, у Царстві Польському [186, с. 13]. Автономія в районах з багатонаціональним складом населення, навпаки, тільки загострить протистояння на етнічному ґрунті, як наприклад, в Австро-Угорщині. Тому місцева автономія і федеративний устрій не можуть виступати єдиним засобом забезпечення прав національностей. Національне питання містило в собі своєрідну тріаду: рівноправність усіх громадян незалежно від їх національності; вільний розвиток мови, літератури й культури кожного народу; рівноправність мов різних народів у місцевих державних і громадських установах і школах [186, с. 14].

Ідеал політичного устрою для Росії ліберали вбачали в адміністративній і законодавчій децентралізації шляхом розвитку земських і міських установ та участі в законодавстві місцевих представницьких зборів. Однак негайне практичне втілення цієї ідеї на просторах імперії вони вважали неможливим, тому що “тільки деякі частини імперії, як наприклад Царство Польське, є однорідними і відокремленими від сусідньої території одиницями, об'єднані одноставним

прагненням населення до автономії; на решті території як сама потреба в політичній децентралізації, так і кордони областей, які потребують автономного устрою, є ще не зовсім з'ясованими і в даних умовах політичного життя ми знаємо лише вимоги окремих суспільних груп і партій, але не бажання всього населення” [186, с. 169]. Ліберали пов'язували питання обласної автономії з політичним звільненням і запровадженням у Росії демократичної конституції, яким надавалося пріоритетного значення.

Особливе місце в доповіді Ф. Кокошкіна надавалося Царству Польському як “однорідному цілому, що виділялось в етнографічному, економічному, культурному, територіальному відношеннях і прагнення населення теж вважались незаперечними” [186, с. 173]. Оратор підкреслив важливий вплив польського питання на внутрішнє і міжнародне становище Росії. Після отримання громадянських і політичних свобод передбачалося, що Царство Польське отримає конституцію.

14 вересня 1905 р. були прийняті резолюції на основі доповіді Ф. Кокошкіна, які й стали відправною точкою для програмних пунктів з національного питання. У програмі Конституційно-демократичної партії зазначалося, що Основний закон Росії повинен гарантувати всім народностям, які населяли імперію, крім повної громадянської і політичної рівноправності, право вільного культурного самовизначення: повну свободу використання різних мов і наріч у публічному житті, свободу створення та утримання навчальних закладів і будь-яких зібрань, спілок й установ, які мають на меті збереження і розвиток мови, літератури й культури кожної народності [202, с. 190]. Російська мова мала бути мовою центральних установ, армії і флоту. Вживання поряд із загальнодержавною місцевих мов у державних і громадських установах і навчальних закладах, які утримувалися на кошти держави чи органів самоуправління, мало регулюватися загальними й місцевими законами, а в їх межах – самими установами. Населення кожної місцевості повинно було отримати можливість здобувати початкову освіту рідною мовою [202, с. 190].

Особливе місце в майбутній Росії, яка мала стати конституційною й парламентською монархією, відводилося

Царству Польському та Фінляндії. Після встановлення загальноімперського представництва з конституційними правами в Царстві Польському передбачалось автономне управління із сеймом, який обирається на основі загальнодержавного представництва, за умови збереження державної єдності та участі в центральному представництві на засадах однакових з іншими частинами імперії. “Кордони між Царством Польським і сусідніми губерніями могли бути виправлені у відповідності з племінним складом і бажанням місцевого населення” [202, с. 192]. Але при цьому на території Польщі мали діяти гарантії громадської свободи й права національності на культурне самовизначення і забезпечуватися права меншостей. Щодо Фінляндії, то кадети вимагали відновлення її конституції, яка б “забезпечувала її особливий державний стан” [202, с. 192].

Дотримуючись принципу єдності й неподільності Росії, Партія народної свободи, на відміну від царського уряду, по-іншому розуміла цю єдність: “Сильна центральна влада сумісна з широкою децентралізацією, з існуванням місцевих законів, взагалі і з визнанням широкого простору для обласних і національних особливостей. Єдність не послабиться, а посилиться внутрішньою самостійністю окремих частин Росії” [196, с. 115].

Антитезу казенному націоналізму самодержавства, який підривав “ідею Російської імперії, як великодержавного цілого”, ліберали вбачали в тій моделі вирішення національно-колоніального питання, яка була апробована в Англії та Америці [484, с. 259].

Праві ліберали, зокрема П. Струве, більш відверто проповідували гасло великоросійського націоналізму. У послідовній культурно-асиміляторській політиці П. Струве бачив єдиний шлях росту й зміцнення державної національності. Теза правих лібералів про державну націю знімала з порядку денного питання про право інших народів на політичне самовизначення [484, с. 260].

П. Мілюков подав власне розуміння сутності націоналізму. Відзначивши, що “будь-який націоналізм тяжіє до національної виключності” і “може іноді мати дуже потворні форми

шовінізму”, він підкреслював, що націоналізм являє собою один із засобів для збереження історичних засад і способів впливу на маси з метою відволікання їх від “великих соціальних і політичних завдань”. На думку П. Мілюкова, “націоналізм є таке розуміння національного питання, при якому якості національності, здобуті історією, вважаються незмінними і вічними, возвеличуються за рахунок особливостей інших національностей і кладуться в основу усієї внутрішньої політики країни”. Великодержавний націоналізм протиставляє себе: “1) розвитку і прогресу; 2) рівноправності народів (в ім’я державної народності, в ім’я захоплення і завоювання); 3) космополітизму і інтернаціоналізму” [484, с. 261]. Ототожнивши поняття національності й державності, він виділив три можливих варіанти вирішення національного питання: “1) “національна держава” – національність і нація збігаються, тобто держава опирається на єдиний соціальний союз громадян; 2) “державна нація” (Швейцарія, Америка); 3) “державна національностей” – державна організація, яка опирається на національні союзи на однакових правах (Австро-Угорщина)” [484, с. 262].

П. Мілюков пропонував власний варіант вирішення національного питання в рамках поліетнічної держави, основним елементом якого була ідея космонаціоналізму – синтез націоналізму і космополітизму. Вважаючи, що “націоналізм – це провінціалізм в наш час”, він підкреслював, що “космополітизм має свої хороші сторони, як знання, як прагнення приєднатися до світового життя”. Але “не можна з себе струсити національність. І це не треба робити, бо диференціація націй необхідна, щоб дати основу для організації людства”. “Космонаціоналізм, як щось середнє між національністю і людством – це, якщо не вирішення, то шлях до вирішення, в якому права національностей та інтереси культури не пожертвовані одне одному” [484, с. 262].

Таким чином, Конституційно-демократична партія Росії, яка представляла ліве крило російського лібералізму, виникла в жовтні 1905 р. Програма партії містила платформу перетворень, спрямованих на модернізацію всіх сфер суспільного життя, у тому числі й національної політики.

2.2. Організаційна структура, чисельність, соціальний склад Партії народної свободи

Партія народної свободи була добре організована й дисциплінована. Згідно з партійним статутом вищим органом партії був з'їзд, який скликався один раз на рік. З'їзд обирав ЦК, який складався з двох відділів: Петербурзького й Московського. За визначенням А. Тиркової-Вільямс, “ЦК був головним охоронцем кадетських політичних скрижалів” [345, с. 390]. Петербурзький відділ займався подальшою розробкою партійної програми, законопроектів для внесення в Державну думу, Московський – організаційними, агітаційно-пропагандистськими, видавничими питаннями. Губернські й обласні комітети мали право організувати міські, повітові та сільські комітети. ЦК проводив керівництво партією через ряд комітетів, утворених у губернських містах. Завдяки їм керівний орган перебував у постійному зв'язку з місцевими настроями. “Це були резервуари, звідки можна було виловлювати нових людей, щупальці, якими відповідальні главарі і члени Думи перевіряли себе, щоб не розійтись з суспільною думкою. Бувало, що в тому чи іншому районі через якийсь питання піднімався бунт. Тоді влаштовували нараду з бунтарями і виправляли партійну лінію”, – згадувала А. Тиркова-Вільямс [345, с. 392].

Незмінним і відданим лідером партії був історик, громадський діяч П. Мілюков, якого називали “кам'яним котом” [365, с. 155]. Однопартійці відзначали його освіченість, силу характеру, цілеспрямованість, відданість партійній роботі [160].

Після I з'їзду 1905 р. розпочався процес організації Конституційно-демократичної партії на всій території Російської імперії, темпи якого визначалися умовами виборчої кампанії в I Державну думу. Зростання чисельності рядів кадетів зумовлювалося привабливістю міркувань радикальної програми партії, полегшеними умовами вступу (досить часто вимагалася лише усна заява громадянина, який бажав вступити до партії) [504, с. 267].

В історичній літературі немає єдиної думки щодо чисельності партії. Кадет О. Корнілов на IV з'їзді партії (23–28 вересня 1906 р.) навів дані, за якими партія мала організації в 65 губерніях і областях Європейської та Азійської Росії, 250 комітетів (губернських, обласних, міських, повітових, районних), а чисельність членів складала приблизно 70–100 тис. осіб [202, с. 462]. Лідер кадетів П. Мілюков теж писав, що перед виборами в січні 1906 р. партія нараховувала 100 тис. зареєстрованих членів, претендуючи називатися найбільш широко організованою [338, с. 291]. За підрахунками Департаменту поліції, у період розквіту під час російської революції 1905–1907 рр. партія налічувала 100 тис. членів [443, с. 73].

Сучасні російські історики вважають, що весною 1906 р. у Росії функціонувало 360 місцевих організацій, які об'єднували понад 70 тис. осіб [504, с. 267]. Дослідник В. Кувшинов погоджується з офіційними кадетськими даними [455, с. 14]. Історик В. Шелохаєв називає цифру 50–60 тис. чоловік [505, с. 152]. Після придушення революції і розпуску I і II Дум чисельність кадетів різко скоротилася. За даними поліції, у січні 1908 р. у порівнянні з весною 1906 р. кількість членів партії зменшилась у 4 рази (із 100 тис. до 25–30 тис.).

Розбіжності в оцінках дослідниками чисельності партії пояснюються тим, що потрібно виявляти й вивчати дані про місцеві організації. Отож чисельність кадетів вимагає подальших підрахунків. Навіть самі кадети визнавали, що важко встановити точну кількість членів, які записалися в партію, оскільки “статистичні дані доставляються дуже неакуратно і чисельність ця постійно коливається” [202, с. 462]. Підтвердженням цьому є відомості про місцеві губернські й повітові групи й комітети станом на січень 1906 р., які містять такі характеристики деяких організацій: “невелика група”, “комітету немає”, “даних немає”, “точних даних немає” [101, л. 1, 2 об., 115, 123].

Після революції 1905–1907 рр. відбувається скорочення кількості місцевих організацій. У 1908–1909 рр. діяло 33 губернські й 42 повітові комітети, а чисельність їх не перевищувала 25–30 тис. осіб. У 1912–1914 рр. кадетські комітети були в 29 губернських і 32 повітових містах із чисельністю не більше 10 тис. осіб. У роки Першої світової війни діяло 26 губернських, 13 міських й 11 повітових організацій.

Після перемоги Лютневої революції 1917 р. швидкими темпами почався процес відродження місцевих комітетів. У березні-квітні 1917 р. у Росії вже діяло більше 380 організацій, а загальна кількість партії зросла до 70 тис. [505, с. 152–153].

В Україні організації кадетів виникли в Київській, Харківській, Полтавській, Херсонській, Таврійській губерніях. У своїх спогадах відомі громадські діячі Д. Дорошенко і Є. Чикаленко стверджували, що українці, які “задовольнялися пунктами кадетської програми про введення української мови в навчальних закладах охоче вступали у Конституційно-демократичну партію. Не маючи собі конкурентів через відсутність сильної української партії, кадати придбали широку популярність і вплив” [330, с. 80; 346, с. 387]. Це підтверджують дані про кількість кадетів в Україні впродовж 1905–1907 рр. Українська дослідниця історії кадетської партії А. Білоус вважає, що чисельність партії в Україні становила 8 тис. осіб [360, с. 23]. Історик О. Старинець доводить, що на початку 1906 р. у лавах цієї партії на території України перебувало близько 10 тис. чоловік [534, с. 44].

Заснована 21 листопада 1905 р. Київська обласна група кадетів стала однією з найбільших в Україні. Серед 29 членів постійного комітету, обраного 5 січня 1906 р., зустрічаємо прізвища відомих людей: професор, історик І. Лучицький, директор гімназії В. Науменко, публіцисти М. Могилянський і М. Славинський, барон Ф. Штейнгель [82, л. 1; 33, арк. 5; 32, арк. 43–43 об.]. Очолював комітет І. Лучицький. Діяльність цього обласного комітету поширювалася на три губернії: Київську, Волинську, Подільську. Станом на 14 лютого 1906 р. членами Конституційно-демократичної партії в Києві було 1 400 чоловік [82, л. 7].

У Києві діяльність партії відзначалася своєрідною організацією. Місто було поділено на п'ять районів, кожен з яких мав свій дільничний комітет і бюро. Робота всіх дільничних комітетів координувалася міським комітетом [82, л. 1 об.]. 2 лютого 1906 р. обласний комітет обрав Центральне бюро в складі 10 осіб, приміщення якого знаходилося на вулиці Хрещатик, 42. Бюро двічі на тиждень проводило свої засідання. Установлювався і розподіл сфер діяльності: бюро займалося поточними партійними справами, а обласний комітет — загальнопартійними й місцевих груп [82, л. 1 об.].

Поряд з київською групою значними були організації в Херсоні (на чолі стояв голова земської губернської управи О. Парамонов) [534, с. 41], Одесі, очолювана Є. Щепкіним [35, арк. 22]. Харківський обласний комітет, керований М. Чубинським, налічував наприкінці 1905 р. 800 осіб, у 1906 р. – 800–892 особи, у 1907 р. – 748 осіб, а в 1910 р. – 621 особу [78, л. 1; 66, л. 4–4 об.]. У Таврійській губернії існували комітети партії в таких містах, як Сімферополь, Севастополь, Ялта, Керч, Феодосія, Євпаторія, Мелітополь [84, л. 3; 122, л. 5]. Сімферопольський міський комітет відігравав функції губернського комітету [84, л. 3]. У Севастополі 14 грудня 1905 р. створили тимчасовий комітет, а 27 грудня обрано постійний комітет на чолі з П. Бларамбергом [125, л. 1]. У Чернігові кадетську групу заснували 11 грудня 1905 р. на чолі з предводителем губернського дворянства О. Мухановим [79, л. 5].

Соціальний склад партії змінювався від політичних подій. Якщо в період революції 1905–1907 рр. серед кадетів були представники робітників, селян, то після поразки революції вони розчарувались у лібералах. Соціальну базу кадетів складали ліберальна інтелігенція, ліберальні поміщики, середня й дрібна буржуазія. На думку П. Мілюкова, до партії увійшли найбільш свідомі політичні елементи російської інтелігенції [338, с. 290], саме тому вона отримала назву “професорської”. “Партія народної свободи мала у своєму складі багатьох видатних людей. Ні одна російська політична партія не могла конкурувати з нашою в цьому відношенні, а в її центральний комітет потрапляли найбільш блискучі й талановиті люди з професорів, земських і міських діячів”, – констатував кадет В. Оболенський [342, с. 439]. Навіть їх опонент П. Столипін засвідчував потенціал партії, називаючи його “мозком країни” [345, с. 245].

Провідними діячами Конституційно-демократичної партії були князі Павло і Петро Долгорукови, Д. Шаховський, академік В. Вернадський, історики О. Корнілов, О. Кизеветтер, І. Лучицький, П. Мілюков, правознавці, юристи та адвокати С. Муромцев, В. Гессен, Л. Петражицький, Ф. Кокошкін, М. Винавер, О. Ледницький, В. Маклаков, публіцисти А. Тиркова-Вільямс, П. Струве, земські діячі О. Шингарьов, М. Комісаров, М. Кішкін, Д. Протопопов, Ф. Родичев, О. Колюбакін та багато інших.

Кадети у своїх споминах наполягають на єдності партії, відсутності інтриг, розколів. Зокрема, В. Оболенський пише, що в

ЦК не існувало певних політичних груп, але умовно виділяє три:

- невелику праву групу – В. Вернадський, С. Ольденбург, В. Маклаков, М. Челноков, В. Гессен, П. Новгородцев, О. Ізгоєв, М. Гредескул, Д. Протопопов, К. Соколов;

- обширний центр – П. Мілюков, А. Шингарьов, І. Петрункевич, Ф. Кокошкін, В. Набоков, Ф. Родичев, І. Гессен, В. Степанов, П. Долгоруков, О. Корнілов, І. Демидов;

- численну ліву групу – М. Винавер, М. Некрасов, О. Колюбакін, Д. Шаховський, М. Астров, М. Тесленко, П. Юренєв, М. Щепкін, Д. Григорович-Барський. У лівій групі було найбільш радикальне крило (М. Некрасов, О. Колюбакін, Д. Григорович-Барський) [342, с. 443].

Історик В. Кувшинов визначає певні критерії поділу кадетів. Праве крило партії виступало проти будь-яких форм підтримки руху народних мас, навіть проти використання його для тиску на самодержавство, механізм реалізації поставлених завдань вбачало в домовленостях із царизмом, було прихильником прямої влади буржуазії, проти поділу її з поміркованими соціалістами. Ліві кадети не тільки допускали можливість використання революційного руху для тиску на уряд, а й припускали можливість блоку з помірковано-соціалістичними партіями, були прихильниками більш радикальних політичних і соціальних реформ, відображали погляди провінційних кадетів. Центр, надаючи перевагу пошуку компромісів із царизмом, не відмовлявся у своїй тактиці використовувати проти нього й тиск з боку народних мас [455, с. 18–19].

Отже, партія мала чітку організаційну структуру, яка почала формуватися з моменту її виникнення. Чисельність кадетів не була сталою. Соціальною базою партії була так звана цензова інтелігенція. На початку ХХ ст. Конституційно-демократична партія стала однією з провідних російських ліберальних партій, яка виникла в 1905 р., і пропонувала варіант трансформації Росії еволюційним шляхом. Серед різноманітних шляхів виходу з поліетнічного російського лабіринту, які пролягали в площині від повного заперечення самотності народів до права націй на самовизначення, кадети пропонували дотримуватися принципу надання права націй на культурно-національне самовизначення і теоретично в партійній програмі відводили значне місце вирішенню національного питання.

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В ПОЛІТИЦІ КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ В 1905 – НА ПОЧАТКУ 1917 рр.

3.1. Ставлення Партії народної свободи до українського питання (1905–1914 рр.)

Події революції 1905–1907 рр. ознаменували для Росії початок бурхливого ХХ століття, яке кардинально змінило історичну долю цієї держави. Саме під час революції чітко сформувались етнонаціональні й етноконфесійні конфлікти [385, с. 184]. Дослідник А. Каппелер порівнює революцію 1905 р. з “весною народів”, яка надала національним рухам Російської імперії важливих імпульсів для пробудження [439, с. 256]. Ставлення до національного питання стало чинником, що визначав готовність політичних партій вирішувати міжетнічні суперечності, задовольняти вимоги всіх народів, що входили до складу поліетнічної держави. Важливими питаннями для українців, які входили до складу Російської імперії, були боротьба за право отримувати початкову освіту в народних школах рідною мовою, вільно користуватися нею у відомчих установах і судах, скасування обмежень вільного розвитку культури.

Українські кадети розгорнули широку кампанію щодо скасування заборони української мови. На засіданнях з’їзду земських і міських діячів 6–13 листопада 1905 р. історик, громадський діяч І. Лучицький пропонував домагатися негайної ліквідації всіх обмежень “малоросійської мови”, оскільки ця заборона ускладнює проведення виборчої кампанії серед “малоросійського населення” [179, с. 499]. 27 жовтня 1905 р. у Києві відбулося засідання Товариства письменності, у якому брали участь його голова В. Науменко й голова Київської обласної організації кадетів, член ЦК І. Лучицький [362, с. 32]. На цьому засіданні були прийняті постанови про клопотання щодо скасування обмеження малоросійської преси й щодо дозволу надходження книг, надрукованих українською мовою, до народних бібліотек-читалень, училищ, сільських і безкоштовних бібліотек-читалень [362, с. 32]. Дослідниця А. Білоус вважає, що

саме ці зусилля інтелігенції сприяли виходу восени 1905 р. нових правил про періодичні видання, що надавали можливість випускати газети й журнали українською мовою, а 26 квітня 1906 р. було скасовано обмеження на книги [362, с. 33].

У грудні 1905 р. у Києві заснували український політичний клуб для широкої пропаганди національних ідей, до якого поряд з іншими увійшли відомі кадети І. Лучицький, В. Науменко, М. Могилянський, М. Василенко. Клуб сприяв запровадженню викладання українською мовою у школах, а пізніше на кафедрах вищих навчальних закладів [362, с. 33].

Діяльність українських кадетів щодо вирішення національного питання втілювалася не тільки в площині культурних вимог, але й політичних. Полтавські і катеринославські кадети підтримували тісні стосунки із членами Української радикально-демократичної партії (УРДП). На спільних засіданнях катеринославських партійних комітетів обговорювалися питання про об'єднання окремих місцевих партійних груп, було укладено угоду про спільні дії під час виборів. Таке співробітництво об'єктивно сприяло поширенню серед катеринославських кадетів ідей автономії України та необхідності запровадження української мови в навчальних закладах і суді [534, с. 41]. Програма полтавських кадетів, прийнята на губернському з'їзді 8–9 жовтня 1906 р., мала свої особливості, оскільки передбачала “федеративний устрій держави на основі автономії географічно і економічно відокремлених областей Імперії, при чому Україна повинна складати одну з таких автономних областей” [102, л. 15–16]. Цей пункт був прийнятий на зібранні разом з Українською демократичною партією (УДП).

У листопаді 1905 р. представник губернської полтавської групи М. Сосновський звертався в листах до членів ЦК, щоб з'ясувати ставлення центру до місцевих змін програми [87, л. 16 об.]. Серед постанов зібрання полтавської групи 23 жовтня 1905 р. була вимога визнання необхідності висунути поряд з вимогою автономії Царства Польського введення автономії України, прохання до Української демократичної партії надати детальну вказівку про організацію автономії України [53, арк. 3].

Про можливість об'єднання УДП з полтавськими кадетами заявляв кадет І. Присецький на засіданні ЦК 14 листопада 1905 р.,

наголошуючи, що умовою коаліції буде якнайшвидше вирішення федералістичного питання [194, с. 42]. Проте підтримки й розуміння від центральних партійних органів українські кадети не отримали. 15 травня 1906 р. в Одесі на нараді кадетів з обласного питання головуєчий представник з Києва (припускаємо І. Лучицький) заявив, що “комітет партії народної свободи недостатньо оцінює ідею автономії, на з’їздах через інші питання і поспіх це питання залишається затушованим” [59, арк. 1]. Український письменник-кадет, голова Острозького повітового комітету Д. Маркович у листі до ЦК партії зазначав, що волинські кадети “не бояться ідеї автономії, але для заспокоєння пустодзвонів згодні погодитися на термін “повне самоврядування” [534, с. 40].

Факторами політизації національних суспільств Російської імперії небезпідставно історик А. Капелер називає Маніфест 17 жовтня і вибори до Думи [439, с. 257]. Прийнятий на хвилі першої російської революції маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. запроваджував орган із законодавчими функціями й проголошував демократичні свободи громадян. Російський парламентаризм початку ХХ ст. представлений існуванням Дум чотирьох скликань: I Дума (27 березня – 8 липня 1906 р.), II Дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.), III Дума (1 листопада 1907 – 9 червня 1912 рр.), IV Дума (5 листопада 1912 – 26 лютого 1917 рр.). Діяльність у системі інститутів влади Російської імперії Державної думи як представницької законодавчої установи стала початком демократизації і модернізації політичного життя країни.

Створення Державної думи відкрило нові перспективи для діяльності політичних партій, які отримали нагоду легалізувати свою присутність у внутрішньому житті імперії шляхом вирішення найактуальніших проблем, серед яких вагоме місце займала національна. Трибуна Думи стала тим місцем, де вперше розглядалися питання децентралізації, автономії, самоуправління. “Єдина і неподільна” Росія вразила яскравістю етнічних кольорів: польським, фінляндським, єврейським, литовським, українським. Зала засідань Думи, за вдалим висловом кадета В. Обнинського, була “справжньою живою етнографічною картою Росії” [187, с. 4]. На цій політичній арені своє вагоме місце знайшло й українське питання, яке виразилося

не тільки в діяльності під час роботи I і II Дум Українських парламентських громад, а й у спробах вирішення партійними фракціями найгостріших для українського народу аспектів національного питання. Адже уряд Російської імперії проводив політику “загальноросійської єдності”, яка заперечувала сам факт існування українського народу, його мови, історії, культури. Тільки в 1905 р. Російська академія наук визнала українську самостійною мовою, а не наріччям російської, при цьому невирішеними залишалися проблеми національної школи, використання української мови в суді й адміністрації.

Конституційно-демократична партія взяла активну участь у боротьбі за депутатські місця до I–II Державних дум, зайнявши вагомe місце в першому російському парламенті зокрема й політичному житті держави взагалі. У Думах чотирьох скликань кадети мали 179, 98, 54, 59 представників відповідно [504, с. 267–269]. Під час виборчих кампаній до I–II Державних дум проблеми національних відносин знайшли відображення в листівках і відозвах Конституційно-демократичної партії. Фундаментом виборчої платформи Партії народної свободи стала програма партії, прийнята на I з’їзді та доповнена на II з’їзді (4–11 січня 1906 р.), у якій висвітлювалися питання форми державного ладу, реформування місцевої влади й соціально-економічні перетворення. Згідно з програмовими вимогами кадетів, національне питання мало вирішитися шляхом надання прав на культурне самовизначення кожній народності Російської імперії, тобто отримання права вільного розвитку мови, літератури, культури всіх народів імперії [5, арк. 1]. У своїх листівках конституційні демократи вимагали, щоб “звільнена Росія свідомо і рішуче порвала з характерними для самодержавства гнобленням окраїн і бюрократичною централізацією” [26, арк. 1]. Декларуючи принцип культурного самовизначення, кадети виступали за єдність і неподільність Росії на основі “внутрішнього і духовного зв’язку її окраїн з центром”, оскільки методи примусу, насилля і свавілля визнавалися неефективними для створення монолітності держави [19, арк. 1; 29, арк. 2; 21, арк. 1 зв.]. Власне, прагнення до могутності унітарної Росії стало причиною вимоги кадетами широкого розвитку самоуправління, запровадження автономії в Польщі, і “в міру назрілої потреби в інших місцевостях, які

живуть самотнім національним життям” [19, арк. 1]. Отож право народів на національно-культурний розвиток повинно було стати гарантом могутності держави, а не спричинити розпад і тенденції до децентралізації.

Програмний постулат кадетів про надання окремим територіям автономії, про забезпечення прав народів на культурно-національне самовизначення став причиною для звинувачень партії з боку її політичних опонентів у спробі ліквідації імперії. Даючи відповіді октябристам, кагети пояснювали, що автономія не є відокремленням, а означає тільки право певної області держави мати свою представницьку установу для розгляду справ, які стосуються цього регіону, з обов'язковим утвердженням імператора [184, с. 50]. Вони були переконані, що надання Польщі автономії не послабить, а, навпаки, посилить її зв'язок з Росією, доводили, що Фінляндія і Польща мають історичні права на автономію [216, с. 12–13].

Ф. Кокоскін 1906 р. у брошурі “Областная автономия и единство России” порівнював і роз'яснював два поняття – “автономія” і “федерація”. Схожість їх була в тому, що ці обидва терміни передбачали запровадження місцевих законодавчих зібрань, але федеративні штати або кантони мають ще й свої незалежні від центральної влади уряди й місцеві закони приймаються без участі центру. Автономія ґрунтується на принципі побудови місцевого законодавства на основах взаємодії провінційних органів і центральної влади [163, с. 6]. Ф. Кокоскін доводив, що обласна автономія не несе в собі загрози створення держави в державі, а полягає в перенесенні частини законодавчої діяльності із центру на місце, коли місцеві справи вирішуються місцевими виборними людьми [163, с. 7]. Оперативність вирішення місцевих проблем, компетентність місцевих людей, відсутність небезпеки для державної єдності у зв'язку з існуванням місцевих законів поряд із загальнодержавними – це ті переваги обласної автономії, які сприяють покращенню державного управління. Небезпека розпаду держави відсутня, тому що засоби державної єдності – армія, зовнішня політика, фінанси – залишаються у сфері компетенції центральної влади при найширшій автономії.

Головну опору державної єдності Ф. Кокоскін вбачав у народній психології, в усвідомленні всім населенням спільності

політичних інтересів. Фактором її виникнення є “не етнічна, не культурно-побутова однорідність держави, а те, щоб інтереси одних частин держави не приносились в жертву інтересам іншої, щоб об’єднання було вигідно для всіх і щоб воно не перешкождало широкому задоволенню місцевих потреб” [163, с. 14].

В агітаційних матеріалах ЦК Партії народної свободи мову окремо про Україну не вів і серед національностей українців не згадував. Це пояснюється тим, що малоросів кадети вважали “гілкою руського племені” [152, с. 50]. “Племінне і політичне відокремлення малоросів не відповідало б їх національному світогляду. Малоросійський селянин хоча і відрізняє себе від “кацапа”, але усвідомлює себе росіянином”, – зазначав кадет Г. Євреїнов [154, с. 12].

Партійні комітети України намагалися наблизитися до українського населення. З метою поширення діяльності в провінції, ознайомлення більшої кількості людей з програмою партії бюро Київського комітету видавало брошури місцевими мовами (українською, польською, єврейською) [202, с. 61]. Одеський комітет у листівці “Чего хочет Конституционно-демократическая партия” виділяв Україну поряд з Польщею і Кавказьким краєм як частини імперії, де проживали люди неросійського племені зі своїми правами й звичаями, вимагав надати їм право “дальше жити за цим правом і звичаєм, дати обласне самоуправління (автономію)”, тобто дозволити самим відати місцевими потребами свого краю [39, арк. 1]. Херсонський губернський комітет видав у листопаді 1905 р. листівку “До селян!” українською мовою [7].

Французька дослідниця С. Брейяр вважає, що кадети підтримували національні прагнення окраїн через передвиборні мотиви. Вони надіялися набрати більше голосів в Україні, у Прибалтиці, мусульманських регіонах. Ця політика не виходила за межі простого розрахунку набрати більше голосів, вона опиралася на демократичну концепцію відносин між різними національностями всередині імперії [366, с. 90]. Це дозволило президенту польського кола в Думі О. Ледницькому твердити, що тільки в партії кадетів “всі неросійські народності можуть знайти справжню опору і підтримку. Внаслідок цього різні нації були представлені в І

Думі саме кадетською партією, оскільки вони бачили в ній адвоката своїх національних інтересів” [366, с. 91].

Своєрідно коментує цей союз української інтелігенції і російської партії український історик Я. Грицак: “Українські ліберали вїхали у російський парламент на кадетському коні” [398, с. 88]. Такі спільні кандидати УРДП і кадетів, як І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, стали депутатами Думи. Від українських губерній до I Думи було обрано 102 депутати, з них 36 кадетів [406, с. 62]. Для успішнішої діяльності в парламенті посланці від України утворили свою фракцію – Українську думську громаду, яка об’єднала 45 депутатів. Її головою обрали чернігівського громадського діяча І. Шрага. Серед членів були: В. Шемет, П. Чижевський, Ф. Штейнгель, А. Вязлов, О. Свечин, М. Ковалевський [447, с. 15]. Для інформації російського громадянства про свою діяльність фракція заснувала друкований орган “Украинский вестник”, редактором якого було обрано М. Славинського [578, с. 141]. Найактивнішу участь у створенні Української думської громади взяв М. Грушевський, який прибув до Петербурга з метою допомогти консолідації думських депутатів від України. На думку істориків П. Яценюка і Є. Юрія, М. Грушевський намагався вивести українське громадянство з дрібного гуртківства та провінціалізму й визначити широкі політичні завдання [578, с. 141]. Він підготував для Української парламентської громади текст “Декларації української автономії” для внесення в Державну думу. “Питання про державну самостійність не ставилося, назване “політичною утопією”, зате “об’єднання народностей на федеративних началах” вважалось реальною метою” [480, с. 87]. Але ця проблема не була внесена в план роботи Думи кадетами, які “вирішили, що поглиблення в національну проблематику заважатиме боротьбі за загальногромадські свободи” [480, с. 87]. Український історик Г. Касьянов пов’язує труднощі, які перешкождали розгляду національного питання в I Думі, з упередженим ставленням до нього кадетів [440, с. 55]. Підтвердженням цього слугують виступи кадетів-українців Я. Імшенецького, І. Прісецького стосовно українського питання, які мали “наднаціональний, всезагальнолюдський характер” [548, с. 456].

У залі засідань Державної думи Росії вперше вирішувалися національні проблеми імперії та українська, зокрема, в

обговоренні якої активну участь взяли представники думської кадетської фракції. Проте небезпідставними є твердження про “спорадичність обговорення національного питання в Думах, у порівнянні з аграрним питанням, яке переважало у дебатах” [439, с. 263]. А. Тиркова-Вільямс згадувала, що багато кадетів “не розбирались у малодослідженій, строкатій етнографії Росії, не знали, де всі ці народи і племена живуть..., чого їм не вистачає. Це неуцтво не охолоджувало благородного бажання дати цим невідомим всі права, всі свободи” [345, с. 255]. Відомий діяч Конституційно-демократичної партії, голова Петербурзького комітету, професор М. Кареев в інтерв'ю газеті “Громадська думка” у квітні 1906 р. підкреслив, що “виступає за автономію кожної країни, якщо тільки народ тієї країни почуває потребу в ній” [218, с. 2]. Однак польське питання вивчав ще в 1881 р., а про Україну дуже мало знав. Професор висловив побажання, щоб українські політичні діячі не тільки детально розробили цю проблему, а й ознайомили з нею представників російської інтелігенції. Отож на початку діяльності I Думи, маючи окреслені загальні контури національного питання, у кадетів була відсутня чітка лінія поведінки щодо українського питання. Прикладом ігнорування конституційними демократами національних потреб українців стала робота під час діяльності I Думи національно-віросповідної комісії, очоленої М. Винавером. Комісія була створена в лютому 1906 р. Метою її діяльності була розробка законів про ліквідацію всіх обмежень, спричинених національністю чи віросповіданням. Однак у переліку пригнічених народів не знайшлося місця українцям (тільки поляки, євреї, литовці, мусульмани), і розроблені законопроекти й промови стосувалися польського, єврейського, мусульманського, прибалтійського питань [188, с. 64].

У своїй доповіді 22 квітня 1906 р. на III з'їзді партії лідер кадетів П. Мілюков, визначаючи орієнтири тактичної діяльності партії в парламенті, тільки обмовився, що “справедливі вимоги національностей повинні бути взяті до уваги I російською думою на основі домовленостей із зацікавленими групами” [180, с. 321]. На III партійному з'їзді були конкретизовані напрями роботи в Державній думі відповідно до програмових завдань: забезпечення законодавчими нормами недоторканості особи, рівності всіх громадян — без різниці національності,

віросповідання, стану й статі – і свобод; запровадження загального, рівного, прямого й таємного виборчого права, законодавче вирішення земельної реформи; прийняття невідкладних заходів з робітничого питання та задоволення справедливих національних вимог [202, с. 348]. Досягнення цих завдань мало здійснюватися навіть за умови відкритого протистояння з урядом. Шляхом втілення перелічених вимог мало стати внесення відповідних законопроектів і обговорення їх у Думі.

Незважаючи на задекларовані зобов'язання щодо забезпечення національної рівноправності, коли виникла нагода співпрацювати із Союзом автономістів (об'єднанням думських груп неросійських народів імперії), лідер кадетів проявив свою упередженість та обережність, назвавши виокремлення “автономістів” у парламентську фракцію політичною помилкою. П. Мілюков підкреслював невизначеність терміна “автономія” і неоднорідність Союзу, яка зумовлювалася неузгодженістю завдань і вимог, різною базовою підтримкою його членів та історичними традиціями (“одні мають за собою столітню історію, інші – тільки вчора народились”). Як пізніше згадував Павло Мілюков, “питання національні самі по собі загрожували ускладнити питання соціальні і конституційні, які складають наше головне завдання” [338, с. 303]. Відмінність устремлінь і вимог різних національностей злилася б у загальні формули, а це, на його думку, спричинило б “підвищення вимог найменш готових до автономії народностей”. Найбільш підготовленими до процесу самовизначення він вважав поляків, хоча такий диференційований підхід до націй Російської імперії суперечив тому принципу рівності громадян без різниці національності, який був проголошений у програмі Партії народної свободи.

Беручи участь 2–5 травня 1906 р. у думській дискусії щодо формулювання положень зворотної адреси імператорові, представник Конституційно-демократичної партії від Мінської губернії О. Ледницький звернувся від імені всіх націй Росії, сподіваючись, що “їх горе, їх великі духовні потреби не будуть забути” [198, с. 49]. До переліку поневолених народів депутат, крім Кавказу, Грузії, Польщі, Прибалтики, вніс й Україну: “Ми знаємо, що представники національно знеособленої України,

яка прагне теж до звільнення від національного гніту, відчувають биття серця, яке б'ється в унісон з серцем всіх борців за свободу” [198, с. 50]. На його думку, автономне управління спрямоване не до підризу основ російської державності, а має один загальний намір для встановлення того начала, яке в державі створює органічний і могутній зв'язок окремих одиниць в одне загальне ціле, замість зв'язку штучного й механічного. О. Ледницького підтримав М. Карєєв, який виступив за надання всім народам, які населяють Росію, повного національного самовизначення і рівноправності [198, с. 64]. Він засудив застосування російським урядом до народів знаменитої уварівської формули, у жертву якої (поняттю “народність”) приносились “інтереси всіх інших національностей”, навіть пануючої російської [198, с. 64]. Професор нагадував про багатонаціональний склад держави, підкреслював рівність усіх націй, негативно ставився до використання російської мови як “засобу пригнічення, засобу нав'язування чужій душі того, що їй не притаманно” [198, с. 64].

У I Думі кадети стали ініціаторами законопроектів про політичну амністію, відміну смертної кари. На розгляд Думи ними були запропоновані проекти нормативних актів про громадянську рівність, про свободу зібрань, недоторканість особи. Фракція підготувала законопроекти про союзи, свободу совісті й свободу друку, про загальне виборче право, але через розпуск Думи вони залишилися нерозглянутими [189, с. 13–14].

8 липня 1906 р. Микола II розпустив Думу й видав наказ про скликання нової. Засади стратегії кадетів під час виборів до парламенту залишалися незмінними: вона “повинна була проводити в Державній Думі програму політичного і соціального перетворення Росії строго конституційним шляхом” [159, с. 267]. Партія народної свободи в передвиборній платформі наголошувала на тому, що “тактичні міркування, з яких питання про автономію було відсунуте на другий план, не змінилися” [185, с. 15]. Не відмовившись від програмного принципу вибіркової автономії, кадети заявляли про окремі й безпосередні відносини з представниками окраїн, у ході яких з'ясовуватиметься питання про поступовість запровадження автономії. До II Думи від України було обрано 103 депутати, з них 13 кадетів [406, с. 62].

Захоплені боротьбою за громадські права й свободи, кадети не поспішали підтримувати конкретні українські вимоги, спрямовані на задоволення елементарних культурних потреб народу, який під час революції 1905–1907 рр. “зробив ще один крок до політичної зрілості, до сприйняття себе нацією” [506, с. 211].

Ігнорування українського питання в російському парламенті заперечував у своїх працях М. Грушевський. Він виступив проти поділу народів на “зрілі” і “незрілі” і не вважав автономію за премію, яка видається за “трудолюбие и искусство” [232, с. 1]. М. Грушевський наголошував, що вирішення українського питання є “складовою, інтегральною частиною” перетворення Росії, висловивши своє негативне ставлення до законопроекту про автономну організацію Польського Королівства, оскільки цей документ стосувався тільки змін становища поляків, а не всіх недержавних народностей: “...поляки і росіяни однаково стоять на історично-централістичнім своїм становищі і розмежовують сфери володіння двох державних, привілейованих народів – російського і польського” [232, с. 1]. Українське питання, на його думку, повинно було вирішуватися не з історичних прав, а з того факту, що український народ “становить цілком визначену етнографічну і національну цілісність” [232, с. 1].

Розпуск II Думи 3 червня 1907 р. ознаменував початок доби реакційної політики російського уряду, ініціатором якої був міністр внутрішніх справ П. Столипін. Особливістю цього періоду було наростання хвилі російського шовінізму, чому сприяла перемога на виборах октябристів і чорносотенців. Кадети втратили панівне становище, яке займали в I і II Думах, оскільки їм вдалось отримати тільки 54 мандати. З них 6 депутатів-кадетів було обрано від України [509, с. 68]. У III Думі окремої української фракції не було створено, тому що національним політичним партіям не вдалося провести жодного кандидата через обмеження нового виборчого закону. “Члени надпартійної організації “Товариства українських поступовців” намагалися за посередництвом конституційних демократів висувати українські вимоги у III Думі” [358, с. 13]. Дебати з українського питання в Думі III скликання (її називали “національною”, тому що національним питанням було присвячено багато депутатських виступів) розгорілись у зв’язку

з вирішенням таких проблем, як навчання і судочинство місцевою мовою.

Так, 29 березня 1908 р. 37 депутатів Думи, серед них 12 кадетів, запропонували проект основних положень про мову викладання в початкових школах з “малоросійським населенням”. “У ньому пропонувалося ввести викладання на рідній мові з 1908/09 навчального року при обов’язковому вивченні російської мови як державної і використанні в навчальному процесі керівництв, пристосованих до понять і умов життя та побуту місцевого населення” [430, с. 115]. Запит про проект від 26 травня 1909 р. був переданий у комісію з народної освіти. У пояснювальній записці наголошувалося на тому, що грамотність населення у великоросійських губерніях складає 36 %, тоді як у малоросійських – тільки 9 %, хоча раніше ці регіони відзначалися значним поширенням грамотності. Головною причиною занепаду освіти серед малоросійського населення називалася відірваність шкіл від народу: “Освіта народу не на тій мові, на якій він думає, відчуває і говорить і на якій безпосередньо відображається все його духовне життя, не може бути міцною” [56, арк. 7].

Українці зверталися до депутата І. Лучицького з проханнями відстояти право народу на навчання рідною мовою [60–61]. Серед прохачів були люди з різним рівнем освіти – від селян до студентів, але з однаковим усвідомленням національної катастрофи через відсутність рідної школи, наявність заборон щодо використання української мови, спільним духом протесту проти ігнорування просвітніх потреб українців: “...здобувши для свого народу освіту на рідній мові, Ви допомагаєте йому стати поруч з усіма культурними народами, допоможете нам вийти на просторий шлях просвіти і скинути з себе те ганебне становище, у якому ми зараз животіємо, розвіяти ту страшну темряву...” [61, арк. 2].

Кадет Ф. Родічев торкнувся питання про українську школу у своїй думській промові, яка була присвячена політиці Міністерства народної освіти при обговоренні бюджету на 1908 р. На думку цього оратора, “українофільство існує в тому ступені, в якому його забороняють, і звільнення його автоматично приведе до його зникнення” [298, с. 20]. Ф. Родічев запропонував специфічний спосіб вирішення українського

питання: дати українцям школу, щоб вони самі переконалися в неспроможності своїх вимог.

Ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання в Думі викликало гарячі дебати на спільних нарадах між представниками парламентської фракції і провінційних груп. На партійній конференції 14–15 листопада 1909 р. український кадет М. Василенко від імені обласного Київського комітету, позитивно оцінюючи діяльність і тактику фракції в Думі, звернув увагу на певні недоліки: недостатній зв'язок із національними групами й невизначене ставлення до їх потреб [111, л. 7]. Неясність ставлення кадетів до національного питання, на його думку, могла стати каменем спотикання, посяти зерна сумніву й недовіри серед поляків, українців, євреїв, які “складають три великі національні групи прихильників партії і вплинути на результати майбутніх виборів” [111, л. 10 об.]. Полтавський представник вимагав висунення українського питання на особливе місце в російському парламенті, “щоб потреби українців обговорювались окремо, а не серед “інших” [111, л. 10 об.]

Московський член ЦК М. Тесленко у відповідь заявив, що українське питання поряд з іншими національними питаннями не стоїть, оскільки “євреї і поляки обмежені в найважливіших громадянських правах, тоді як про українців цього не можна сказати” [111, л. 12 об.]. Такий висновок був зроблений ним у зв'язку з тим, що українці начебто не висували ніяких вимог і практичних законопроектів, а їхні національні інтереси обмежувалися потребою рідної мови в школі та суді.

Цю тезу заперечили українські кадети. Депутат І. Лучицький нагадав, що він двічі в Думі ставив питання про рівноправність мов і щоразу зустрічав вороже ставлення, хоча “вимога своєї мови для нашого краю є наша, стара, давня, історична вимога, і наші права на свою мову – наші законні права” [111, л. 17 об.]. Представник з Полтави не погодився з порівнянням М. Тесленка щодо відсутності прав на народну мову в школі й відсутності інших громадських прав, бо “чужа мова калічить саму душу народу” [111, л. 20]. Вирішення проблеми української мови в Державній думі означало підтримку й симпатію 30-мільйонного українського народу. Він заявляв, що в партії існує течія, яка вважає, що в українців немає навіть власної мови й що для них

не є великою втратою вчитися російською мовою [111, л. 20 об.]. До активної діяльності закликав фракцію і чернігівський делегат, але мотивував зміну динаміки її функціонування суто прагматичним підходом: “...щоб не створювати комічного враження безсилля чи байдужості, а також враховувати наближення нових виборів” [111, л. 21].

Однак П. Мілюков заявив, що “ототожнювати себе з окремими національними групами ми не можемо; партія не може стати ні українською, ні балтійською, ні єврейською, хоча й повинна використовувати будь-яку практичну можливість для виступу на захист пригнобленої національності” [111, л. 23]. Лідер кадетів визнав, що складність українського питання полягає в тривалості його розгляду в порівнянні, зокрема, з польським і єврейським: “...для самих українців воно не нове, але для партії воно нове – в тому значенні, що ним займались менше, ніж польським та єврейським” [111, л. 24].

На конференції 14–15 листопада 1909 р. була прийнята постанова, у якій дії фракції з національного питання визнавалися правильними й указувалося на необхідності відокремлювати права українців на використання української мови як мови особливої в школі й суді [111, л. 28 об.; 64, л. 5–6]. У доповіді на конференції П. Мілюков підкреслив, що, зважаючи на сучасну кон’юнктуру (перевагу правих у Думі), партія в Думі приречена залишатись у меншості. Але фракція послідовно й неухильно захищала принцип національної рівності всередині й культурні основи міжнародного спілкування – поза державою [203, с. 249].

Таку нагоду фракція Конституційно-демократичної партії отримала в грудні 1909 р. при обговоренні питання реформування місцевого судочинства. На засіданні Думи 4 грудня 1909 р. І. Лучицький заявив, що “вийшов захищати одне: на цілому просторі півдня Росії є одна визначена національність, це – національність малоруська..., ця національність, зовсім незалежна від великоруської, мала свій суд на своїй мові...” [148, стб. 2969]. Він нагадував про історичні традиції судочинства в Малоросії, наполягав, на тому, що “не знає іншого народу, який має більше права, ніж малороси” [148, стб. 2970]. Запровадження місцевих мов у судочинстві, рівноправності народів історик вважав передумовою єдності справжньої Росії без примусу та свавілля.

Своє ставлення до української мови висловили П. Мілюков і Ф. Родічев. Їхні промови спричинили жваву дискусію з правими силами Думи. Застосування принципу рівноправності національностей у сфері судочинства визнавалося П. Мілюковим найбільш безпечним і вигідним навіть для прихильників централізованої держави [148, стб. 2990]. Міцність держави, на переконання П. Мілюкова, виражається в єдності національної свідомості. Він подав своє розуміння нації як “створення історії, нація не раса, нація не є сукупністю фізичних ознак, які завжди залишаються незмінними” [148, стб. 2986]. Лідер російських кадетів заперечував гасло правих “Росія для росіян”, тому що підтекст цього заклику “Росія для великоросів” виключав усі інші народи зі складу держави, у тому числі й найближчих родичів – українців [148, стб. 2989].

На протигагу цим заявам посипався шквал промов правих депутатів єпископа Євлогія, Новицького, Старицького, які класифікували виступ Мілюкова як прояв “кадетського, помилкового, фальсифікованого патріотизму” [148, стб. 2997], вбачали в промовах кадетів небезпеку розколу й ворожнечі серед єдиного російського народу [148, стб. 2998], переконували в недоцільності запровадження української мови взагалі [148, стб. 3004–3006].

Кадет Ф. Родічев назвав заборону користування місцевими мовами середньовічними забобонами й переконував у безпечності фрази “малоросійською” мовою для російської єдності [148, стб. 3023]. Депутат здивував усіх своїми філологічними пасажами, доводячи окремішність української мови на основі перекладу таких прикладів: “уродливий оратор”, “зробити славу”. “Я вас запрошую зрозуміти вираз: “як курявих уговкають”. Це переклад назви однієї із п’єс Шекспіра “Приборкання непокірної”, – запевняв Ф. Родічев [148, стб. 3025]. Він звернувся до Думи, щоб депутати своїм вотумом продемонстрували, що “завданням законодавця має стати ліквідація національних пристрастей і національних тлумачень, турбота про те, щоб судочинство не стало ареною будь-якого національного гноблення, пробудження національних пристрастей” [148, стб. 3048].

Промова Ф. Родічева вразила почуття гордості націоналістів, які, заперечуючи потребу введення української мови в суді,

виступали проти існування української проблеми взагалі, але мимоволі перетворили саме це питання в об'єкт своєї посиленої уваги. В. Шульгін засвідчував, що мова, введення якої домагаються кадети, “тарабарська”, створена І. Лучицьким, “польсько-австрійська тарабарщина” [148, стб. 3055]. Бобринський, використовуючи власні спостереження, доводив, що в Холмщині немає українського сепаратизму та українства, що “українці Галичини ідентифікують себе з росіянами, з слъозами радості читаючи російськомовну літературу” [148, стб. 3067–3068]. Зважаючи на численну перевагу націоналістичних сил у Думі, пропозиція кадетів про запровадження місцевих мов у судочинстві була відхилена.

До проблеми української школи звертались окремі представники кадетської фракції в жовтні 1910 р. при обговоренні статті законопроекту про початкову освіту, яка встановлювала своєрідний поділ іногородців при одержанні прав на національну школу. Тільки обрані групи народів (поляки, литовці, німці, татари, естонці, латиші, вірмени, чехи, грузини) отримували можливість навчання рідною мовою. Інші, у тому числі українці, у такому праві обмежувалися. Проект викликав критику лівих фракцій і ліберальної опозиції, які вимагали визнати право на рідну мову за всіма національностями країни [422, с. 203].

Українське суспільство поклало великі сподівання на прийняття цього закону, про що свідчать звернення до Мілюкова від членів товариства “Просвіта” м. Мелітополь від 24 жовтня 1910 р. [74], жителів с. Чернобай Полтавської губернії [117] і м. Новочеркаськ [80]. Українці пов'язували із цим законопроектом зростання інтелектуального рівня населення поліпшення економічного становища. Водночас вони підкреслювали, що “їхнє прохання не є проведенням думки виділення Малоросії, а необхідна потреба — шлях до культури, покращення життя і підняття патріотичного духу і вічної відданості царю і батьківщині” [117, л. 2].

На захист українців у жовтні 1910 р. виступили кадети І. Лучицький і П. Мілюков. Пропозицію І. Лучицького надати право навчання українською мовою підтримав Мілюков, який висловив тезу про обов'язок держави оберігати права національностей. Зважаючи, що будь-яка мова може

розвиватися до рівня культурної мови, він підкреслив, що на той час зусиллями інтелігенції українська мова вже стала літературною, і вказав на те, що український рух висунув ряд діячів, відомих не тільки в Росії, але й за її межами; що навчання українською є цілком можливим [298, с. 22]. Але результати голосування виявилися невтішними. Пропозицію українського кадета 171 голосом проти 132 було відхилено.

Записи щоденника Є. Чикаленка свідчать про напружені стосунки українців і кадетського депутата І. Лучицького. Провідні діячі національного руху критикували його за недостатньо рішучу позицію, непереконливі промови, а газета “Рада” (орган ТУПу) публікувала сатиристичні вірші про байдужість депутата, а він, у свою чергу, погрожував скласти свій мандат [347, с. 129].

Під час обговорення законопроекту про введення земств у 6 західних губерніях Думою була прийнята постанова проти цього урядового законопроекту. Частина кадетів була за прийняття проекту [560, с. 138].

У 1909 р. уряд вніс на розгляд Думи законопроект про виділення з Люблінської і Седлецької губерній нової — Холмської. Іронічно цей проект називали четвертим поділом Польщі. Він довго дебатувався в Думі. У зв'язку з виділенням Холмщини, українське питання було підняте лише двома кадетами: А. Нікольським та І. Лучицьким. Принципово вони визнавали необхідність відокремлення Холмщини, яке українська громадськість вважала більш вигідним для українців, але не в тій формі, яку пропонував законопроект. Ці виступи йшли врозріз з офіційною позицією партії кадетів. Проект було прийнято в 1912 р. 156 голосами правих, націоналістів й октябристів проти 108 голосів кадетів, трудовиків, прогресистів і соціал-демократів.

У січні 1911 р. П. Струве започаткував нову серію статей під назвою “Письма национальностям и регионам” у журналі “Русская мысль”. Це була відповідь на численні публікації з національного питання і водночас — його власний виклик національному піднесенню неросійських народів імперії. Метою цієї серії була організація форуму для обговорення ідей з національного питання [553, с. 183].

У статті “На разные темы — что же такое Россия?” П. Струве визнавав, що національні меншини повинні мати право на

використання своїх мов і традицій, однак людина може вважатися культурною тільки за умови знання російської мови. Він стверджував, що російська національна ідентичність повинна визначатися більшою мірою в культурних, аніж етнічних термінах [308, с. 186]. П. Струве висловлював переконання, що створення середньої і вищої школи з малоросійською мовою навчання було б штучною і безпідставною розтратою психічних сил населення. Для нього нормальним було нерозуміння росіянином малоросійської мови, але аномалією було незнання малоросом російської мови.

У січні 1911 р. український учений і політичний мислитель Б. Кістяківський узяв участь у цій дискусії з національної політики, написавши лист у редакцію журналу “Русская мысль” під назвою “К вопросу о самостоятельной украинской культуре” під псевдонімом Українець. Він доводив негативне ставлення консерваторів і реакціонерів до українського руху на прикладі діяльності антиукраїнських організацій у Галичині й Росії, газетної агітації, спрямованої проти української небезпеки. Його обурювало, що прогресивне російське суспільство й преса байдужі до такої політики репресій і заборон і дивувало, що до хору цих ворожих голосів приєднався П. Струве, відмовляючи українцям у задоволенні найменших їхніх культурних прагнень. Він заперечує тезу П. Струве про те, що навчання російською мовою є природним і необхідним фактом [314, с. 138]. На його думку, факт величності російської культури не може бути підставою для твердження неспроможності української культури стати самобутньою, повною і цілісною [314, с. 143].

У своїй відповіді “Общерусская культура и украинский партикуляризм” П. Струве висловлював переконання, що поряд із загальноросійською мовою і культурою культура малоросійська є місцевою, обласною. Це становище утвердилося за нею історичним розвитком Росії і може бути змінено тільки за умови зруйнування російської державності й суспільства. “Моя точка зору з українського питання доволі зрозуміла. Не маючи нічого проти культурних українських прагнень, як прагнень підтримувати і пестувати “місцеві” особливості побуту і мови, я свідомо і рішуче висловлююсь проти загострення цих “обласних” тенденцій до політичного

і культурного партикуляризму*, який заперечує загальноросійську культуру, її орган і символ – загальноросійську мову, який прагне обласне українське начало поставити в один ряд і на один ступінь з національною стихією, котра в єдиній Росії повинна бути єдиною”, – наголошував Струве [309, с. 74].

Ставлення до українського питання Б. Кістяківського й П. Струве були несумісними. Розрив Б. Кістяківського зі П. Струве стає повним і остаточним після 1912 р., коли останній перейшов на виразно “єдиноділимську” позицію [510, с. 85]. Дослідник Р. Пайпс саме націоналізм визначає як характерну рису мислення П. Струве: “Націоналізм був одним з непорушних стовпів його інтелектуальної біографії, її константою” [499, с. 31]. Науковець називає Україну слабким місцем П. Струве, тому що він визнавав обґрунтованість національних протестів Польщі й Фінляндії, був готовий змиритися з наданням полякам і фінам широкої внутрішньої автономії, негативно ставився до обмежень щодо євреїв, “але при цьому він не тільки навідріз відмовлявся визнавати наявність української нації, володіючої правом на політичне самовизначення, але і заперечував навіть існування самої української культури” [500, с. 270].

На партійній конференції 13–14 травня 1912 р. М. Могилянський указував на занепокоєність української інтелігенції виступами П. Струве з українського питання [116, л. 4]. Київські кадети просили пояснити, як розуміти статті П. Струве із заявами лідерів партії в Думі, але П. Долгоруков заявив, що ЦК не може бути відповідальним за думки своїх окремих членів [116, л. 4 об.].

Наближення виборів до наступної Думи четвертого скликання актуалізувало проблему презентативності українських домагань у платформі гіпотетичних союзників українського народу, серед яких значні сподівання покладалися на Конституційно-демократичну партію. На зустрічі 8–9 травня 1911 р. парламентської фракції з провінційними членами партії, присвяченій виборам до IV Державної думи, київські кадети

* Партикуляризм – прагнення окремих частин держави до відособлення, до недоторканості місцевих, приватних прав, привілеїв на шкоду загальнодержавній справі.

звернули увагу на підготовчу організацію і виборчу платформу, пропонували активізувати роботу з виборцями й партійних місцевих комітетів [114, л. 11; 109, л. 78 об.–79; 77, л. 9–10]. Кияни означили роль свого відділення “як чесного маклера, який тримає диригентську палочку між національними групами – єврейською, польською та українською”, досить високо оцінюючи свій вплив [114, л. 11 об.]. Українські кадети запропонували включити в передвиборну платформу, крім вимоги допустити мову в початкову школу, ще й запровадження мови в суді й створення у вищій школі кафедри української мови, літератури та історії [114, л. 12 об.]. Їх не задовольняв рівень висвітлення українських вимог на конференції, тому пропонували прислати детальну доповідь, а також застерігали про посилення ролі українських політичних партій [114, л. 29–29 об.].

Ці пропозиції були підкреслені на черговій нараді парламентської фракції з представниками провінційних груп 20–21 листопада 1911 р. [115, л. 14 об.]. Окрім цього, київські кадети вимагали вкласти реальний зміст у загальні поняття “право національного визначення”, “автономія” [115, л. 15]. До основних завдань виборчої кампанії, затверджених на конференції, була включена рівноправність націй, супроводжувана розвитком засобів і способів культурного самовизначення народів, їх права на рідну мову в суді, школі й адміністрації [115, л. 25].

Передвиборні вимоги українських лібералів “Украинская платформа” були опубліковані в журналі “Украинская жизнь”: “1) запровадження загального навчання на українській мові і взагалі викладання на українській мові в початкових школах у місцевостях з українським населенням. 2) введення в цих місцевостях викладання української мови, літератури, історії та українознавства як обов’язкових предметів у середніх і вищих навчальних закладах. 3) допущення вільного використання української мови в церкві, суді і у всіх громадських установах в Україні, а також у відносинах з українським населенням урядових агентів і громадських установ. 4) ліквідація виняткових податків на закордонні видання на російській та українській мовах, які особливим тягарем падають на українські видання” [315, с. 83]. С. Єфремов відзначав, що цей мінімум українських

вимог був прийнятий у свою програму не тільки місцевими кадетськими організаціями, але й центральним органом Партії народної свободи [239, с. 13]. Однак це твердження не відповідає дійсності. Суб'єктами передвиборної домовленості були ТУП і Конституційно-демократична партія. Особливість угоди в тому, що вона мала характер усного договору й ці вимоги українців не були внесені в програму партії. Зобов'язання захищати права українців у Думі не були зафіксовані офіційно й не спричинили внесення змін до основного партійного документа.

Представники кадетської партії підтримували стосунки з ТУП, яке стояло на позиціях ліберальної концепції української державності, вимагало автономії України й розпочало свою діяльність у 1908 р. Виявом тісних контактів тупівців з кадетами були приїзди російських партійців до Києва, зустрічі українських діячів у Москві з кадетами. На виборах до IV Думи українці підтримали кадетського кандидата С. Іванова, оскільки сподівалися від нього відстоювання в парламенті національних прагнень. Ці надії пояснювались особистими якостями кадета (розумом, ширістю, сердечністю) і федералістичними переконаннями (визнавав потребу широкого місцевого самоврядування і висловлювався за автономію України) [347, с. 238].

Оскільки кадети не поспішали виконувати умови передвиборної угоди, то українські ліберали постійно нагадували про домовленості. Є. Шольп у листі від 3 травня 1913 р. до П. Мілюкова писав, що "...кияни вважають необхідним і своєчасним почати тепер хоча б часткове виконання зобов'язань щодо українців, прийнятих ЦК..." [90, л. 6]. Українці вважали за доцільне, щоб у Думі прозвучали виступи про становище української преси й можливості створення товариств.

У IV Думі виникли дебати про українську справу при обговоренні бюджету. Українське питання порушувалося як доказ безправності й сваволі, які допускав уряд у своїй політиці. Як зазначав В. Дорошенко, це привело до дискусії "про український рух взагалі, про його силу, значення, природність, в котрій виступали найвидатніші бесідники з опозиції (кадети Шингарьов, Мілюков, Александров), домагаючись для українців свободи їх національного розвитку, при чім проф. С. Іванов, кадетський посол від Києва, обстоював українські катедри на університетах" [413, с. 108].

М. Грушевський вважав, що вплив низки факторів: зростання українського руху, невдоволення українців тактикою байдужості лібералів, їх виступи на захист українців зумовили зміну ставлення партії до українського питання. Як наслідок, виступи кадетів про нестерпне становище українців Росії під час бюджетних дебатів. М. Грушевський висловлював сподівання, що це провісник вступу кадетів на шлях серйозного й енергійного, послідовного і планомірного проведення принципу захисту й забезпечення інтересів недержавних народностей Росії, не зважаючи на їхні історичні права, минуле, дипломатичні хартії, а згідно з їх становищем, запитами й потребами [231, с. 5].

За оцінками самих кадетів українське питання впродовж листопада 1912 р. – червня 1913 р. було висунуте більш детально й рельєфно, ніж раніше. До питання про українську мову, про права українського народу на культурне самовизначення зверталися С. Іванов, П. Мілюков. У звіті парламентської фракції кадетів зазначалося, що “опозиційні виступи змусили центр і націоналістів мобілізувати депутатів – малоросів, які виступали з урочистими зреченнями від національних прагнень своїх земляків і доводили, що український рух не існує, українська мова незрозуміла для народу” [210, с. 42].

У промові 18 травня 1913 р. П. Мілюков заявив, що політика Міністерства внутрішніх справ з національного та віросповідного питань є тяжким гальмом, яке перешкоджає Росії здійснити всі ті можливості, до яких вона була б здатна. Лідер кадетів порівнював російський націоналізм з дволиким Янусом [210, с. 132]. Як приклад він наводив урядову політику заборон та обмежень в українському питанні, що призвела до виникнення конкурентного впливового культурного центру в Австрії, який загрожує ускладнити становище в російській Україні [210, с. 138]. “Ми завжди за свободу, завжди проти примусу і насилля. Ми не можемо допомагати ні одній національності порушувати чуже право. У Росії, на Балканах, в Царстві Польському ми проти насильницької асиміляції і за охорону права національної меншості, хоч би і за допомогою держави”, – декларував П. Мілюков у своїй промові [210, с. 139].

Після бюджетних виступів у 1913 р. українці (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський,

І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, І. Шраг, Ф. Штейнгель) звернулися до депутатів із заявою, у якій проголошували свою солідарність з тими, хто підняв свій голос проти нестерпних утисків проявів національного життя українського народу, а також визнавали необхідність націоналізації освіти та вважали “автономію України, рівно як і інших областей і націй, гарантією від втручань в сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадянського розвою” [347, с. 280].

Гостроту національних питань відчували кадети й під час своїх поїздок до провінції. На засіданні ЦК 5 травня 1913 р. М. Гредескул і П. Мілюков, ділячись враженнями про перебування в Києві й Катеринославі, наголошували на напруженості ситуації саме через ці проблеми, на тому, що населення переконано, що депутати від партії недостатньо захищають у Думі права української мови й школи, дорікали кадетам за статті П. Струве на підтримку праць Щоголева. Указуючи на несумісність думок П. Струве щодо українського питання з програмовими ідеями кадетів, українці вимагали відмежування партії від його виступів [192, с. 194]. П. Мілюков відзначив, що на околицях національні питання сильно приглушують загальногромадянські мотиви, і “якщо в Думі і треба дещо посилити заяви на користь пригнічених народів, то все ж необхідно і більш настирливо проводити думку, що національні питання не повинні затуляти собою загальнонародні інтереси” [192, с. 194]. Він вважав, що національні групи, входячи до складу партії, повинні те чи інше трактування національних питань визнавати внутрішньою справою своєї партії, а не пред’являти до партії ззовні свої вимоги й осуд [192, с. 195].

На засіданні Московського відділу ЦК 20 вересня 1913 р. до основних партійних завдань, у зв’язку із зростанням національних рухів, члени ЦК відносили перегляд гасел з національного питання, відзначаючи незацікавленість кадетів цією проблематикою [192, с. 220]. Попередня робота з національного питання була доручена П. Долгорукому, Ф. Кокоскіну, О. Ледницькому, Б. Кістяківському, В. Обнинському, М. Комісарову [107, л. 89 об.]. Аналогічне рішення про вагомість

національного питання було прийняте 5 жовтня 1913 р. Петербурзьким відділенням ЦК і визнане бажаним зайнятися розробкою національно-обласного питання [107, л. 106].

7 жовтня 1913 р. відбулося засідання ЦК з представниками Київського комітету, метою якого стало з'ясування прагнень і думок з національного й обласного питань. Українські кадети Є. Шольп, Ф. Штейнгель, М. Василенко, І. Полторацький закликали до інтенсифікації діяльності партії щодо українського питання [107, л. 131–132], заперечували наявність сепаратистських тенденцій і переконували, що недержавні народи (українців, грузинів, латишів) треба урівняти в правах на самостійне існування з державними національностями (поляками й фінами) [107, л. 132]. Отож вимога надати Польщі автономію ставала предметом своєрідних національно-політичних заздрощів з боку українців, які наполягали на аналогічній вимозі щодо українців. Однак лідери партії П. Долгоруков, П. Мілюков вважали недоцільними вимоги недержавних народів про зрівняння їх прав з правами, визнаними за Польщею і Фінляндією. Прийнятним варіантом для них було розширення меж самоуправління, а не проголошення національної автономії [107, л. 136]. П. Долгорукову й О. Ледницькому було доручено створити комісію з національного питання [107, л. 147].

Показовим прикладом ставлення партії до українського питання стала проблема розширення складу ЦК, яка обговорювалася 20 жовтня 1913 р. і була визнана доцільною, тому що поповнення за рахунок київських представників мало підтвердити всеросійський характер партії. Дискусійними виявилися питання про чисельність кооптованих членів до центрального партійного органу (один чи два), про можливі кандидатури (Шольп і Штейнгель). Члени ЦК остерігалися поповнення своїх лав представниками “крайньої української течії”, оптимальним для них був би варіант вибору прибічника центральної лінії [107, л. 142].

На засіданні ЦК 9 лютого 1914 р. П. Мілюков, повідомляючи про запрошення відвідати Київ, наголосив на схильності українців довіряти кадетам і на потребі особистими контактами зміцнити цю довіру [192, с. 266]. Незважаючи на переконання, що національно-культурний рух в Україні

сильний і глибокий з незначною кількістю прихильників автономії, ближче ознайомлення із цим рухом визнавалося доцільним і доречним для з'ясування перспектив його розвитку. Його увазі українці на зустрічі в Києві запропонували 11 доповідей, що висвітлювали різні аспекти української проблеми. Серед виступів виділявся “Сепаратизм і федералізм” М. Грушевського. П. Мілюков заявив, що “партія кадетів не тільки заперечує можливість федерації в близькому майбутньому, але і буде боротися проти принципу федералізму як утопічного” [192, с. 268]. Заяви лідера кадетів не були зустріті вороже, було досягнуто взаєморозуміння, зроблені висновки з боку кадетів, що в прагненнях кадетів та українців є багато спільного і є можливість співпрацювати, а з боку українців, — що вони визнають необхідним іти разом з кадетами, попередньо обумовивши взаємозобов'язання. Тобто під час київських переговорів Мілюков з'ясував можливість координування дій з національними групами.

17 лютого 1914 р. на засіданні ЦК П. Мілюков звітував про свою поїздку до Києва, яка мала на меті нараду з місцевою партійною групою і обговорення програмних питань з українськими національними організаціями, хоча поліцейські повідомлення хибно визначали завданням його поїздки переговори з кадетськими колами щодо об'єднання опозиційних виступів кадетів з октябристами [109, л. 145; 101, л. 6]. Повертаючись до аналізу своєї київської мандрівки на черговій нараді ЦК 17 березня 1914 р., лідер партії ще раз наголосив на побажаннях представників українського руху про захист їх вимог партією в Думі. Він також застерігав, що “треба бути особливо обережними по відношенню до національних груп, кадети не повинні брати участь у з'їзді “автономістів-федералістів”, а їм варто налагоджувати відносини з кожною національною групою” [107, л. 184 об.].

У листі до П. Мілюкова М. Василенко повідомляв кадета, що про його перебування в Києві багато говорять, “розмова з Вами справила глибоке і відрadne враження”, оживила середовище українців, партійну роботу, створила передумови для наступних переговорів, але вже в Петербурзі [85, л. 6 об.]. М. Василенко стверджував, що для українців дуже важливо, щоб “з трибуни і думи було з особливою силою підкреслено, що автономія і

навіть як розвиток її федерація не є сепаратизмом...” [85, л. 8].

Український кадет радив Мілюкову звернути увагу на культурне життя України, українську пресу, літературу, театр, наукові установи. На думку М. Василенка, заборона розвитку руху викличе “інтерес до П’ємонту і тої держави, в якій український П’ємонт знаходиться. Тому в інтересах цілісності Росії репресивна політика шкідлива” [85, л. 5].

Гострі суперечки в Думі IV скликання були пов’язані також із забороною святкування 100-літнього ювілею Т. Шевченка. Протест проти заборони вшанування поета був відображений у трьох запитах фракцій трудовиків, кадетів, соціал-демократів голові Ради Міністрів. Звернення від кадетів було підписано 34 членами 7 лютого 1914 р. і містило вимогу пояснити факти заборони святкування і прохання повідомити, “чи будуть вжиті заходи для усунення цих розпоряджень, що викликають народне обурення” [538, с. 23]. 19 лютого 1914 р. на засіданні Думи на захист культурної спадщини українців виступили депутати кадетської фракції Ф. Родічев, О. Олександров, С. Іванов [219, с. 9; 221, с. 10].

Однак найбільшого резонансу викликав виступ лідера конституційно-демократичної фракції. “Промова була виголошена на прохання самих українців – захистити їх від нападів київських російських націоналістів, які викликали заборону святкування ювілею Шевченка”, – згадував П. Мілюков пізніше [338, с. 470]. На його думку, “український рух ніхто не придумував. Український рух існує, буде існувати і спроба заперечувати український рух даремна” [215, с. 239]. Мілюков заявив, що вірить у щирість лідерів, які розгорнули в Україні рух за федерацію автономних одиниць, оскільки ця ідея є традиційною для українців ще із 40-х років від Кирило-Мефодіївського товариства й Драгоманова. Проте він не поділяв прагнень автономістів-федералістів і вважав здійснення їхньої політичної програми шкідливою і небезпечною справою [215, с. 241].

Лідер кадетів дотримувався принципу, згідно з яким за ідеали за “музику майбутнього” не переслідують [215, с. 242]. Вимоги українізації шкільної освіти, права української мови в судових та урядових установах, ліквідація обмежень для українського друкованого слова, покращення умов для легального існування національних установ можуть бути визнані радикальними й нездійсненними, як вважав він, тільки тими, хто заперечує

існування українського народу та вважає, що один тільки факт його існування вже рівносильний сепаратизмові. На думку Мілюкова, українські прагнення є законними, а їх обмеження – небезпечною політичною боротьбою. Від імені Конституційно-демократичної партії Мілюков назвав Шевченка “символом не простого народу, а народної, національної культури” [215, с. 243], а український рух – демократичним, що “йде в народ і в даний час ведеться народом” [215, с. 245]. За його словами, сепаратистські тенденції є не впливовими й незначними в українському русі, та якщо Росія продовжуватиме політику репресій і заборон щодо українства, то Донцових з’явиться дуже багато [215, с. 245].

У своїх спогадах П. Мілюков писав, що цими вимогами члени ТУПу задовольнились, погоджуючись відкинути на майбутнє вимогу федерації і виключити сепаратизм. “Тільки професор Грушевський хитрував зі мною, приховуючи від мене свої справжні наміри. Я зі свого боку стверджував в Думі, що “справжніми сепаратистами є російські націоналісти”, які заперечують самостійну українську мову і українську літературу і заохочують урядові переслідування, які вже примусили український рух перенести свій центр в австрійські межі, де можливо і створення українського сепаратизму” [338, с. 471].

Хоча запит був прийнятий запізно і ювілей отримав назву “німого”, українське суспільство позитивно оцінило виступ П. Мілюкова. “Щиро вдячний за промову про Шевченка”, – написав йому в короткому посланні інженер Семен Мазуренко [480, с. 148]. “Віriamo, що об’єктивне висвітлення українського питання з трибуни Державної Думи розсіє наклепи про український сепаратизм і тоді замовкнуть самозвані малороси Савенки. Вітаємо виступ Вашої партії на захист прав українського народу”, – телеграфував Мілюкову від імені українців м. Миколаїв ветлікар Загоруйченко [130, л. 2]. Не оминули увагою виступ відомого кадета, надіславши йому листа, і студенти Київського політехнічного інституту [18, арк. 235]. Представники Чернігова на чолі з І. Шрагом теж вітали фракцію народної свободи та її представників, висловлюючи сподівання на ліквідацію заборон і обмежень і здобуття прав національного самовизначення: “Ваш протест і ваша урядова постановка українського питання підтримують у нас віру в перемогу над пануючими тепер темними силами і необмеженим свавіллям” [118, л. 1].

Але лідери українського руху були розчаровані тією неоднозначністю, яка прозвучала в цій промові щодо принципу федерації. Висловлюючи вдячність за думський виступ Мілюкова, публіцист із Чернігова кадет М. Могилянський не погоджувався із ставленням Мілюкова щодо федералістичних прагнень українського народу. Та цю гостроту, на його думку, усуває “так прекрасно і повно висловлене, широко терпиме і доброзичливе ставлення до українства як до “народної і національної культури” [88, л. 5 об.]. М. Грушевський у своєму листі до П. Мілюкова від 4 березня 1914 р. назвав його промову “значним суспільним явищем і завдяки широкій постановці українського питання, уперше даній йому з думської трибуни, вона, напевно, довго буде служити вихідним пунктом для оцінки українського руху в прогресивних колах Росії” [86, л. 2–3]. Але, незважаючи на те, що “ряд питань охоплено і висвітлено надзвичайно вдало, вона містить в собі положення, поява яких в програмній промові дуже засмутила моїх друзів. Нас здивувало те, що Ви виступили так рішуче і принципово проти автономно-федеративного постулату” [86, л. 3]. М. Грушевський дорікав П. Мілюкову за те, що у своєму думському виступі він не зробив ніякої різниці між ідеєю автономії і федералізму, хоч у розмовах з українцями лідер кадетів наполягав на такій необхідності, не заперечуючи проти принципу автономії. Мілюков ніби відрізав шлях для подальших переговорів та угод з українцями [86, л. 5 об.]. Грушевський вважав, що кадет міг просто відкласти українську автономію “як питання майбутнього і не полемізуючи і не політизуючи проти неї зосередити свою увагу на програмі “minimum” [86, л. 6]. Грушевський повідомляв, що буде скоро в Петербурзі, розраховуючи на продовження розмови з Мілюковим, надіючись на співпрацю без нерозуміння і недомовок [86, л. 7].

Українська проблема опинилася в центрі уваги Партії народної свободи, викликавши нову хвилю обговорень і суперечок 23–25 березня 1914 р. на конференції парламентської фракції з участю представників ЦК і місцевих груп. Кияни згадали про порушення партійної дисципліни окремими представниками фракції, зокрема, кадетом В. Лашкевичем, який обідав із чорносотенцями Макогоном і Митроцьким у Києві, “приятелював з іншими ворогами українства в Галичині, поїхавши туди без знань

місцевих умов, без найменшої підготовки” [113, л. 6 об.]. Українські кадети просили покарати його.

Суть справи полягала в тому, що в умовах загострення відносин між Росією та Австро-Угорщиною напередодні Першої світової війни адміністративна влада Галичини вжила заходів проти діяльності москвофілів. Відбулися два великі судові процеси: Мараморош-Сігетський (Закарпаття) (грудень 1913 р. – лютий 1914 р.) і Львівський (9 березня – 6 червня 1914 р.). Приводом до процесів стали арешти москвофільських діячів – священників Гната Гудими із села Залуччя Снятинського повіту й Максима Сандовича із сіл Граб і Довге Ясельського повіту [183, с. 58]. За процесом у Львові спостерігали в Росії. Підсудні православні священники М. Сандович, Г. Гудима, журналіст С. Бендасюк, студент В. Колдра звинувачувались у державній зраді, шпигунстві й образі католицької церкви [183, с. 58]. До Львова прибули члени Державної думи: о. Якубович – від правих, о. Митроцький – від націоналістів, Макогон – від октябристів, В. Лашкевич – від кадетів [183, с. 59].

Депутат В. Лашкевич на партійній конференції особисто виступив на свій захист, стверджуючи, що не переносить партійні відносини в площину приватних відносин і поїхав у Галичину, щоб вивчити українське питання [113, л. 10]. Інтерв'ю В. Лашкевича в газеті “Діло” насправді засвідчило його необізнаність з українськими справами, викликало подив серед української інтелігенції, бо народний обранець від Харківської губернії продемонстрував незнання української проблеми. Він заявляв про відсутність національних прав українців у Галичині, брак простору для розвитку національної культури [274, с. 91]. П. Мілюков назвав поїздку В. Лашкевича особистою і просто не уявляв собі якою мірою цей крок іде врозріз з позицією партії в українському питанні [113, л. 24]. Через появу в пресі публікацій про схвалення кадетами дій В. Лашкевича 25 березня 1914 р. конференція прийняла резолюцію, яка констатувала, що пояснення, дані В. Лашкевичем, підтримки не зустріли й класифікувала його дії “як неприпустиме порушення партійної дисципліни”, доручивши фракції розглянути цю ситуацію [113, л. 71 об.–72]. Історія “відступництва” В. Лашкевича отримала продовження на засіданні парламентської фракції кадетів 6 травня 1914 р., на якому він теж пояснював причини

поїздки в Галичину. Депутат мотивував свій вчинок тим, що подорож мала суто інформаційний характер, не будучи спеціально знайомим з українським питанням, “не пов’язував поїздку з тим чи іншим поглядом на українське питання”, запевняв, що цілком погоджується з тактикою фракції в цьому питанні й узагалі в питаннях національних [215, с. 105]. Фракція оцінила дії В. Лашкевича менш радикально, ніж конференція. Депутати постановили, що “поїздка В. В. Лашкевича мала певне політичне значення і, що, не звернувши вчасно уваги на цю сторону справи В. В. Лашкевич здійснив необережний вчинок, – і визнає питання вичерпаним” [215, с. 105].

Окрім поведінки В. Лашкевича на конференції 23–25 березня 1914 р., кадети розглядали позицію партії з національних проблем. Виступи конституційних демократів Ф. Кокошкіна, О. Олександрова, А. Колюбакіна, П. Мілюкова об’єднувало заперечення ідеї політичного самовизначення націй як такої, що загрожує єдності держави. “Досягнення національностями навіть тих прав, які вказані у § 24 програми конституційних демократів, прав на культурне самовизначення, – є завданням на багато років. І якщо хочуть справ, а не декларацій, нехай не перевантажують нас широкими вимогами і не обтяжують нашого становища, щоб не було знову краху”, – зауважував П. Мілюков [113, л. 24 об.]. Він констатував, що національні питання ускладнюються декларативними вимогами, наполягав на послідовному, поступовому вирішенні реальних потреб кожної національності. Обурення в нього викликало те, що “від кадетів вимагають тепер однакового ставлення до всіх, тобто змішують вимоги і більш розвинених націй, і менш визначених, тоді, коли не можна всіх міряти однією міркою” [113, л. 25].

Висловити безпосередньо своє невдоволення двозначністю, яка прозвучала в думському виступі Мілюкова 19 лютого, представники українського руху отримали змогу на засіданні ЦК 24 березня 1914 р., яке мало на меті знайти певний спільний знаменник для вимог українців та партійних програмних положень і думської діяльності кадетів. На нараді українську сторону представляли М. Грушевський, М. Славинський та українські кадети С. Іванов, М. Василенко, Ф. Штейнгель, Д. Григорович-Барський. Доповідь М. Грушевського була присвячена політичним вимогам українців, у якій він

прослідкував зміни становища українського руху після 1905 р. у Росії та в Австрії. Спробу лідера кадетів відмежуватися не тільки від ідеї федерації, а й від автономії М. Грушевський назвав “ударом у спину з дружньої сторони”, оскільки основу політичної програми союзу українських груп становить автономія прагнення до якої в українців має вікову історію. Це, на його думку, примушує українців побоюватися, що в партії конституційних демократів “вони зустрінуть рішучу опозицію своїм життєвим інтересам” [192, с. 301–302]. М. Грушевський підкреслював, що українці домагаються тільки національно-територіальної автономії. Він стверджував, що в майбутньому виділяться національні області, тобто території, на яких домінує певна нація, і ці області утворять автономні одиниці в складі Російської держави. До України мали відійти частина Воронежської губернії, Донської області. Точним визначенням національного складу мали зайнятися, на думку М. Грушевського, спеціальні міжнаціональні вчені комісії [192, с. 302].

Однак концепція національно-територіальної автономії абсолютно суперечила ідеї культурно-національної автономії, яка була проголошена в програмі кадетів. Задоволення культурних потреб націй стало платформою – максимум для партії, допустимою в площині національної політики, оскільки не порушувало принципу унітарності й цілісності держави. Підтвердженням цього став виступ Ф. Кокошкіна, який відкинув можливість внесення змін до програми партії з національного питання через загрозу втрати підтримки виборців і дестабілізацію внутрішнього становища [192, с. 306]. Кадет запевняв, що в Росії, яка ставитиме на перше місце не досягнення прав людини й громадянина, а задоволення вимог окремих націй, немає майбутнього. В. Ленін класифікував погляди Ф. Кокошкіна як “точку зору великоруського ліберально-буржуазного націоналіста, який відстоює привілеї великоросів” і як такі, що збігаються з політикою Міністерства внутрішніх справ [168, с. 66].

М. Грушевський розцінював слова Ф. Кокошкіна як зречення від партійної програми, вбачав у його тактиці зумисне ігнорування національної проблеми й можливості зростання невдоволення позицією прогресивних сил щодо неї [192, с. 308]. Він вважав побоювання та аргументи

Ф. Кокошкіна про виникнення національних конфліктів і про труднощі встановлення етнічних кордонів безпідставними й перебільшеними. М. Грушевський стверджував, що для українців не важливо внесення пункту про автономію України, для них важливіше з'ясувати, що “в принципі проти автономії України партія не проти” [192, с. 309].

Після дискусії були сформувані вимоги українців: “1) визнання, що партія к.-д. (її керівні органи) не ворожа принципово ідеї української автономії; 2) а) утримання від негативних заяв на адрес автономії України та ідеї федералізму і б) виступи з думської трибуни у сприятливому тоні ідеї української автономії і 3) бажана теоретична розробка питання про можливу постановку в майбутньому проблеми української автономії” [192, с. 312].

П. Мілюков у відповідь українцям заявив, що “особисто симпатизує ідеї автономії України, але як відповідальний політичний діяч даного моменту він би не вважав можливим поставити її на чергу. У Галичині люди місяцями торгуються за одну кафедру у Львівському університеті, виторговуючи по “золотнику”, а тут хочуть, щоб ми відважували пудами” [192, с. 314]. Задоволення вимог будь-якої однієї національності стало б, на його думку, прецедентом для інших. Але не в усіх народів, згідно з позицією кадетів, така потреба назріла. Отож Конституційно-демократична партія, декларуючи в програмі принцип рівноправності народів, на практиці наполягала на втіленні ідеї автономії відповідно до ступеня засвоєння і готовності до неї з боку національних груп. П. М. Мілюков наголосив на відсутності українських організацій, які б мали повноваження здійснювати автономію, і відсутності історичної необхідності [192, с. 315].

Лідер кадетів підтримав ідею Ф. Кокошкіна про те, що немає “великоросійських, українських чи вірменських визвольних змагань, є тільки загальноімперські” [192, с. 313]. Він підкреслив, що в Думі говорив не за дорученням партії, а на свій ризик, хоча він не є федералістом і не може йти далі співчуття автономії. П. Мілюков готовий був жертвувати вимогами та сподіваннями українців заради самозбереження партії, відносив домагання українців до несвоєчасних і непосильних партійних завдань [192, с. 317].

Ф. Кокошкін, виступаючи на свій захист, подав власне трактування автономії як “представницького зібрання із законодавчими правами” і втішив українців тим, що в майбутньому партія, окрім права на культурне самовизначення, можливо, наполягатиме на формі широкого місцевого самоуправління в Україні.

М. Грушевський стверджував, що якби П. Мілюков заявив у Києві про упередження до автономії, то українці й не хотіли б його виступу, від якого й нині “залишається важке і тривожне враження” [192, с. 318]. Ще раз підкреслив, що українці домагаються тільки, щоб кадети не виступали проти федералізму, а відносно автономії висловили співчуття.

Продовження діалогу українських і російських лібералів відбулося на засіданні ЦК 30 березня 1914 р. П. Мілюков визначив мету переговорів як обговорення “найближчих практичних законопроектів, які українці хотіли б поставити на чергу в Думі — очевидно, без надії на негайне впровадження їх в життя, а головним чином з метою пропаганди української справи” [192, с. 328]. Від імені українців М. Грушевський вніс на розгляд три пропозиції: про запит з приводу переслідувань, пов’язаних із вшануванням пам’яті Шевченка, про запит щодо переслідувань учасників учительського з’їзду, який проходив у січні 1914 р.; про розгляд законопроектів про мову в українській школі та кафедри українознавства в трьох південних університетах. Зібрані українцями матеріали із цих питань були надані частково кадетам, а частково — трудовикам. Перші повинні були відстоювати інтереси вищої школи, останні — початкової.

Більш радикальні пропозиції М. Грушевського були відхилені кадетами. Зокрема, недоцільним вони вважали внесення при обговоренні бюджету питання про кафедри українознавства в столицях. На прохання М. Грушевського про висвітлення українського питання при обговоренні кошторису Міністерства внутрішніх справ, народної освіти й Синоду П. Мілюков відповів, що, “навпаки, таким шляхом розсіювалась б увага до українського питання, втрачалась б цінність виступів з нього” [192, с. 335].

Ще одним побажанням М. Грушевського була проблема завдань преси в роз’ясненні національних питань. Він

запропонував такі принципи розгляду національних питань: установлення і наголошення на спорідненості національного й загального визвольних рухів; заперечення протиборства цих рухів, реакційності національних рухів; недопустимість ставлення до українського питання як до “зайвого доважку”, “зайвого вантажу, якого краще б і не було”; популяризація авторитетними особами й органами в пресі та в Державній думі українського питання [192, с. 336].

Таким чином, період революції 1905–1907 рр. став початковим етапом для постановки й теоретичного осмислення Конституційно-демократичною партією національних проблем Росії. Впродовж 1906–1914 рр. поряд із широким колом політичних, соціально-економічних, адміністративних питань у Думах Російської імперії вагоме місце відводилося національним вимогам і, зокрема, українським. Парламентська діяльність Конституційно-демократичної партії стала практичним утіленням задекларованих програмних принципів. Будучи однією з найвпливовіших думських фракцій, кадети неодноразово брали участь у дебатах з приводу проблем, які стосувались української справи. Вони були ініціаторами законопроектів, які спрямовувалися на задоволення національних вимог українців, відіграли важливу роль у постановці та обговоренні українського питання в російському парламенті. Виступи кадетів на захист українців знаходили широкий резонанс і схвалення в суспільстві. Вирішення українського питання Конституційно-демократичною партією зводилося тільки до права на культурно-національне самовизначення, нівелювалися політичні вимоги українців, виходячи з принципу єдності й неподільності Росії, кадети заперечували навіть прагнення до автономії.

3.2. Позиція російських кадетів щодо національних вимог українців під час Першої світової війни (1914 — початок 1917 рр.)

Перша світова війна стала прологом бурхливого ХХ століття, започаткувавши ланцюгову реакцію змін не тільки глобального масштабу, а й внутрішньодержавного, які яскраво проявилися в такій багатонаціональній країні, як Російська імперія. Коментуючи ситуацію, відомий теоретик кадетів з національних проблем Ф. Ф. Кокоскін зазначав, що “з усіх питань нашого внутрішнього життя, які висунулися у безпосередньому зв’язку з війною, перше місце незаперечно належить національному питанню” [250, с. 5]. Він засуджував націоналізм як явище деструктивне, що “веде в тупик вічної, непримиренної, невтамованої ворожнечі, в якій всі цінності людської культури приносяться у жертву уявному служінню національним інтересам, робить національне питання невирішеним” [250, с. 5].

Російський історик В. Шелохаєв виділив ряд факторів, які впливали на підходи кадетських лідерів до національного питання під час Першої світової війни: по-перше, військові дії велися на територіях з багатонаціональним складом (Польща, Галичина, Прибалтика, райони межі єврейської осілості), по-друге, війна поставила питання про необхідність єднання всіх національностей, по-третє, кагети розуміли, що національна політика сприяла посиленню сепаратистських тенденцій, що ускладнювало їх завдання втримати під своїм ідейно-політичним впливом представників національних загонів ліберальної опозиції, по-четверте, вони мали враховувати активізацію націоналістичних настроїв в еміграції, по-п’яте, кагети повинні брати до уваги міжнародне становище, позиції воюючих країн, які намагалися використати у своїх інтересах загострення національного питання в Росії, і визначальний вплив мала внутрішньополітична ситуація в державі [564, с. 355–356].

Першу світову війну кагети визначали як оборонну, справедливу, народну й таку, що повинна привести до завершального процесу формування території Росії. Позиція

партії до війни відображалась у відозві від 22 липня 1914 р., редакційних статтях “Речи”, деклараціях ЦК, виступах лідерів. У відозві “До одностумців” від 22 липня 1914 р. зазначалося: “Яким би не було наше ставлення до внутрішньої політики уряду, наш перший обов’язок зберегти нашу країну єдиною і нероздільною” [214, с. 5]. На засіданні IV Думи 26 липня 1914 р. П. Мілюков оголосив декларацію ЦК і кадетської фракції, у якій відзначив необхідність зосередити всі сили на захисті й визволенні держави [214, с. 2]. Таким чином, Конституційно-демократична партія в умовах війни відмовилася від опозиційного протистояння з урядом, узявши курс на консолідацію суспільно-політичних сил на захист Росії і досягнення перемоги. До основних завдань війни кадети відносили зміцнення стратегічних позицій імперії, посилення її економічної і політичної могутності, захист інтересів малих, перш за все, слов’янських народів [565, с. 30].

У доповіді про становище великих і малих народностей лідер партії акцентував увагу на тому, що “ми воюємо для того, щоб забезпечити права малих народностей, щоб покінчити з пануванням сильного над слабким” [565, с. 30]. У контексті визвольної місії Росії П. Мілюков окреслював у своїй статті “Территориальные приобретения России”, опублікованій у 1915 р. у збірнику “Чего ждет Россия от войны”, приєднання Галичини й Угорської Русі до російської держави як об’єднання російського народу [211, с. 49]. Він також розглядав як наслідок війни звільнення й об’єднання Польщі в етнографічних кордонах, що безпосередньо стосувалось української проблеми, оскільки вирішувало конфлікт між Східною і Західною Галичиною.

Війна активізувала діяльність партії, яка спрямовувалася на мобілізацію ресурсів держави для ведення війни. Кадетам у порівнянні з октябристами й прогресистами вдалося частково зберегти свою організаційну структуру. За підрахунками В. Шелохаєва, напередодні війни діяло 80 кадетських організацій, а з липня 1914 р. до березня 1917 р. – 50 [562, с. 130]. Вони підтримували партійне життя, організовуючи з’їзди та конференції, вели лекційну пропаганду й видавничу діяльність [562, с. 130–131]. Кадети брали безпосередню участь у створенні й роботі громадських організацій: Центральному військово-промисловому комітеті, Всеросійському земському

союзи, Всеросійському союзи міст, Військово-промислових комітетах, які займалися питаннями обороноздатності, допомоги жертвам війни.

Захоплення 3 вересня 1914 р. російською армією Львова, початок русифікації Галичини, загострення національних протиріч стали однією з причин скликання засідання Центрального комітету Конституційно-демократичної партії 5 жовтня 1914 р. Урядова політика спрямовувалася на знищення національних особливостей цього регіону, маючи на меті “викоринити мазепинський рух”, тобто національну свідомість, і обернути галицьких українців у “настоящих русских” [414, с. 32]. Російський уряд розглядав Галичину як джерело українського сепаратизму, що підтримувався Австро-Угорщиною і проникав в українські губернії Росії, а також експортером польської мови й католицизму в західні губернії імперії. Саме ці причини, на думку дослідниці О. Бахтуріної, спричинили проведення в цьому регіоні “жорсткої мовної та активної конфесійної політики, тобто русифікації, в той час, як на території інших окраїн урядовий курс спрямовувався на уніфікацію управління і ліквідацію адміністративного, політичного та економічного лідерства окремих національних груп” [355, с. 340].

Представники української інтелігенції, вважаючи своїм обов'язком застерегти прогресивні кола від спокійного споглядання проявів такої політики, наводили факти переслідувань національного життя українців обох берегів Дніпра у своїх статтях. Зокрема, “Статья о политике правительства в украинском вопросе за шесть месяцев войны” (1914 р.) викривала такі кроки російської адміністрації як: припинення видання преси, закриття українських друкарень і книгарень, заборона діяльності Наукового товариства ім. Шевченка, просвітницьких й економічних організацій, клубів, музеїв, бібліотек, українських шкіл, заборона українських вивісок, заслання А. Шептицького й М. Грушевського, арешти інтелігенції, у результаті яких “окупована російською армією область опинилась в стані повного паралічу всіх життєвих сфер” [129, л. 2].

Впродовж вересня 1914 р. у кадетському офіціозі “Речь” з'явився цикл статей П. Мілюкова про становище національностей в Австро-Угорській імперії [257–260; 262], у яких він схвально ставився до урядової риторики про визволення Росією всіх народів “клаптикової імперії” [262, с. 2–3],

характеризував польсько-українські відносини як боротьбу двох П'ємонтів – українського й польського [257, с. 2], простежував еволюцію українського національно-визвольного руху від клерикальності до культивування австрійською владою наприкінці XVIII ст. “місцевої мови” [262, с. 2].

Однією з головних тем засідання ЦК 5 жовтня 1914 р. були національні питання. П. Мілюков на засіданні стверджував, що партія кадетів уже має узгоджене ставлення до українського питання. Він негативно оцінив акти насильства й русифікації в Східній Галичині: “Приєднаний цілий край з трьома мільйонами жителів, який мав широкі політичні права, і в цьому краї відбувається неймовірно: вилучаються книги українською мовою, закриваються усі товариства – культурні й освітні, ліквідується все те, чого добились українці від поляків довгою боротьбою за свої національні права, і таким чином створюється ґрунт для нової боротьби, але вже не проти поляків, а проти русифікаторського націоналістичного курсу нашої бюрократії... може виникнути питання, для чого росіяни взяли Львів, якщо замість свободи вони несуть туди гноблення” [108, л. 24 об.]. Лідер партії пропонував узгодити всі дії із цієї проблеми з українцями, а В. Вернадський наполягав на якнайшвидшому розгляді українського питання, не відкладаючи його до попередніх переговорів з місцевими представниками [108, л. 24 об.]. Та прозвучали й думки іншого характеру. Кадет О. Ізгоев попереджав про те, що українське питання може бути пов'язане з важкими наслідками для партії: “Програма партії зобов'язує протестувати і боротися з гнобленням націй, і не можна не протестувати проти нової націоналістичної політики в Галичині, яка знищує всю українську культуру, але партія може протестувати не з української токи зору” [108, л. 26]. Він підкреслював різницю між українськими рухами в Росії та Галичині, нагадував про те, що в програмі партії немає зобов'язань запроваджувати викладання українською мовою в школі. А. Тиркова-Вільямс, навпаки, сприймала польське, українське, єврейське питання як частину загальноросійського [108, л. 26]. П. Струве не вважав за потрібне обговорювати українську проблему з “кадетоподібними українцями” [108, л. 27 об.].

З початком Першої світової війни нового резонансу набула полеміка щодо позиції П. Б. Струве з українського питання, яка

набрала обертів ще в 1911–1912 рр. У 1914 р. П. Струве звинуватив український рух в австро-німецькій орієнтації, називав його культурним сепаратизмом, що з точки зору “єдності являє загрозу і небезпеку не стільки державну, скільки культурну” [246, с. 64]. 9 листопада 1914 р. П. Мілюков відмежувався від таких радикальних виступів Струве у своїй статті “Украинский вопрос и П. Б. Струве”. Лідер кадетів писав: “Не будемо говорити, що в цих міркуваннях П. Б. Струве виявив таку саме прірву незнання про дійсне становище українського руху в Галиції, як він виявив прірву нерозуміння у загальній постановці національних питань. Вважати, що український рух в Галиції навмисно вигадано, аби завдати неприємності Росії, значить просто не знати історії багатолітньої українсько-польської боротьби” [261, с. 2].

Наступ на українство П. Струве продовжив на засіданні ЦК 7 грудня 1914 р., зарахувавши М. Грушевського до прихильників австрійської орієнтації. Це заперечив П. Мілюков, який класифікував арешт М. Грушевського як політичну помилку, підкреслював відмінності в поглядах М. Грушевського й Д. Донцова [108, л. 94–94 об.]. Перелічені П. Мілюковим репресивні заходи російської адміністрації в Галичині П. Струве називав необхідністю воєнного часу. А. Шингарьов вважав, що звинувачення в “мазепинстві” не може бути виправданням дій російської влади [108, л. 95 об.].

Під час війни діячі українського руху продовжували практику зустрічей з представниками російських політичних партій, зокрема з кадетами, яка була започаткована в період передвиборних кампаній до парламенту Росії. Д. Дорошенко у своїх спогадах згадував про поїздку після арешту М. Грушевського (грудень 1914 р.) до Петербурга з метою інформування думських кіл про становище в Галичині. Зібрання відбувалося із членами фракції трудовиків, але присутніми були й представники Партії народної свободи М. Некрасов і О. Колюбакін. Українці отримали обіцянку внесення інтерпеляції* про галицьку справу. “Але особливого співчуття і розуміння для нашого горя ми не знайшли, – зробив висновок Д. Дорошенко. – Занадто вже велика різниця

* Інтерпеляція – звернення депутата парламенту до уряду або його представника з певним питанням, після обговорення якого приймається відповідна ухвала.

була між психологією російського поступовця; трудовика чи кадета, чи соціал-демократа, для котрих розгром українського питання в Галичині був лиш дрібним епізодом або просто зручною нагодою, щоб ущипнути уряд, — і нас українців, для котрих зруйнування кожної сільської читальні в Галичині або обернення української гімназії в стайню для коней були ударами по живому тілу” [331, с. 41].

Для подолання негативного ставлення місцевих груп, зокрема київської, до ігнорування партією політичного становища й ситуації в Галичині було вирішено зустрітися з представниками різних комітетів з інформаційною метою, не роблячи ніяких постанов, щоб подолати стереотипи провінції щодо позиції партії. Однак у зазначеній обстановці кадети розуміли безсилля Думи з приводу питань, які стосувалися таких важливих проблем, як військових [133, л. 1–1 об.].

На засіданні Центрального комітету 31 січня 1915 р. представники Київського комітету Д. Григорович-Барський, С. Іванов, В. Уляницький звертали увагу на необхідність розробки національного питання [134, л. 1]. Метою участі київських кадетів було обговорення питання про політику російської влади в Галичині щодо місцевого українського населення і репресій проти українців на Наддніпрянщині. Українські делегати були переконані, що визвольна війна не може супроводжуватися зменшенням прав визволених народів, необхідно потурбуватися про те, щоб “приєднане населення не було позбавлено тих культурних надбань, які воно здобуло в тяжкій боротьбі останніх десятиліть” [108, л. 125]. Українські кадети повідомили про утворення Київським комітетом комісії (20 осіб), завданнями якої є розробка органічного статуту для Галичини, захист і збереження прав галичан. Комісія складалася із чотирьох відділів, провела п’ять засідань, прийняла рішення створити проект сеймового управління. Проект підпорядкованої автономії для Східної Галичини й української Буковини узгоджувався з місцевими особливостями, з економічними інтересами й відносинами. Комісією передбачалися вивчення регіональних відносин, виборчого закону, у зв’язку з податковою системою, перегляд стенографічних звітів засідань місцевого сейму [108, л. 125 об.].

Ця ініціатива українських кадетів спричинила гостру дискусію на засіданні. А. Шингарьов, у цілому позитивно

ставлячись до ініціативи киян, запропонував акцентувати увагу на захисті місцевих культурних особливостей, оскільки вони можуть стати підґрунтям для наступних поступок. “Якщо ж статут киян включатиме військо і гроші, то не буде схвалений, якщо йтиметься про права населення в школі, суді – то він буде прийнятий” [108, л. 127 об.]. В. Вернадський з’ясування позиції ЦК до українського питання обґрунтовував внутрішнім становищем, політикою репресій, пропонував, щоб Київський комітет продовжував свою роботу від себе, а не як офіційне доручення ЦК [108, л. 129]. Красномовним та емоційним був виступ Ф. Родічева, який закликав боротися “з гідрою казенного націоналізму”, негативно ставився до актів вандалізму в Галичині, надавав галицькому питанню загальноросійського значення, а українську проблему вважав важливішою за польську. На його думку, було б національною ганьбою, якщо українці будуть змушені апелювати до Європи. “Нехай українців урівнюють у безправ’ї з росіянами Бобринські, Євлогії і т. п., але не партія кадетів”, – звертався Ф. Родічев до однопартійців [108, л. 134].

Депутат С. Іванов стверджував, що “не треба бути фанатиком українства, щоб визнавати, що для українців досягнення їх основних вимог є просто засіб жити по-людському” [108, л. 129 об.]. На досвіді власного спілкування з українцями він був переконаний, що українці будуть відстоювати рівноцінність української і російської культур і погодяться з домінуванням російської культури, якщо вона не буде нав’язана їм силою.

Однак лідер кадетів П. Мілюков зайняв обережну позицію, назвавши питання, які піднімалися київською делегацією, надто широкими й складними. Не маючи причин для заперечення проекту Київського комітету, але не прагнучи дати офіційне партійне благословення, він дав дипломатичну відповідь: “Нехай працюють, пишуть, складають, присилають, але заздалегідь обіцяти, що представлене отримає санкцію партії і буде внесене у вигляді законопроекту в Державну Думу – неможливо” [108, л. 130 об.]. Для Галичини він вважав придатною тільки формулу культурного самовизначення, відкидаючи збереження політичних прав, тим більше київський проект “підпорядкованої автономії”. Від імені партії, виходячи з програмних принципів, він обіцяв боротьбу з націоналістичною політикою.

Протилежної точки зору дотримувався А. Шингарьов, який саме в основі збереження обласного самоуправління Галичини вбачав яскравий прояв права культурного самовизначення. І було б шкідливим, на його думку, “створювати з Галичини другий Ельзас, який би шкодував про перехід до Росії” [108, л. 132 об.]. Д. Протопопов наголосив, що кияни повинні взяти до уваги, що українське питання “буде вирішуватися не там, не на берегах Дніпра, а тут (у Росії – Л. Щ.)” [108, л. 136 об.].

Позиція П. Струве зводилася до неможливості збереження попереднього стану краю, оскільки він поділений [108, л. 134 об.]. Він вважав доцільним підкреслювати, що політика уряду щодо українців неправильна й принципово, і з точки зору державних інтересів, але треба брати до уваги й те, що “частина українців виступила ворогами росіян” [108, л. 135].

О. Корнілов вважав, що війну не можна назвати визвольною, якщо Східна Галичина буде знаходитися під посиленою охороною, неможливо досягти збереження права мови й культури без збереження автономії [108, л. 136]. В. Вернадський виступив на захист прав українців Галичини, наголошуючи на важливому значенні культурних досягнень галичан, виявив обізнаність у питанні розвитку освіти в Галичині [108, л. 138 об.–139].

У своїх публікаціях під час війни П. Струве й надалі відстоював своє особливе ставлення до українського питання, надаючи українській мові статусу “малоросійського наріччя російської мови”, діалекту, прирівнюючи українців до “провансальців” [246, с. 62]. Правий кадет закликав російське суспільство до протидії українському культурно-політичному рухові, який може загрожувати внесенням роздвоєння в розвиток єдиної російської культури. Він звинуватив український рух в австро-німецькій орієнтації, називав його культурним сепаратизмом, що з точки зору “єдності являє загрозу і небезпеку не стільки державну, скільки культурну” [246, с. 64].

Визнаючи факт особливого існування малоросійського народу в Галичині, П. Струве пропонував здійснювати об’єднання цієї території з Росією не поліцейськими заходами, а шляхом поєднання “продуманих культурних заходів органічного характеру з органічними реформами в області соціально-економічних відносин” [246, с. 64]. Він розглядав Галичину як колосальний простір для “моральних завоювань”, які закладуть

фундамент для справжнього приєднання відірваної російської землі з Великою Росією [246, с. 65]. Такі публічні заяви П. Струве викликали знову хвилю емоцій і дебатів серед громадськості як російської, так і української. Професор М. Гредескул на протипагу правому кадетові стверджував, що “державного сепаратизму в російській Малоросії немає”, а існує прагнення до культурного розвитку, яке є законним і цілком безпечним для великої Росії, оскільки різноманіття національних культур надає багаті ресурси для розвитку держави” [294, с. 50–51].

Ф. Кокоскін теж виступив як опонент П. Струве. Він стверджував, що “галицьке українство вже давно вийшло за межі провансальства, не вкладається в прокрустове ложе струвівської теорії”. Кадетський теоретик національного питання виділив особливість, яку не врахував Струве: на відміну від Наддніпрянської України, у Галичині українську проблему треба розглядати не тільки як прагнення і побажання українців, а як досягнення і надбання (створені українська народна школа, середні навчальні заклади, університетське викладання українською мовою, просвітні організації, національні кооперативи, визнано малоросійську мову в офіційній сфері) [246, с. 73, 77]. Публіцист, кадет із Чернігова М. Могилянський, характеризуючи виступи П. Струве, писав: “Практично небезпечні ідеї Струве з національного питання, які в основному збігаються з націоналістичними гаслами, теоретично необґрунтовані і базуються на теоретично неправильному розумінні сутності національності” [265, с. 81].

С. Петлюра в словах кадета-українофоба побачив певну аналогію, почув у цій “новизні старовину”: “...те, що тепер говорить П. Струве у своїх частих, прикрашених вченим орнаментом статтях, ще 1863 р. виклав коротше, в одному реченні, міністр внутрішніх справ Валуєв: “Малоросійської мови не було, нема і бути не може”. Від Валуєва і Каткова через Юзефовича до Струве – це все етапи, коли “не було, нема і бути не може” повторюється на всі лади, з варіаціями в різних редакціях” [277, с. 16]. Головну причину розбіжностей з опонентами Струве вбачав у небажанні лібералів сприймати російський націоналізм: “Російський лібералізм буде приречений на слабкість до того часу, поки не усвідомить себе саме російським” [421, с. 57].

Наприкінці 1914 р. Струве разом із С. Котляревським, як представник Всеросійського земського союзу, поїхав у Галичину, де перебував три тижні (22 грудня 1914 р. – 11 січня 1915 р.), спілкувався з москвофілами. Враження від “галицького турне” вилилося в низку статей [306–307; 310–311]. На території краю він відчув “неминучість приєднання Галичини до Росії, необхідність визнавати нові умови “російського буття” [310, с. 2]. Він позитивно оцінив москвофільство як “своєрідний народний рух, який у несприятливих умовах проводить ідею єдності галицьких росіян з усім російським народом”, як “великий культурний факт, культурно-національну течію” [311, с. 3], тобто заперечував політичний характер діяльності москвофілів. Діячі цього напрямку, на думку П. Струве, стали творцями дива, бо вони за прикордонними стовпами, в умовах поліцейського нагляду, при байдужості російської прогресивної думки культивували ідею національної культурної єдності російського народу [311, с. 3]. Він передбачав неминучу й необхідну глибоку русифікацію Галичини. П. Струве був переконаний, що в Галичині потрібна тверда політика влади, “спрямована на органічне зближення краю з Росією”, пропонував запровадити навчання російською мовою із збереженням місцевої мови в початковій школі: “Треба, щоб вся Галичина могла читати Гоголя у російському оригіналі” [307, с. 2]. 31 січня 1915 р. на засіданні Центрального комітету П. Струве звітував про свою поїздку в Галичину, що викликало негативну реакцію однопартійців [108, л. 134 об. – 141 об.]. Р. Пайпс вважав, що ізоляція, у яку потрапив П. Струве у зв’язку з українською проблемою на засіданні 31 січня 1915 р., виявилася повною: ніхто з відомих кадетів, у тому числі його друзі й однодумці з консервативного крила не висловилися на його підтримку [500, с. 280].

Проте відособлена позиція до українського питання П. Струве не була єдиним протиріччям діяльності партії щодо відстоювання українських вимог. Суперечності стосовно вирішення українського питання проявилися в тому, що фракція кадетів 27 січня 1915 р. проігнорувала виступ міністра закордонних справ С. Сазонова, який назвав український рух “німецькою інтригою” [149, стб. 13]. Думська промова лідера кадетів цього дня містила дифірамби на честь “могутньої

внутрішньої сили народного організму”, єдності нації, а випробування національностей розглядалися ним як консолідуючі фактори, які “не послабили їхнього зв’язку з рідною країною, а велике спільне наше завдання зміцнило і загартувало їх усвідомлення приналежності до єдиного цілого” [214, с. 3]. У фракційному звіті про діяльність кадетів під час війни було зазначено, що ігнорування заяви Сазонова викликало невдоволення серед українців. Однак думка фракції про політику уряду в Галичині висловлювалася неодноразово й у цьому випадку “загальний зміст і тон промови не дозволяли торкнутися цієї обставини” [214, с. 7]. Знову кадети жертвували українськими інтересами заради загального блага.

М. Могилянський у своєму листі до П. Мілюкова від 3 лютого 1915 р. засудив замовчування ним такого ляпсусу у промові С. Сазонова, піддаючи сумніву заяву П. Мілюкова про те, що вирішення національних питань, які спричинила війна, дійсно виконується правильно [88, л. 1]. Він заперечував зв’язок українського руху з німецькими грошима і його штучність, висловлював подив щодо позиції Мілюкова, яка виразилася в констатуванні правильності шляху вирішення національних питань [88, л. 1–1 об.]. Таке ж негативне ставлення до цього факту висловили київські кадети на засіданні Центрального комітету 22–23 лютого 1915 р. [142, л. 5–5 об.; 112, л. 5].

Риторика міністра зовнішніх справ про експортний характер українського руху продовжив відомий кадет В. Маклаков. В інтерв’ю польському журналу “Світ” у березні 1915 р. він заявив, що угода між поляками й українцями в Галичині здійснилась “із вигодуваною на німецькі гроші українською інтелігенцією, а не з російським народом, який тільки тепер висловлює свою радість” [240, с. 65–66]. Обурюючись, С. Єфремов написав звернення до П. Мілюкова й відкритий лист від 19 березня 1915 р. до В. Маклакова, вимагаючи від останнього підтвердити “фактами у пресі залежність українського руху, представленого національною інтелігенцією краю, від відомих німецьких грошей” [27, арк. 178 зв.; 240, с. 65–66]. С. Єфремов був здивований такою позицією В. Маклакова, оскільки його попередня діяльність (захист у справі Бейліса) давала привід думати, що він не здатен брати участь у національному цькуванні. Безглуздими й бездоказовими назвав звинувачення українців

В. Маклакова С. Петлюра, охрестивши цього правого кадета “творцем сучасного фольклору, який складає “сказання” про “вигодувану на німецькі гроші українську інтелігенцію” [276, с. 114].

Під час війни простежувалася певна особиста прихильність деяких кадетів до москвофільського руху. Згідно з матеріалами жандармського спостереження, установленого за князем П. Долгоруковим [22, арк. 5], повідомлялося, що він брав участь у закритому засіданні членів якогось товариства в м. Самбір, де його виголошену промову члени вшанували вставанням [116, арк. 1]. Пізніше надійшла інформація детальніша, у якій стверджувалося, що 30 березня 1915 р. князь брав участь у засіданні Товариства імені Михайла Качковського, записався навіть його членом і зробив внесок на 5 років наперед [23, арк. 3–3 зв.].

Висвітлюючи національні проблеми на черговому засіданні ЦК, П. Мілюков 23 лютого 1915 р. відкинув можливість збереження статус-кво Галичини, хоча й указав на трагічність наслідків націоналістичної русифікаторської політики адміністрації в цьому краї. Такі переслідування українства були сприятливими для поширення проавстрійських настроїв [101, л. 16; 112, л. 15]. Результатом обговорення національних проблем партією стало рішення про створення 18–19 квітня 1915 р. на засіданні ЦК спеціальних комісій для розгляду єврейського й українського питань. Реалізацією цієї постанови займалося Петроградське відділення ЦК [141, л. 4; 132, л. 2]. Організацію комісії з українського питання було доручено О. Корнілову й В. Вернадському [108, л. 156]. У своїх спогадах О. Корнілов згадує про діяльність у цій комісії, але не розкриває детально змісту роботи в ній [334, с. 128].

8 травня 1915 р. П. Мілюков поділився із членами ЦК враженнями про перебування в Києві. Він сказав, що мав розмову з “місцевими українськими елементами” і переконався в їхніх зростаючих настроях невдоволення. Лідер кадетів, сподіваючись пом’якшити ситуацію напередодні партійної конференції, попросив українських кадетів підготувати заяву про українське питання [108, л. 155 об.–156].

На партійній конференції 6–8 червня 1915 р., обговорюючи важливі проблеми воєнного часу, кадети не могли обминути

національної. Розробкою українського питання займався Київський комітет. М. Василенко у своєму виступі змалював увесь трагізм становища народів, які розділені двома імперіями, змушені воювати один проти одного. Він наголосив на репресіях російської адміністрації в Галичині, що спричинили вороже ставлення галичан: “Колишні довірливі і доброзичливі відносини до нас галичан на наших очах сильно стали змінюватися” [204, с. 99]. М. Василенко запропонував прийняти на конференції низку резолюцій: “1) конституційно-демократична партія, визнаючи за українцями право на культурно-національне самовизначення і в силу угоди з ними, укладеної перед виборами до IV Думи, буде підтримувати права місцевої мови на використання як в школах, на університетських кафедрах, так і в місцевому суді й адміністрації; 2) у разі приєднання до Росії Галичини необхідно зберегти за галичанами всі їх громадські і політичні права, як і повну рівність всіх національностей; 3) необхідне негайне припинення переслідування української преси, різних українських представницьких і культурних установ, переслідування мови і взагалі всіх тих заходів, які не викликані вимогами воєнного часу і мають на меті знищити українську культуру; 4) необхідне припинення насильства над свободою совісті уніатського населення в окупованих областях, оскільки таке насильство суперечить основним законам Російської імперії” [204, с. 100].

Однак П. Мілюков визнав постановку українського питання в такому обсязі неможливою. На його думку, проблему можна вирішувати тільки в контексті переслідувань культури в українських губерніях Росії, а вимоги збереження прав місцевого населення Галичини є передчасними. М. Могилянський не погоджувався із запропонованими киянами резолюціями, оскільки існувала певна невідповідність: устрій Австро-Угорської імперії теж не можна було назвати досконалим, нонсенсом було б, коли окупований край мав більше політичних прав, ніж народ-переможець [204, с. 103].

Інші комітети, зокрема Полтавський і Чернігівський, не погодилися з радикальними положеннями постанови Київського комітету. Полтавець Я. Імшенецький пропонував надати можливість самим українцям розробити їхні вимоги, а потім надати їм підтримку в здійсненні їх програми або в межах

програми надати їм можливість самим добиватися своїх прав [204, с. 111].

Член фракції П. Гронський підкреслив, що “нація є там, де є держава – national або nations-stat, – і це примушує заперечувати поняття національного за українським рухом. Божевільно боляче бачити становище українців, бачити закритими і забрудненими їх музеї та інші культурні установи, але говорячи про це не можна вносити плутанину в поняття” [204, с. 110].

Більшість делегатів конференції вважала військовий час невдалим для розгляду українського питання, оскільки під час війни “існує тільки одна нація – російська” [204, с. 109]. А. Тиркова-Вільямс актуалізацію питання про події в Галичині називала “каменем у спину армії” [204, с. 104].

Неодноразово на цій конференції кадети з України висловлювали своє невдоволення з приводу виступів П. Струве й В. Маклакова щодо українського питання, які зменшують довіру до партії [204, с. 109]. В. Маклаков уповноважив члена фракції В. Лашкевича заявити конференції, що “ніякого інтерв'ю з ним з українського питання не було, і слів, які йому приписували, він не говорив” [204, с. 113].

Для нормалізації подальшої роботи конференції була прийнята формула переходу, запропонована П. Мілюковим: “Вислухавши заяву київських представників партії народної свободи і пояснення ЦК, що думка П. Струве з українського питання не є позицією партії і що справжня позиція партії виражається не тільки в її програмі, але і в низці виступів фракції з українського питання в Державній Думі, а також в запропонованій ЦК і прийнятій конференцією резолюції на основі доповідей, конференція задовольняється цими поясненнями і переходить до наступних справ” [108, л. 19].

8 червня 1915 р. П. Струве написав лист П. Долгорукому, у якому повідомив про вихід із Центрального комітету через розбіжності між більшістю комітету й партії та ним, що, по суті, стало фактичним розривом з кадетами [98, л. 1]. Навіть у донесеннях Департаменту поліції йшла мова про розходження на конференції між більшістю членів і П. Струве, про його протест проти положень резолюції з українського питання, про неявку на останнє засідання конференції і лист про вихід з партії [9, арк. 3 зв. – 4].

Обговорювалася кадетами й діяльність Союзу Визволення України (далі – СВУ) – безпартійного політичного представництва для боротьби за самостійність центральних і східних земель України, заснованого 4 серпня 1914 р. групою наддніпрянських емігрантів на чолі з Д. Донцовим і В. Дорошенком. Ще на засіданні ЦК 7 грудня 1914 р. А. Тиркова-Вільямс повідомила, що в Лондоні якийсь Стефановський організував комітет для звільнення України, який випустив відозву, підписану трьома українцями й трьома англійцями. “Те, що містить ця відозва, – безглуздя: йдеться про те, що українська територія простягається до Саратовської губернії, українців більше, ніж росіян”, – заявила вона [108, л. 94 об.]. А. Тиркова-Вільямс стверджувала, що петербурзькі українці відмовилися від солідарності із цією групою. Виявлення зв’язку цього комітету з українським рухом, на її думку, повинно стати приводом для відмови від такого українства [108, л. 95].

М. Василенко від імені київських кадетів заявив, що із Союзом Визволення України вони не пов’язані, дізнаються про його діяльність з преси, хоча раніше організатори цього Союзу дійсно намагались увійти в контакт з російськими українцями. Але співробітництво виявилось неможливим через певні розбіжності, попри підтримку галичанами автономії України й перетворення Росії в далекому майбутньому на федеративних началах, вони відмовилися визнати принцип неподільності державної території [204, с. 97].

Уже пізніше П. Мілюков у своїй праці “История второй русской революции” більше уваги надасть цьому Союзу, зазначивши, що він був організований “нашими ворогами”, аби “роздути український сепаратизм, щоб створити російській армії нові труднощі в тилу, – підготувати собі союзників, якщо вдасться перенести театр військових операцій на російський південь і навіть відокремити Україну від Росії у разі вдалого результату” [474, с. 126]. Загалом лідер партії кадетів негативно ставився до СВУ, оскільки ця організація репрезентувала сепаратистські тенденції в українському русі, що суперечило поглядам кадетів на національне питання і на державний устрій, оскільки вони були послідовними прихильниками концепції культурно-національної автономії, відкидали можливість політичної самостійності України.

На конференції 6–8 червня 1915 р. була прийнята резолюція з українського питання, у якій зазначалося, що на території Галичини зроблено спробу “систематичної денационалізації населення”, відкрилася “можливість втручання влади в особисте і суспільне життя населення”, якою скористалися російські чиновники, що були представлені “покидьками російської бюрократії” [204, с. 195]. Їхня поведінка спричинила зневагу населення до російського управління, русифікація націоналістів – ненависть та озлобленість. Урядова політика засуджувалася як така, що суперечить основам свободи й національного самовизначення. Наводилися факти переслідувань і репресій щодо українців у Галичині й Наддніпрянщині. Застосування щодо Галичини та всього українського населення примусової русифікації й боротьбу з прагненням цього населення до національно-культурного самовизначення визнано “несправедливими, недопустимими і шкідливими для державних інтересів країни” [204, с. 196].

Наслідком поразок російської армії влітку 1915 р. стало критичніше ставлення кадетів до внутрішньої політики уряду. У думському виступі П. Мілюкова 19 липня 1915 р. відбувся перехід від “патріотичного піднесення” до “патріотичної тривоги” [214, с. 23]. Джерелом помилок, на його думку, було “ненормальне відношення між суспільними силами і владою, недовіра до народу з боку влади, втягнення армії в громадянські чвари. Політику влади щодо окремих народів він вважав порушенням внутрішнього спокою, оскільки “гра на темних націоналістичних інстинктах мас звичним засобом цієї боротьби – антисемітизмом, боротьбою проти “іногородців” і “іновірців” отримала небувалий простір під прикриттям потреб військового часу” [214, с. 7]. Серед народів, які зазнали переслідувань під час війни, П. Мілюков згадав і українців Галичини, для управління якою були послані “покидьки російського провінційного чиновництва”. Результатом їх діяльності стало те, що вони “відштовхнули від нас споріднене нам українське населення, вони спробували затьмарити осяйний образ великої визвольної війни, вони посягнули на ідеал майбутньої самостійності малих народів, який надихав нас і наших союзників”, – підкреслював П. Мілюков [214, с. 7; 253, с. 41]. Така пафосна промова, не проілюстрована реальними фактами урядової політики в Галичині, викликала здивування й обурення

в С. Петлюри. У листі до лідера кадетів від 22 липня 1915 р. він стверджував, що таким переслідуванням, які переживають українці, не піддався жоден народ Росії”. С. Петлюра зазначав, що українці сподівалися, що прийнята на конференції резолюція з українського питання буде втілена в життя, що “...Ви знайдете можливість і для себе обов’язок приділити увагу становищу українського слова... і висунути свій голос на захист зневажених прав, вимагаючи відновлення для цього слова хоча б в умовах існування, в яких воно знаходилось до війни” [96, л. 1]. Пасивна позиція Мілюкова справила негативне, гнітюче враження, замовчування лідером кадетів фактів утиску національних прав українців, заборони їхньої рідної мови стало своєрідною санкцією існуючому стану.

С. Петлюра усвідомлював, що навряд чи Мілюков вважатиме за потрібне пояснити йому мотиви своєї поведінки. “Напевно, ситі в національному відношенні росіяни, хоч вони б теоретично і відстоювали права пригноблених народів, в тяжку для цих народів хвилину не хочуть їм допомогти й не хочуть полегшити становище голодного, обікраного і пригніченого національного народу”, – песимістично підсумував Симон Петлюра [96, л. 1 об.].

22 серпня 1915 р. був створений Прогресивний блок – міжпартійна організація, головною метою якої стала “організація опозиційних сил для тиску на самодержавну владу з метою досягнення перемоги” [373, с. 13]. Конституційно-демократична партія відіграла значну роль у створенні блоку, що “став апогеєм кадетського впливу” [373, с. 13]. Програма Прогресивного блоку щодо української проблеми передбачала “відновлення малоросійської преси; негайний перегляд справ арештованих і засланих жителів Галичини, і звільнення тих, кого переслідували невинно” [214, с. 33]. Але ці пункти залишались у площині декларацій, оскільки, як зазначає російський історик І. Міхутіна, “блокування Конституційно-демократичної партії з партіями правіше себе давало привід кадетським лідерам бути ще більш стриманими в національних питаннях, і не розглядати українську проблематику серед першочергових” [480, с. 209, 239].

Упродовж 1915–1916 рр. у IV Думі кадати тільки періодично, епізодично зверталися до української проблеми. Основним аргументом П. Мілюкова на захист української преси в думському виступі 25 серпня 1915 р. було наголошення на

особливостях політичного часу, коли “частина українського населення переходить під владу наших ворогів”, а за кордоном “з’являється нова, вільна українська література, – і, зрозуміло, які тенденції вона розвиває” [151, стб. 1069]. Він висловлював занепокоєння з приводу того, що “тутешня малоруська преса, яка виступала із патріотичними заявами, організовувала місцеве населення в душі боротьби з ворогом – ця преса знищена і ніякого спротиву цій зарубіжній літературі через ідейне спілкування з читачем чинити не може” [151, стб. 1069]. П. Мілюков одержав лист від селян – українців Київської губернії, які, дізнавшись з газет про його виступ, висловлювали йому свою вдячність. Запевняли, що “український народ в масі глибоко любить свою Батьківщину Росію і буде захищати її до останньої краплі крові. Нехай же і Росія не буде по відношенню до нас мачухою: наша відданість доведена на ділі” [95, л. 2–2 об.].

Кадетський депутат О. Олександров у своїх промовах у Думі 28 серпня 1915 р. і 1 березня 1916 р. звертав увагу на політичне гноблення українського народу: “...його бойкотують, його дратують, його ображають” [214, с. 132]. Він назвав переслідування українців, знищення української преси, закриття “Просвіти” “політикою свідомого роздратування”, а вимагати відречення від українського народу від усіх особливостей національної культури вважав “смішним і злочинним” [150, стб. 2571]. 16 лютого 1916 р. кадет А. Шингарьов висловив думку в Думі про те, що “в Галичині, ви знаєте, що ми нарobili немало поганих справ” [150, стб. 1797]. Проте ці виступи не вплинули на зміну урядової політики щодо українського народу, не сприяли покращенню становища українців обох берегів Дніпра, мали декларативний характер.

Київський обласний комітет Партії народної свободи позитивно оцінив діяльність парламентської фракції впродовж 19 липня – 5 серпня 1915 р. [99, л. 1]. Однак М. Грушевський у листі від 26 серпня 1915 р. із Сибірська докоряв П. Мілюкову тим, що “не вдалось внести в програму найближчих законодавчих проєктів будь-яких позитивних заходів для вирішення українського питання” [86, л. 8]. До нагальних потреб українського народу М. Грушевський відносив запровадження навчання українською мовою в школі. Лідер українського руху розглядав вирішення національного питання виключно в

контексті державних інтересів Росії. Він вважав цей момент сприятливим для поступок, а розв'язання національних і класових протиріч – важливішим за перемогу на полі битви.

Специфічне бачення вирішення українського питання було притаманне для В. Вернадського, який, перебуваючи у своєму маєтку на Полтавщині, у 1915 р. написав статтю “Украинский вопрос и русское общество”. У ній він намагався подолати замовчування і нехтування українською проблемою. На його думку, “небезпека для Росії не в українському русі як такому, а в упередженому трактуванні його як шкідливого і запозиченого явища в державному і національному організмі” [147, с. 252]. Він вважав можливим співіснування української культури й державної єдності імперії. В. Вернадський пропонував низку заходів, які б сформували позитивне ставлення російського суспільства до українського питання, ліквідували прірву недовіри й ворожнечі. Вони зводилися до інформування російського суспільства про розвиток українського руху, ліквідації заборон у сфері культури й освіти, вирішення шкільного питання, реабілітації евакуйованих з Галичини українців [147, с. 253–254].

Українська громадськість не залишала надії на те, що Партія народної свободи стане на захист їх інтересів, відсилаючи кадетам листи, заяви, прохання. У лютому 1916 р. губернські жандармські управління повідомляли про поширення в Києві, Катеринославі, Харкові, Чернігові, Вінниці, Одесі, Полтаві петиції для збору підписів, адресованої депутатам Думи М. Чхеїдзе й П. Мілюкову. Саме цих парламентаріїв українці уособлювали із захисниками й представниками на думській трибуні всіх пригнічених російських громадян, які неодноразово виступали на захист національних вимог найбільш нещасного українського народу. Тому сподівалися, що й “на цей раз Ви будете широко і гаряче відстоювати справу того народу, який, як сирота у безсовісної мачухи, немає у законодавчій палаті російської держави свого українського оборонця, свого власного громадянського голосу” [2, арк. 191]. У цьому зверненні до П. Мілюкова і М. Чхеїдзе наголошувалося на всіх репресіях, застосовуваних до української національної культури під час війни, незважаючи на лояльність і патріотичність українців, висловлювалося сподівання на те, що народні представники

звернуть увагу на ставлення уряду до 30-мільйонного українського народу [2, арк. 192]. Одночасно вимагали внести на розгляд у Державну думу такі домагання: рівноправність українського народу з російським, використання української мови в початковій школі, свободу української преси й книгодрукування; вільну діяльність національних просвітньо-культурних товариств; установлення правових гарантій культурно-національного розвитку українського народу в Росії [2, арк. 192 зв.].

М. Грушевський указував на те, що думські виступи слугували доказами, що українців пам'ятають і про них не забули, але цього було мало для того трагічного становища, у якому опинилось українське життя під час війни. Хоч і П. Мілюков весною 1916 р. у Думі згадав про стан засланих невинних людей, та подальшого обговорення це питання не отримало. Не відбулось і постановки в парламенті проблеми української преси, незважаючи на те, що вона входить у рамки Прогресивного блоку [230, с. 9]. Лідер українського руху наголошував на тому, що поки кадети не були зв'язані блоком, українці були обнадієні сприянням партії в питаннях культурного самовизначення, "дійсно відчували її підтримку і мали право розраховувати на неї завжди і при будь-яких умовах" [230, с. 10]. М. Грушевський сподівався, що в інтересах збереження блоку національне питання не буде вилучене з думської платформи блоку й прогресивних сил.

Представники ТУПу в заяві від 3 листопада 1916 р. у думську фракцію кадетської партії обґрунтовували думку про погіршення розгляду українського питання під час війни, оскільки "українство знову поставлено поза законом, і знову до нього повертаються найгірші часи національного гніту, переслідувань, знущань" [73, л. 1]. Вони констатували інертність російського прогресивного суспільства, яке не відреагувало на провокаційну поведінку влади: "Заняті виключно війною, російські партійні організації та їхні парламентські представники допускають ганебні вчинки уряду і не знаходять ні часу, ні бажання принаймні протестувати проти обурливих заходів, викликаючи справедливі нарікання з боку пригнічених народів" [73, л. 1–1 об.]. Тупівці нагадували, що парламентські представники зобов'язалися добиватися введення навчання

українською мовою, запровадження таких обов'язкових предметів навчання: української мови, літератури, історії, українознавства в середніх і вищих закладах, використання рідної мови в суді, адміністрації, церкві [73, л. 1 об.]. Цей мінімум тупівці поповнили вимогами про відновлення української преси й товариств. Виконання цього мінімуму вимог українські діячі домагалися, не чекаючи закінчення війни, сподівалися, що опозиційні парламентські фракції дотримуються обіцянки щодо українського населення імперії.

25 грудня 1916 р. петроградські українці П. Стебницький і О. Лотоцький у листі до П. Мілюкова теж акцентували увагу на актуальності українського питання. Приводом стала програмна стаття кадетського лідера “Завдання війни”, у якій вони не знайшли його ставлення до української проблеми. “Російські прогресивні партії не можуть заперечити, що саме для Росії це питання має надзвичайно важливе значення, будучи досі темною плямою у внутрішніх національних відносинах держави й ґрунтом для грубих націоналістичних ексцесів заради російської єдності, які вже встигли підірвати довіру до красивої легенди про визвольний характер війни”, – підкреслювалось у листі [94, л. 1 об.]. Вони сподівалися на подальшу увагу Конституційно-демократичної партії до української проблеми, оскільки кадети не нехтували національними правами українського народу, а ім'я Мілюкова українці асоціюють із широким поглядом на національні питання взагалі й справедливим ставленням до спеціальних запитів і потреб нашого народу [94, л. 1 об.–2].

Російське суспільство намагалося теж усвідомити для себе вагомість, з'ясувати значення національних питань і, зокрема, українського. За спостереженнями кадета проф. М. Гредескула існувало два варіанти ставлення до українського руху: одні розглядали його як пустощі, інші – як небезпеку [295, с. 115]. З боку росіян було багато нерозуміння, доктринерства, упередженості, переконання в тому, що національна свобода народів зашкодить корінному російському розвитку. Правильне вирішення національного питання, на думку М. Гредескула, неможливе без попереднього суспільного розуміння, а його він радив переймати в Англії: “Хто хоче в майбутньому “великої” Росії, той повинен вчитися державного

життя у “великої” Англії, яка являє тепер собою союз цілком вільних народів” [295, с. 117].

На засіданні ЦК 6 січня 1917 р. М. Кішкін застерігав, що дозвіл литовцям виступати з вимогою автономії спричинить виступ киян з вимогою української автономії [137, л. 1 об.]. Але на засіданні Центрального комітету кадетів 5 лютого 1917 р. зазначалося, що “українці вимагають порушення питання про українську школу і право української мови. Однак українське питання зараз вносити в Думу недоречно, там воно зустрине великий опір” [193, с. 349].

Таким чином, Конституційно-демократична партія під час війни зайняла щодо України досить виважену й обережну позицію, яка не виходила за межі програмної вимоги національно-культурної автономії, негативно оцінивши переслідування українців та української культури російською адміністрацією. Водночас воєнний період показав залежність ставлення кадетів до українського питання від внутрішньополітичної ситуації (відмова від опозиції уряду, блокування з правими партіями) та успіхів і поразок російської армії. За офіційними заявами декларативного характеру приховувалися дискусії на засіданнях Центрального комітету і партійних конференціях, які виявляли розбіжності серед кадетів, засвідчували наявність кількох течій: правої (П. Струве, В. Маклаков, А. Тиркова-Вільямс, Д. Протопопов), представники якої заперечували український рух, культуру; центру (П. Мілюков, А. Шингарьов, В. Вернадський, Ф. Родічев), які підтримували ідею культурного самовизначення, однак її практичну реалізацію, а також вирішення проблеми Галичини пов’язували з далеким майбутнім; лівої (українські кадети), котрі наполягали на задоволенні вимог українців і збереженні політичних прав галичан. У цілому впродовж 1905 р. – лютого 1917 р. кадети розглядали українське питання в контексті культурно-національних вимог, оскільки це не суперечило їхній партійній програмі. На засіданнях Державних дум вони брали участь в обговоренні законів про запровадження української мови в школі, установах, суді, але жоден проект не був прийнятий на користь українців. Період Першої світової війни засвідчив наявність у партії кількох напрямів, які відрізнялися своїм ставленням до української проблеми.

КОНСТИТУЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ І УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917–1918 рр.)

4.1. Ставлення кадетів до української державності в період Центральної Ради (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Історичний масштаб Лютневої революції є багатовимірним і складним. Нині не можна задовольнитися однозначною оцінкою цієї події як такої, що повалила російське самодержавство. Лютий 1917 р. був прологом жовтневого перевороту, громадянської війни й перемоги тоталітаризму в Росії. Цей фатальний результат “зробив Лютневу революцію знаковим символом ХХ ст., штормовим попередженням” [552, с. 3]. Лютнева революція стала важливим випробуванням для Конституційно-демократичної партії. Політичні події вимагали вже не тільки теоретичних розробок вирішення суспільних проблем, а рішучих практичних кроків, спрямованих на їх розв’язання.

28 лютого 1917 р. унаслідок подій революційного характеру влада перейшла до Тимчасового комітету, утвореного із членів ІV Думи. 2 березня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового комітету Державної думи, у якій указувалося, що “з метою припинення анархії і для відновлення громадського спокою після повалення старого державного ладу” Комітет вирішив “організувати до скликання Установчих зборів, які мають визначити форму правління Російської держави, урядову владу, утворивши для цього Тимчасову громадську раду міністрів” [388, с. 305]. Згідно із цією постановою прем’єр-міністром і міністром внутрішніх справ призначено князя Г. Львова, міністром закордонних справ – П. Мілюкова, військовим і морським міністром – О. Гучкова, фінансів – М. Терещенка, торгівлі й промисловості – А. Коновалова, шляхів сполучення – Н. Некрасова, юстиції – О. Керенського, землеробства – А. Шингарьова, народної освіти – О. Мануйлова, обер-прокурором Синоду – В. Львова, державним контролером – І. Годнева [388, с. 305]. Наявність в уряді 4 кадетів дала привід прогресисту О. Бубликову назвати уряд кабінетом “кадетського засилля” [388, с. 306].

Російський історик Ф. Гайда вважає, що кадети зайняли пости в уряді не тільки через те, що прагнули до влади, а тому, що інших претендентів на цей момент не виявилось. Себе кадети вважали єдиним оплотом державності на шляху соціалістичної анархії [388, с. 317]. Однак це не могло замінити їм адміністративних навичок бюрократії, особливо необхідних владі, яка в умовах революції прагнула уникнути терору й використання сили. Новий уряд узяв курс на створення “надкласової” і “надпартійної” держави, заснованої на ідеї народного суверенітету. Кадети – єдина ліберальна партія в Росії, яка до лютого 1917 р. зберегла залишки своєї всеросійської організації. Її представники взяли участь у перевороті, увійшли в склад уряду і його структур, брали участь у створенні урядової програми [388, с. 332].

У березні-квітні 1917 р. 44 із 56 представників кадетської фракції виконували різні доручення Тимчасового уряду. 33 кадети-комісари були направлені в різні органи влади й установи, 26 – у провінцію, 14 – на фронт, 6 – у військові частини. Інші, в основному представники окраїн, залишили столицю. 10 кадетів у березні стали товаришами міністрів або були комісарами в міністерствах на правах товаришів міністрів: Д. Щепкін і С. Леонтьєв – товаришами міністра внутрішніх справ, Б. Нольде – закордонних справ, А. Хрущов і Н. Волков – землеробства, В. Виноградов – шляхів сполучення, В. Степанов – торгівлі й промисловості, Д. Гримм і М. Ічас – народної освіти, А. Карташов – товаришем обер-прокурора Синоду [388, с. 364]. Багато законів, виданих Тимчасовим урядом у березні-квітні, були підготовлені саме кадетами. Вони, по суті, стали “мозком” першого Тимчасового уряду, але при цьому не прийняли й не могли прийняти на себе статус “правлячої партії” [388, с. 332]. “Наш уряд не є партійним, він – уряд коаліційний, хоча до його складу увійшло багато провідних членів нашої партії. Вони мають там сусідів справа і зліва. Ми не можемо себе ототожнювати з Тимчасовим урядом як з таким, і ми маємо право не тільки інформувати його про наші потреби, але і критикувати його дії”, – стверджував М. Винавер на VII з’їзді партії 27 березня 1917 р.

Партія підтримувала зв’язки з міністрами-кадетами через створену ЦК 5 березня 1917 р. комісію у складі М. Винавера, М. Аджемова, В. Маклакова, Д. Гримма [193, с. 355].

22 березня 1917 р. було організовано Юридичну Нараду, яка фактично почала працювати 8 березня і за березень підготувала уряду 31 доповідь [388, с. 340]. До компетенції Юридичної Наради відносилися питання публічного права, “які виникали у зв’язку з встановленням нового державного порядку”, попередні юридичні висновки, оцінки заходів Тимчасового уряду [535, с. 488]. Головою цього консультативного органу став Ф. Кокошкін. Серед 11 членів Наради були кадети М. Аджемов, Д. Гримм, Н. Лазаревський, В. Маклаков, В. Набоков, Б. Нольде, А. Нольде [535, с. 488]. Барон Б. Нольде писав, що “Юридична Нарада була маленькою колегією юристів, і робота в ній була легка і приємна” [341, с. 12].

Події лютого 1917 р. змусили кадетів пристосуватися до реалій нового формату. На VII з’їзді партії 25–28 березня 1917 р. були внесені зміни в програму, які стосувалися державного ладу країни. Було визнано, що “Росія повинна бути демократичною парламентською республікою” [193, с. 349].

Доповідаючи на з’їзді про ставлення Центрального комітету до війни, О. Корнілов наголосив, що “питання про приєднання частини Галичини до Росії не являється питанням про забезпечення інтересів Росії. Для Росії навряд чи не байдуже в економічному та інших відношеннях володіння Галичиною. Але для Галичини не байдуже, куди вона буде приєднана. Польська Галичина захоче приєднатися, звичайно до незалежної Польщі, а для русинської Галичини є всі підстави бажати приєднатися до вільної Росії” [204, с. 440]. Ф. Родічев про прилучення Галичини теж говорив як про “приєднання вільне до вільної Росії” [204, с. 443]. Про війну була прийнята резолюція, згідно з якою з’їзд Партії народної свободи висловив повну довіру закордонній політиці Тимчасового уряду, яка “ґрунтується на вірності укладеним союзам, сподіваючись на подальше дотримання “визвольних завдань війни і забезпечення життєвих інтересів і прав Росії”, і доведення війни “союзу демократії проти союзу реакційних монархій до переможного кінця та справедливого і міцного миру” [204, с. 493].

В умовах зростання національно-визвольного руху, у тому числі українського, на просторах Російської імперії 9–12 травня 1917 р. відбувся VIII з’їзд Конституційно-демократичної партії, на якому значна увага приділялась національному питанню. На

цьому з'їзді 11 травня 1917 р. Ф. Кокошкін зачитав доповідь “Автономія і федерація”, у якій наголосив на тому, що при вирішенні питання про автономію треба розрізнити два пов'язані між собою, але водночас і окремі принципи: принцип децентралізації (обласне питання) і принцип самовизначення національностей (національне питання). Децентралізація може бути засобом національного самовизначення, але вона не є єдиним методом для цього й слугує для задоволення інших потреб народного життя [204, с. 551].

На думку Ф. Кокошкіна, національності, які наполягають на необхідності федерації в Росії за національним принципом, “хочуть у майбутній державній будівлі Росії облаштувати для себе ту чи іншу кімнату, пристосовану до їх вимог”. Але вони ігнорують проблему державного устрою в цілому: “Що стосується всієї будівлі, то це ваша справа, будуйте як хочете і як вмієте, дайте тільки нам таку кімнату, яку ми хочемо” [204, с. 559]. Кадет вважав, що таке ігнорування прихильниками національної автономії загальнодержавних інтересів, їхнє прагнення поділу Росії за національним принципом матиме своїм результатом не федерацію, не союзню державу, а конфедерацію — союз держав. А ця форма устрою спричинить розпад Росії, знищення державної єдності та утворення союзу самостійних національних суверенних держав [204, с. 560].

Іншим аргументом проти негайного вирішення національного питання шляхом запровадження національно-територіальних автономій Ф. Кокошкін назвав складну політичну ситуацію в Росії. На думку кадета, по-перше, важливішими й нагальнішими були проблеми перетворення Росії в “державу демократично республіканську” і соціальні перетворення, по-друге, він сумнівався в силах народу, який змушений нести тягар цих усіх завдань [204, с. 560]. Згідно з доповіддю Ф. Кокошкіна, децентралізація Росії повинна ґрунтуватися на наданні органам самоуправління вищих самоуправних одиниць (губерній чи областей) автономних прав у певних сферах господарського й культурного життя, за умови визнання за загальнодержавними законами переважаючої сили над місцевими, і на забезпеченні за державною владою права контролю над місцевим законодавством у формі “veto”. Вищим самоуправним одиницям треба надати право укладати між собою

строкові й безстрокові угоди для здійснення спільних завдань та утворювати для цього тимчасові або постійні союзи. Зміна кордонів губерній чи областей повинна здійснюватися відповідно до загальнодержавного законодавства [204, с. 564–569].

На основі виступу Ф. Кокошкіна було запропоновано внести зміни до § 12, 24, 25 програми кадетів такого змісту: при збереженні загальнодержавного статусу російської мови в державних установах, армії, на флоті передбачалося використання місцевих мов, ураховуючи національний склад населення при здобутті початкової освіти; вищим територіальним самоуправним союзам (губернським чи обласним земствам) надавалися права провінційної автономії (видання місцевих законів) у певних сферах місцевого господарського, культурного й національно-культурного життя з гарантуванням для загальнодержавної влади можливості припинити введення в дію законів, які порушують установлені загальнодержавною конституцією межі автономії; при прийнятті конституції Російської республіки права місцевої автономії надаються органам самоуправління губерній і відповідних їм територіальних одиниць (нині існуючих областей). Конституція повинна відкрити закономірний шлях до задоволення побажань місцевого населення стосовно об'єднання територіальних одиниць у більші союзи, поділу їх на менші одиниці та зміни їх кордонів [204, с. 660, 662].

Такі корективи щодо національної проблеми викликали дебати на засіданнях з'їзду. М. Могилянський попереджав про те, що немає ні одної української прогресивної партії, котра б у своїй програмі не поставила вимоги національно-територіальної автономії, і якщо кагети у свою програму цієї вимоги не внесуть, українці не будуть їх підтримувати. Він запропонував внести в § 25 програми вказівку на автономію України в такому значенні, у якому цей параграф указував на автономію Польщі [226, с. 12]. Полтавець Я. Імшенецький вніс пропозиції до § 12, 24, 25, які полягали в тому, щоб у програмі було вказано на можливість отримання населенням кожної місцевості освіти рідною мовою, вживати замість “провінціальна автономія” термін “автономія”, а також відзначений механізм об'єднання губерній, областей в автономні одиниці [226, с. 12]. Представник Київського обласного комітету П. Бутенко застеріг

стосовно виступу Ф. Кокошкіна, що “будинок побудований красиво, але на його фронтоні напис: бажаючий національного розвитку, заходячи в цей дім, залиш надію назавжди” [226, с. 12]. Позицію Кокошкіна про те, що вирішення національного питання треба відкласти на потім, він назвав політикою страуса. На його думку, якби юрист виголосив свій виступ у Києві, його б сприйняли як великоросійського націоналіста [226, с. 13].

Кадети-росіяни негативно оцінили такі зауваження і поправки українських представників партії. Зокрема, у своїх виступах член ЦК П. Гронський і А. Криммер відстоювали ідею культурної і політичної єдності українського й російського народів.

Під час голосування поправки, внесені Я. Імшенецьким і М. Могилянським, були відхилені, але більшістю голосів зміни до партійної програми щодо національного питання були прийняті.

Таким чином, вирішення національного питання звелось партією до розширення місцевого самоврядування, тобто “провінціальної автономії”, заперечення політичної автономії.

На IV обласному з’їзді у травні 1917 р. київські кадети підтримали зміни в програмі партії. У прийнятій резолюції стверджувалося, що, “вітаючи справедливі прагнення всіх народів до національного самовизначення; вважаючи, що природним і законним завершенням цих прагнень буде визнання Російськими Установчими зборами широкої автономії України в кордонах, установлених за ознакою етнографічної більшості, з’їзд визнає постанови VIII з’їзду несуперечливими автономії України й такими, що при подальшому розвитку відкривають шлях для задоволення основ автономії” [119, л. 1]. З’їзд пропонував закласти в основу майбутнього законопроекту про автономію України для внесення в Установчі збори особливою Народою такі принципи: точне й відповідне інтересам держави та України розмежування компетенції державної та української влад, збереження зовнішньої єдності й могутності держави й міцних гарантій прав меншостей при безумовній рівноправності та повноправності всіх громадян Російської держави без різниці статі, національності, походження і віросповідання в Україні.

VII і VIII з’їзди партії Мілюков за значенням прирівнював до організаційних з’їздів 1905 р. і 1906 р., оскільки “вони визначили

ставлення кадетів до поворотних історичних моментів” [255, с. 1]. У нових історичних умовах позиція партії повинна була базуватися на принципах єдності влади, ліквідації двовладдя і спроб різних організацій конкурувати із законним і визнаним країною урядом, сили влади й права застосовувати цю силу, ведення війни до переможного кінця і підписання мирного договору. Лідер кадетів зазначив, що “кадети визнають вимогу створення місцевих самостійних органів і передбачають введення автономії з правом законодавства з деяких питань, але вони проти негайного створення національних територій з тими розширеними правами державної автономії, на яких наполягали різні народи” [255, с. 3].

Історик Д. Яневський вважає, що взаємовідносини між центром – Петроградом – і так званими “національними районами” не могли не загостритися внаслідок рішень щодо права на автономний устрій та інші права національностей, ухвалених з’їздом кадетів [577, с. 93]. Із цією думкою важко не погодитись, адже, займаючи провідні місця в органах влади, свої програмні принципи вони ставили в основу державної управлінської політики. Це простежувалось і в ставленні кадетів до політизації суспільного життя в Україні, до процесу формування українських органів влади.

Проте оновлення і доповнення кадетських програмних постулатів з національного питання не збігалися і не задовольняли бачення національного розвитку України українськими політичними партіями, які входили до складу Центральної Ради. Такі партії, як Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська трудова партія (УТП), висували вимогу широкої національно-демократичної федеративної республіки й були прихильниками автономістсько-федералістської тенденції. Усі українські партії визнали Тимчасовий уряд та ідею скликання Всеросійських установчих зборів, які й повинні були проголосити Росію федеративною республікою і визнати за Україною права широкої національно-територіальної автономії [468, с. 23]. Українська народна партія (УНП) відстоювала самостійний розвиток України.

Захищаючи національні права України як окремого суб'єкта Російської федерації, українські політичні партії виступали із широкою програмою українізації державного й культурного життя республіки. Ця програма передбачала обов'язкове введення української мови в державних і громадських установах, суді, навчальних закладах різного рівня [468, с. 24]. Головним своїм завданням Центральна Рада вбачала практичну реалізацію автономних прав України.

Яскравим прикладом ставлення російських кадетів до прагнень українців стала реакція урядової комісії в складі лібералів на делегацію Центральної Ради, яка на чолі з В. Винниченком у травні 1917 р. відвідала Петроград, маючи на меті подати на розгляд уряду свої вимоги і, насамперед, автономію України. Голова уряду кн. Львов, відмовившись розглядати прохання делегатів, передав їх на розгляд спеціальної урядової комісії, до якої увійшли Д. Щепкін, С. Урусов, С. Котляревський, М. Лазаревський [378, с. 434]. Закінчилися зустрічі комісії з делегацією заявою урядовців, що потрібен час на вирішення питання, тобто безрезультатно. В. Винниченко зазначав, що ці переговори виявили справжню сутність кадетів, яка полягала в неприхованому націоналізмі, у прагненні не допустити втрати економічно багатих районів України [381, с. 167–168]. Редактор журналу “Украинская жизнь” О. Саліковський, проводячи історичну аналогію російсько-українських відносин, порівнював ставлення кадетів до делегації ЦР із відношенням дяків царських приказів до України [300, с. 5].

Отримавши чергову відмову уряду щодо автономії України, оскільки Тимчасовий уряд не є правочинним вирішувати надання такого статусу, а Центральна Рада не є представником усього населення України, 10 червня 1917 р. Центральна Рада проголосила І Універсал. Цей документ викликав реакцію різного характеру: від щирого, патріотично-ейфоричного захоплення українців до осуду, гнівного заперечення російським суспільством. У кадетській газеті “Речь” проголошення І Універсалу розцінювалось як “виконання ще однієї ланки німецького плану розпаду Росії, прямиий злочин проти закону, який вимагає проти себе негайного застосування суворих законних покарань” [209, с. 430].

У Державному архіві Російської Федерації знаходиться документ – запис наради членів Конституційно-демократичної партії з питання щодо ставлення до I Універсалу Центральної Ради. Серед учасників наради були П. Новгородцев, Ф. Родічев, Я. Імшенецький, П. Гронський, І. Демидов, Д. Гримм, О. Мануйлов, В. Вернадський, Ф. Кокошкін, З. Френкель, М. Некрасов, А. Шингарьов. Документ недатований, але за змістом можна припустити, що засідання присвячене саме обговоренню проголошення I Універсалу.

Ф. Кокошкін підкреслив, що “недоволення викликає територіальний аспект і права Ради, компетенція якої безмежна, хоча навіть в штатах є обмеження певними сферами. А тут вся влада належить парламентському уряду”. Він застерігав, що проект неприйнятний: “Ми перед історичною межею, здаємо свої позиції. Вимога України *тільки* (виділено в документі – *Щ.Л.*) перша: зараз *інші народи* поставлять питання в тій самій площині й будуть вимагати поступок у таких самих виразах” [72, л. 1]. Серед майбутніх вимагачів назвав Литву, Грузію, Естонію, Латвію, мусульман. На його думку, “треба прийняти документ, який визнає повноту права національної культури самовизначення, мови – негайне запровадження в діловодство місцевих установ на рівних правах із загальнодержавним визнанням і здійснення автономних місцевих установ у місцевостях, заселених українцями, управління повинно здійснюватися Тимчасовим урядом через *місцевих* людей, які користуються довірою *місцевого* населення (не організації) і може об’єднати декілька губерній і створити орган, *повністю* залежний від Тимчасового уряду – *генеральний комісар з радою із 7 осіб*, із ширшими повноваженнями, ніж звичайно, при розбіжностях *комітету й ради* питання *вирішуються урядом*. Дальше йти не можна: це порушення *навіть перед українським народом*, бо Рада ніким не вибрана” [72, л. 2].

П. Новгородцев запропонував визнати Раду тільки громадською організацією [72, л. 2]. Ф. Родічев у питанні відновлення Росії покладав надію на військові успіхи: “Пропала єдність Росії, але, якщо будуть успіхи армії, ми повернемося. Українці вже тепер тверезіють. Поступку можна забрати назад, коли вони одумуються” [72, л. 3]. Я. Імшенецький вважав, що

“уряд нездатен справитися з революційним актом. Він шкідливий, але немає сил виправити хід подій, як ми хочемо” [72, л. 5].

Отож кадетів лякала можливість втрати України, факт проголошення автономії розглядався як явище негативне, тимчасове, мало прийнятне.

16 червня 1917 р. Тимчасовий уряд у своєму зверненні до українського народу вказував на те, що вже почав втілювати в життя право культурного самовизначення, прагне усунути всі наслідки гноблення, якому підлягав український народ. Уряд закликав до нерозривного зв'язку з батьківщиною [459, с. 43]. Историк О. Кудлай вважає це звернення поворотним пунктом у ставленні правлячих кіл Росії до українського питання, оскільки раніше вони робили спроби відмежуватися від ЦР, заперечуючи необхідність розв'язання українського питання до скликання Всеросійських Установчих зборів [459, с. 44].

На засіданні 20 червня 1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив створити комісію з політичних діячів і представників громадських організацій, яка мала на меті з'ясувати питання, що стосувалися України. Спочатку до неї увійшли: Д. Урусов, П. Кропоткін, Г. Лопатін, В. Вернадський, С. Ольденбург, Н. Авксентьев, В. М'якотін, В. Короленко. П. Мілюков зазначав, що було настільки очевидно, що це напівзахід, який нічого не вирішує тільки є новим приводом для відкладення розгляду, що всі члени з різних причин відмовились [338, с. 198].

Як доповідав В. Шульгін на приватній нараді членів Державної думи 2 липня 1917 р., від участі в роботі комісії відмовились усі намічені кандидати, крім членів Партії народної свободи. Але й вони в такій ситуації змушені були відмовитися від поїздки. М. Грушевський у “Споминах” пояснює причину відмови від ідеї створення подібної комісії тим, що ЦК кадетської партії заборонив брати участь у ній своїм членам. Це цілком можливо, зважаючи на те, що 21 червня “Речь” писала: “...Український рух, незважаючи на розповсюдження в масах, все ж таки не вийшов за рамки суто літературної пропаганди. Новостворений український уряд поки що сам не зовсім впевнений у власному існуванні” [449, с. 46].

Для пошуку компромісного рішення до Києва приїхала урядова делегація: О. Керенський, І. Церетелі, М. Терещенко,

М. Некрасов. Наслідком переговорів 28–30 червня 1917 р. були Декларація Тимчасового уряду, у якій Генеральний секретаріат визнавався вищим органом для управління крайовими справами, і II Універсал ЦР.

В історіографії утвердилася помилкова думка, яка, на жаль, стала загальноприйнятою, про те, що до складу делегації входило тільки 3 представники, історики не згадують про приїзд кадета М. Некрасова. Цей факт на основі періодичних видань описують тільки деякі дослідники, зокрема, В. Верстюк, О. Кудлай, О. Мироненко, Д. Яневський. Про перебування М. Некрасова у складі делегації зазначає і П. Мілюков в “Истории второй русской революции”.

М. Некрасов узяв участь у переговорах лише на першому етапі. Повернувшись до Петрограда, він висловив свої враження і зауважив, що “український рух, який знайшов співчуття по всій Україні, необхідно розглядати як явище, що заслуговує найсерйознішої уваги, джерелом якого є прагнення українців до самовизначення, проти якого боролись уряди старого режиму. Уряд повинен дотримуватися точки зору децентралізації законодавства. Необхідно зрозуміти, що творчі сили національних течій треба залучити до державного річища” [459, с. 47].

На початку липня в Києві відбувся V обласний з'їзд Партії народної свободи. Кадети М. Василенко й С. Крупнов були делеговані до Петрограда, щоб узяти участь в обговоренні ЦК питання про кризу. Обласний з'їзд теж прийняв резолюцію з українського питання. У ній указувалося, що, “вітаючи справедливі прагнення українського народу до національного самовизначення і вважаючи, що природнім і законним завершенням цих прагнень буде визнання Російськими Установчими зборами широкої автономії України в кордонах, встановлених за ознакою етнографічної більшості, Київський обласний з'їзд вважає: 1) постанови 8 всеросійського з'їзду партії не суперечать принципу автономії України, при їх певному трактуванню і подальшому розвитку відкривають закономірний шлях до задоволення потреб, пов'язаних з визнанням цього принципу; 2) законопроект про автономію України може бути тепер підготовлений для внесення в Установчі збори особливим повноважним і заснованим на справедливому представництві

всіх народів, які проживають в Україні, органом в м. Києві” [285, с. 30]. З’їзд визначив головні засади майбутнього закону: точне й відповідне інтересам як всієї держави, так і України розмежування компетенції загальнодержавних та автономних українських органів, збереження зовнішньої єдності й могутності держави та гарантування прав меншостям при безумовній рівноправності й повноправності всіх громадян Російської держави без відмінностей статі, національності, походження і віросповідання в Україні [285, с. 30].

На засіданні ЦК кадетів 2 липня обговорювалося ставлення партії до українського питання. Нарада відбувалася з участю представників від українських комітетів, зокрема Київського. Беручи до уваги побажання населення України, оратори вказували, що автономія може бути проголошена після скликання Установчих зборів. У зв’язку з невизначеними територіальними кордонами області й межами самої автономії кадети вважали передчасним прийняття загального принципу, бо “він може створити прецедент для інших народів Росії і, таким чином, розпочати визнання принципу розчленування Росії і передіршенню загальнодержавного ладу” [193, с. 380].

На засіданні була прийнята резолюція такого змісту: “1) Для розвитку програми партії прийняти принцип обласної автономії України і 2) Створити комісію при Центральному Комітеті для розробки для внесення в Установчі Збори законопроекту обласної автономії із збереженням державної єдності Росії і при строгому забезпеченні загальнодержавних інтересів” [193, с. 381].

Цей документ кадети представили 2 липня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду, на якому обговорювався текст угоди із Центральною Радою. Резолюція мала засвідчити їхнє позитивне ставлення до автономії України. Однак під час голосування кадети (О. Мануйлов, Д. Шаховський, А. Шингарьов, В. Степанов, І. Годнев) висловилися проти угоди й міністр народної освіти О. Мануйлов, міністр державної опіки Д. Шаховський, міністр фінансів А. Шингарьов вийшли з уряду. М. Некрасов утримався від голосування і надіслав до ЦК повідомлення про вихід з партії [459, с. 52].

П. Мілюков зазначав, що “визнати без формну та юридично неграмотну декларацію Терещенко і Церетелі вони

не могли. Після голосування кадети вийшли із складу Тимчасового уряду, мотивуючи це тим, що постанова з українського питання вносить хаос у відносини між урядом і крайовим органом і відкриває Раді майже законні способи здійснення явочним порядком української автономії” [474, с. 202].

У своїх спогадах лідер кадетів писав, що міністри-кадети займалися своєю справою і ніяких конфліктів не шукали. Але конфліктна ситуація склалася для них, як для кадетів, з національного питання. На його думку, деякі народи, насамперед Фінляндія та Україна, прагнули скористатися російською смутою для повного відокремлення від Росії. “Фанатики українського руху на чолі з професором Грушевським вибрали шлях фактичного захоплення головних позицій. Цим шляхом, користуючись необізнаністю російської влади з питанням, українські політики добились значних досягнень, наділяючи свої місцеві установи державними правами. Але документ зраджував інтереси Росії і, крім того, був юридично неграмотним” [338, с. 630–631].

3 липня 1917 р. на засіданні ЦК дебатовалося питання про становище товаришів (заступників) міністрів представників Партії народної свободи у зв’язку з виходом із Тимчасового уряду міністрів-кадетів. Доповідачі висунули три точки зору. Одні наполягали на тому, що не можна відкликати товаришів міністрів з їхніх посад, бо це негативно позначиться на діловій урядовій роботі, а це не входить в завдання партії, яка визнає необхідним віддавати всі свої сили на допомогу цій роботі і яка не може тільки взяти на себе в зазначених умовах політичну відповідальність за діяльність Тимчасового уряду. Потреба виходу товаришів може виникнути після обрання нового складу уряду, а до того часу вихід їх є неможливим [101, л. 2]. Друга група ораторів указувала на факт подальшої роботи товаришів в уряді, на їх політичну відповідальність і співпрацю із членами кабінету, тому пропонувала прийняти постанову про відкликання товаришів з їхніх постів, але щоб вони не залишали свої справи, не передавши наступникам [101, л. 2]. Третя група вважала, що вирішення питання слід залишити на розгляд самих товаришів, не зв’язуючи їх партійними вказівками [101, л. 2].

У результаті було прийнято постанову про те, щоб відкласти вирішення питання до з’ясування загального політичного

становища й просити товаришів міністрів залишатися на своїх посадах до постанови ЦК [101, л. 2].

На засіданні 3 липня кадети розглянули й затвердили звернення ЦК, яке було опубліковане 6 липня. Документ пояснював причини виходу представників Партії народної свободи зі складу Тимчасового уряду. Серед них: неспроможність уряду забезпечити в країні єдину авторитетну владу, розбіжності в багатьох питаннях внутрішньої і зовнішньої політики між представниками партії і більшістю урядовців. Останнім й особливо яскравим прикладом стало прийняття урядом у готовому вигляді, без надання можливості зробити зміни, угоди з українською радою, укладеної трьома членами Тимчасового уряду, які їздили для попередніх переговорів у Київ.

Щодо українського питання, то ЦК визнавав необхідність вироблення проекту обласної автономії України для внесення на розгляд Установчих Зборів. Але він вважав, що “негайне створення місцевої влади, відповідальної перед місцевою ж громадською організацією і покликаною функціонувати з невизначеними повноваженнями і на невизначеній території, а також завчасне вираження урядом співчуття проекту обласної автономії, зміст якого залишається уряду невідомим, є недопустимим і небезпечним прецедентом, котрий передришає волевиявлення Установчих Зборів і основні риси майбутнього державного ладу Росії. ЦК вважає, що його односторонні в уряді, позбавлені можливості впливати на зміст акту і привести його у відповідність з вимогами основних начал державного права та з інтересами Росії, не можуть нести відповідальність за цей крок і за його можливі наслідки” [228, с. 10].

“Українське питання не було тільки приводом, але справжньою причиною, останньою краплею, яка перепополнила нашу чашу і змусила нас вийти з кабінету. Вирішення українського питання мало б значення для вирішення національного питання взагалі в Росії. Тоді б з’явилась низка подібних вимог від інших національностей”, – заявляв кадетський экс-міністр А. Шингарьов. Він визначав українське питання як останню, але водночас самодостатню ланку в ланцюзі урядових конфліктів [254, с. 2].

Документи, прийняті в Києві, гострій критиці піддав барон Б. Нольде, відомий юрист, головний експерт Конституційно-

демократичної партії з міжнародних відносин: “Нашвидкуруч, між двома поїздами, три російських міністри і проф. Грушевський договорились про утворення української держави”. На думку Б. Нольде, “ні України, ні її ради в російському праві до поїздки трьох міністрів не існувало”, Декларація Тимчасового уряду від 2 липня та універсал Центральної Ради від 3 липня нав’язали не тільки Раду Україні, але й Україну Росії [271, с. 1]. Російський юрист був здивований розмахом політичної творчості цих документів, “в яких не тільки новизна і сміливість, а безсумнівний односторонній акт державно-правового обману, в якому, з одного боку, відчувається досвідчена рука старого європейського політичного борця, вихованого у школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби (М.С. Грушевський. – *Ц.Л.*), а з іншого, недосвідчений і нічим не вишколений “революційний ентузіазм” [271, с. 1]. Найбільше невдоволення в Б. Нольде викликав розподіл влади між Росією та Україною, оскільки він ґрунтувався на повній ліквідації повноважень Росії, а також процес поповнення Ради новими членами.

У радянській історіографії заперечувалось українське питання як фактор виходу міністрів Тимчасового уряду, який зумовив липневу кризу. Урядова криза пов’язувалася з військовими невдачами, прагненням кадетів установити одновладдя [450, с. 196]. Незгода кадетів з політикою уряду в українському питанні розглядалась як формальний привід виходу міністрів, як чинник тиску на політичних суперників – есерів і меншовиків [478, с. 514; 526, с. 133]. Сучасні дослідники, приділяючи значну увагу процесу переговорів ЦР і Тимчасового уряду, поза полем свого наукового зору залишають проблему ставлення Конституційно-демократичної партії до українського питання після Лютневої революції, ті партійні внутрішні суперечності й дебати, які точилися навколо позиції щодо української державності серед кадетів [364; 459; 529].

Український дослідник В. Солдатенко розцінює українське питання, спосіб його розв’язання О. Керенським, М. Терещенком та І. Церетелі скоріше як привід, а не причину для рішучого кроку кадетів. На його думку, урядову кризу зумовили політичні амбіції кадетів, оскільки вони “були проти розв’язання такої важливої справи без попереднього погодження з ними” [529,

с. 250]. Історики О. Реєнт і О. Рубльов вважають, що саме результати київських переговорів спричинили міністерську кризу [514, с. 58; 518, с. 56].

Дослідник М. Якупов липневу політичну кризу називає центральною подією у відносинах кадетів з українським рухом. Вихід міністрів-кадетів із Тимчасового уряду у зв'язку з українським питанням викликав залишення лав партії деякими кадетами-українофілами, проклав стіну непорозуміння між ЦК і Київським комітетом Партії народної свободи. Липнева криза підірвала авторитет партії кадетів у масштабах усієї країни й послабила її позиції в самій Україні. Він робить висновок, що політична криза липня 1917 р. стала кризою ідеології кадетської партії, яка у своєму розвитку відставала від розвитку суспільної свідомості [576, с. 15].

Ініціатор київських переговорів І. Церетелі пояснював виникнення кризи тим, що керівники кадетської партії перейшли на позиції великодержавного шовінізму та російського націоналізму. Висунувши гасло боротьби з автономістськими прагненнями народів Росії, “вони сподівалися пробудити націоналістичні інстинкти в російських (руських) народних масах і знайти серед цих останніх в царині національного питання більше співчуття, ніж у питаннях соціального законодавства чи аграрних законів, де їх класова позиція відштовхувала від них широкі трудящі верстви російського народу” [378, с. 442].

23–28 липня 1917 р. відбувся IX з'їзд Конституційно-демократичної партії, на якому продовжилось обговорення національного питання. Доповідачем із цієї проблеми був Б. Нольде. Він виокремив дві форми вирішення національного питання: 1) простішу, але менш досконалу – територіальну; 2) менш просту, але досконалішу – особисту (персональну) [233, с. 3]. Перший шлях передбачав територіальний поділ згідно з етнографічною картою та мав деструктивний характер, приховуючи в собі такі небезпеки, як установа панування одного народу над іншим, зародження ворожнечі й суперечностей. Другий шлях – рівноправність народів, збереження національних прав усіх народів, які входять до складу держави, незалежно від територіального розподілу. На думку Б. Нольде, державно-історичний досвід країн свідчить на

користь другої системи, яка веде до об'єднання націй, а не навпаки.

У зв'язку з неможливістю поділу всієї Росії на нації і небезпекою створення привілейованих національностей за рахунок непривілейованих народних меншин, національне питання в Росії повинно вирішитись у формі охорони прав національностей в якості особистих, не територіальних груп [233, с. 3]. На користь вибору цього шляху доповідач навів кілька причин: відсутність історичного підґрунтя для територіального поділу через брак самобутнього політичного існування в минулому, економічний фактор, який не дозволяє дробити російську територію за етнографічними межами, національний поділ викликає небезпеку національних імперіалізмів, оскільки територіально пануюча нація буде прагнути до самоутвердження за рахунок слабших чисельно націй. Ураховуючи попередній досвід, Росія не може тепер передати цю негативну місію іншим привілейованим російським народам [204, с. 676].

Б. Нольде наголошував на тому, що Росія повинна забезпечити всім своїм громадянам можливість вільного культурного розвитку на началах політичної і громадянської рівності: “У новій Росії немає бути ні централізованого, ні децентралізованого національного гноблення” [204, с. 677]. Забезпечення національних інтересів з дотриманням однакового сприяння всім народам він відносив до прямих обов'язків влади, а територіальну систему вважав непридатною для досягнення цієї мети. Основними національними прагненнями визнавалися участь у державному управлінні й рівноправність мов. Повному замовчуванню піддалися політичні права національностей.

Зважаючи на багатонаціональний склад Росії, Б. Нольде констатував складність вирішення мовного питання. Рівномірна й справедлива участь усіх національних груп у справах загальнодержавного управління і самоуправління повинна бути досягнена пропорційною системою виборів. Пропонувався такий механізм поступового утвердження рівноправності мов із збереженням прав російської мови як мови загальнодержавної та міжнаціональної: залежно від того, як групуються національності, бажаним буде дозволити в

місцевому державному житті використання, при відносинах з населенням та у внутрішньому діловодстві, мов, на яких говорять і національна більшість даної місцевості, і національні меншини, без надання кому-небудь пануючого становища над іншими [204, с. 678]. Принцип рівноправності мов повинен запроваджуватися поступово із збереженням застосування особистого принципу передбачалося й у сфері культурного життя, тобто в школі й церкві.

Правильне здійснення цих прагнень неможливе при системі місцевих національних імперіалізмів, тому що в Російській державі не повинно бути національностей першого й другого сорту [204, с. 679]. Доповідач пропонував визнати за національностями право створювати єдині національні союзи для здійснення завдань культурного управління (школа, церква) стосовно осіб, які усвідомлюють свою приналежність до відповідних національностей. Ці союзи повинні виконувати державні функції, мати публічно-правовий характер. Межі їх компетенції і відношення до держави окреслюватимуться законодавством. Приналежність окремих осіб до цих великих союзів встановлюватиметься державним законодавством на основі вільного самовизначення цих осіб [204, с. 680]. Б. Нольде передбачав, що практичне втілення програми рівності народів, які населяють Росію, шляхом створення прав та організації великих національних публічних союзів справа дуже складна, вимагатиме напруженої праці. Темпи здійснення її залежатимуть від культурного розвитку цих націй та їх потреби в національно-культурній організації. Однак зусилля будуть виправданими, бо “в Росії, яка зберігатиме свою національну єдність, буде забезпечений мир і дружнє співжиття народів на благо російської держави і російської культури” [204, с. 680].

При обговоренні доповіді Б. Нольде київський делегат Д. Григорович-Барський указав на те, що із змісту виступу випливає ліквідація і заперечення партією автономії України. У нього склалося враження, що російська державність ніколи не визнавала й не допускала автономії, хоча такий статус був і є у Фінляндії [204, с. 681].

Доповідачем з проблеми автономії України був П. Мілюков. Показовим є той факт, що в пресі був опублікований скорочений варіант його промови, пом'якшений, а архівна

справа містить увесь текст доповіді, висловлювання про українське питання якої набагато різкіші. Він підкреслив, що такі самочинні відокремлення від Росії до рішення Установчих зборів в явочному порядку не є правильним вирішенням національного питання, тому позиція України викликала протести в середовищі кадетів [233, с. 3]. Однак вимоги життя змусили ЦК партії піти децю дальше своєї загальної програми з національного питання і висунути питання про обласну автономію України. Центральний комітет постановив із цього питання створити спеціальну комісію для розробки до скликання Установчих зборів законопроект обласної автономії України. (На цьому опублікований у пресі виклад виступу закінчується. — Ц.Л.).

Архівне джерело містить продовження доповіді лідера кадетів. Він заявив, що “наші товариші й ЦК, який схвалив їх спосіб дій, вважали, що в усякому випадку вирішувати українське питання таким чином як воно було вирішено, тобто шляхом санкції явочним порядком утворених установ невизначеної компетенції, установ, які захопили невизначену територію і перебували в невизначених відносинах із центральними установами й вимагали санкції тільки для того, щоб викликати такий самий явочний розвиток, що цей спосіб вирішення одного з найбільших національних питань Росії навряд чи правильний, що він може в разі, якщо таким способом явочного порядку будуть вирішувати свої національні питання інші національності держави, спричинити до вирішення шляхом доконаних фактів такого питання, яке може бути вирішене тільки Установчими Зборами одночасно для всієї Росії” [121, л. 1].

Однак, висловившись негативно до такого вирішення українського питання, ЦК водночас визнав, що вимоги життя змушують іти дальше, ніж передбачалось у доповіді Ф. Кокошкіна на попередньому з’їзді. Саме тому ЦК прийняв резолюцію 2 липня, не чекаючи з’їзду. Але “цей документ містив лише основні принципи обласної автономії, не передбачаючи ні розміри автономії, ні територію, оскільки ці два питання визначаються ненормальним перебігом подій, а також такою особливою умовою, як наступ неприятеля на ті землі, які таким чином розвивають своє самоуправління при можливості навіть для ворога здійснювати деякий вплив чи деякий тиск на

розвиток цього питання” [121, л. 2]. П. Мілюков вважав, що, урахувуючи перелічені ним фактори, “слід в даний час обмежитися такою загальною постановою, а виконання її відкласти до більш нормального часу й до наближення того моменту, коли ми будемо готувати для Установчих Зборів наші законодавчі пропозиції” [121, л. 3].

Резолюція від 2 липня була затверджена як постанова на ІХ партійному з’їзді (23–28 липня 1917 р.) [280, с. 12–13].

Виходячи з доповіді Б. Нольде й після її обговорення з’їздом, були прийняті постанови, на основі яких були внесені зміни до програми. До ст. 11 програми партії додано другу частину такого змісту: “Держава може передати національностям, які діють в якості єдиних не територіальних публічно-правових союзів, здійснення вказаних законом завдань культурного напрямку (освітніх, релігійних, з державної опіки, економічних і т. д.) по відношенню до всіх осіб, які визнають свою приналежність до цих національностей” [280, с. 13]. Стаття 12 програми партії містила право використання місцевих мов відповідно до національного складу населення, із забезпеченням, у порядку загальнодержавного законодавства, рівних прав російської мови як мови не тільки загальнодержавної, але й міжнаціональної, і мов національних меншин [280, с. 13]. Лідер партії рішення про позатериторіальне національне самовизначення назвав важливим [256, с. 2]. На вечірньому засіданні ЦК 27 липня 1917 р. було закладено принципи організації комісії з українського питання. До неї повинні були входити члени ЦК і представники губернських комітетів партії (по 2 з кожного комітету) таких губерній: Київської, Волинської, Подільської, Бессарабської, Херсонської, Таврійської, Полтавської, Чернігівської, Харківської, Катеринославської і від Кубанської області. Щодо участі представників партії в Центральній Раді вирішено визнати можливим участь партійних організацій від тих губерній, комітети яких вважають необхідним таку участь, насамперед, Київського обласного комітету, але роботу членів партії в Генеральному секретаріаті визнано неможливою [101, л. 11].

Оновлена теорія національного питання кадетів була викладена Б. Нольде в статті “Партия народной Свободы и национальный вопрос”, яка була опублікована в друкованому

органі партії “Вестник партии народной свободы” [272]. Ця публікація відрізнялася від його доповіді на з’їзді не тільки більш простим стилем викладу, емоційністю, образністю, а ще й тим, що розставлялися сильні акценти на проблемах загрози єдності Росії, гіпотетичності її державної смерті унаслідок перетворення у “федерацію народностей”.

Заперечуючи рівносильність інших національних культур з російською, Б. Нольде визнавав необхідним державне сприяння задоволенню потреб народів: національної школи, церкви, рівноправності мов, участі в управлінні [272, с. 4–5]. Альтернативою федерації національних територій він вважав федерацію особистих національних союзів, яка виключить можливість створення привілейованих національностей і національностей другого сорту й гарантуватиме цілісність російської державності, рівність націй [272, с. 5]. Але він не повністю заперечував створення національних територій, тим більше, що в Україні й у двох прибалтійських губерніях дещо вже зроблено в цьому напрямі.

Відносини між Центральною Радою і Тимчасовим урядом загострилися влітку 1917 р. через невизначеність позиції центру до національного питання взагалі та через негативне ставлення до вимог Ради, висунутих у травні 1917 р., зокрема.

У серпні 1917 р. Конституційно-демократична партія подавала досить суперечливі оцінки національних питань. Попри визнання їх важливості, указувалося на те, що вони “по суті не носять характеру невідкладності”, вимоги киян названо різкими, спірною була навіть територія, на управління якою претендувала Центральна Рада. Кадети ненормальним вважали той факт, що Рада, будучи явочною партійною організацією, відіграє роль представницького органу всього населення України. Зазначалося, що деякі місцевості, групи населення “не бачать і не можуть бачити в Раді правомочної державної установи” [316, с. 1]. Наголошувалося, що Тимчасовому урядові при виробленні інструкції для Генерального секретаріату треба стояти на державній точці зору, яка збігається з домаганнями Ради.

Кадети стверджували, що Тимчасовий уряд має іти тим шляхом, яким пішов у фінському питанні [316, с. 1]. Тобто прийнятним для них був сценарій розпуску ЦР як місцевого

органу влади, діяльність якого була неприпустимою для цілісності й могутності Росії.

5 серпня 1917 р. була опублікована російським урядом у його офіційному органі – “Вестнике Временного Правительства” “Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду в Україні”. Цей документ став результатом тривалих переговорів делегації ЦР у складі: голови Секретаріату В. Винниченка, секретаря фінансових справ Х. Барановського, генерального контролера М. Рафеса з Тимчасовим урядом у другій половині липня 1917 р. у Петрограді. Інструкцією оголошувалося, що Генеральний секретаріат України є вищим органом Тимчасового уряду в справах місцевого самоврядування в Україні. Його компетенція поширювалася на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії. До складу Секретаріату мали увійти генеральні секретарі: внутрішніх справ, фінансів, землеробства, освіти, торгівлі і промисловості, праці, національних справ, генеральний контролер та генеральний писар. Спеціально обумовлювалося, що серед генеральних секретарів не менше ніж чотири мають бути неукраїнської національності. Документ передбачав затвердження проектів Секретаріату центральним урядом [458, с. 80].

Інструкцією запроваджувалося посада особливого комісара з українських справ у Петрограді, до функцій якого входило здійснення зв'язків вищих державних установ і окремих громадських відомств з Генеральним секретаріатом та окремими секретарями. На відміну від “Основ тимчасового управління в Україні”, складених ЦР на початку липня за домовленістю з міністрами петроградського кабінету, Інструкція Тимчасового уряду розглядала Секретаріат як орган останнього, а не ЦР. Раді відводилася роль дорадчого органу при Генеральному секретаріаті. Сам же Секретаріат оголошувався не урядом автономної України, а вищим органом краю, що мав передавати до центру повідомлення про найважливіші проблеми його життя, які потребували якнайшвидшого розв'язання. Замість чотирнадцяти генеральних секретарів, передбачених документом ЦР, запроваджувалися посади лише дев'яти. Із сфери діяльності Секретаріату вилучалися такі важливі справи, як військові, продовольчі, питання юстиції, пошт, телеграфу й шляхів [458, с. 81].

5 серпня відбулося екстрене засідання Малої Ради за участю генеральних секретарів, які заслухали доповідь В. Винниченка та М. Рафеса про переговори з урядом [458, с. 82]. Інструкцію одностайно критикували всі фракції і партії ЦР, однак вони розійшлися в питанні приймати чи не приймати її [458, с. 83].

На засіданні 7 серпня 1917 р. фракція меншовиків внесла на розгляд резолюцію, зміст якої зводився до наступного: “Інструкція не дає тих гарантій, які потрібні для краювої влади, що володіє належною силою і авторитетом”, але оскільки вона “включає до себе визнання принципу автономного устрою України..., [вона] може служити вихідним пунктом для подальшого розвитку краювого органу і для створення в краї твердої революційної влади”. У зв’язку із цим Центральної Раді рекомендувалося представити Генеральний секретаріат на затвердження Тимчасового уряду. До такої ухвали приєдналися фракція російських соціал-революціонерів, українських соціалістів-федералістів, Поалей-Ціон, польський демократичний централ, П. П. С. (лівиця), єврейська об’єднана соціалістична робітничка партія і з деякими поправками – українські соціалісти-революціонери. Фракція українських трудовиків залишила за собою свободу голосування, а фракція кадетської партії зняла свою резолюцію, запропоновану за день до того і приєдналася до резолюції меншовиків [458, с. 84].

На засіданні ЦР 8 серпня 1917 року при обговоренні Тимчасової інструкції у своєму виступі кадет Косинський охарактеризував Партію народної свободи як не класову, не національну: “Ми партія, яка переймається державними завданнями, ми партія державна” [45, арк. 58 зв.]. Він наголошував на тому, що партія відстоює право всіх націй і тому їй важко сприйняти ідею національно-територіальної автономії. Запропонована ним формула переходу передбачала схвалення Інструкції, зважаючи на те, що вона “створює правову базу для досягнення справедливого прагнення” [45, арк. 59]. Косинський підкреслював, що кадети цікавляться українським питанням, нагадавши про знаменитий виступ П. Мілюкова в Думі 19 лютого 1914 р. Це, на його думку, слугує підтвердженням, що партія визнає всі національності і є тією партією, яка своїм обов’язком вважає підтримку прагнень до обласної автономії. “Я бажаю, щоб ми в повній згоді з вами і з

народом російським працювали і діяли для створення вільної Росії і маю сміливість завірити вас від імені Партії народної свободи, що ми підемо з вами і надамо справжню підтримку, яка буде мати місце в народному житті”, – стверджував Косинський [45, арк. 59]. Проте, як бачимо, на захист партійної позиції з українського питання використовувалися дуже віддалені в часі й не переконливі для українців аргументи.

Негативний результат “доморощеної “революційної творчості” Церетелі, Некрасова, Терещенка” (тобто Тимчасової інструкції, яка стала наслідком київських переговорів 28–30 червня 1917 р.), на думку кадетів, послаблювали деякі позитивні риси: “...важливим покращенням являється те, що не згадується про відповідальність секретаріату перед Радою, створена територія займає найменш спірні губернії, ліквідовані деякі генеральні секретарі” [245, с. 2]. Кадети класифікували Україну не як державу, а особливу форму “місцевого управління”. Інструкцію вони асоціювали з великим фасадом недобудованої споруди, знімаючи з діючого уряду відповідальність за “цю дивну споруду, оскільки він розплачується за дилетантські справи свого попередника” [245, с. 2].

10–11 вересня 1917 р. у Києві відбувся обласний з’їзд Партії народної свободи, на якому обговорювалося ставлення партії до ЦР. З’їзд визнав, що партія зобов’язана на місцях і в центрі енергійно вести партійну роботу й не повинна ухилятися від активної участі в управлінні й в організації влади. Після дебатов з’їзд затвердив постанову про делегування членів партії у Велику та Малу Ради й уповноважив обласний комітет визначити подальше ставлення Ради залежно від політичної ситуації і позиції, яку займе Рада.

Однак 29 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради С. Крупнов від імені партії виступив проти декларації Генерального секретаріату про скликання Українських Установчих зборів і створення особливого вільного козацтва. Кадети примирились, якщо б Генеральний секретаріат заявив, що Українські Установчі збори будуть скликані після російських і що компетенція їх буде встановлена російськими. С. Крупнов стверджував, що Конституційно-демократична партія не може визнати Центральну Раду парламентом, і тому Генеральний секретаріат не вважає відповідальним перед Радою. Кадети

повторювали риторику Тимчасового уряду, заявляючи що Рада — орган дорадчого характеру, з недосконалою організацією. У заяві Генерального секретаріату кадети прослідковували класовість, оскільки його діяльність стосується тільки пролетаріату й селян, хоча Генеральний секретаріат, як орган Тимчасового уряду, повинен опиратися на всі класи України, вважали, що запровадження інституту “вільного козацтва” може дати зовсім протилежний результат ніж від нього очікують. Окреме представництво українського народу на мирному конгресі вважалося несумісним ні з державним, ні з міжнародним правом. Кадети допускали присутність українського представника тільки як консультанта з українських справ. Через декларацію Генерального секретаріату, яку прийняла Мала Рада й проти якої протестував представник кадетів, і неможливість в цьому випадку для партії брати участь у роботі Центральної Ради, представники партії вийшли з її складу [286, с. 22].

У зв'язку з прийняттям Малою Радою декларації Генерального секретаріату, на засіданнях обласного й міського Київських комітетів обговорювалося ставлення до неї і можливість подальшої участі кадетів у роботі Центральної Ради.

Обласний комітет заявив, що, “визнаючи Українську Центральну Раду громадсько-демократичним органом, який хоч і виник самовільно й сконструювався недосконало та односторонньо, але породжений могутнім поривом революційної творчості й законного прагнення до національного самовизначення, він делегував своїх представників до Центральної Ради” [227, с. 5; 287, с. 29–30]. У декларації Генерального секретаріату партія вбачала спробу вийти за межі липневих і серпневих домовленостей між Тимчасовим урядом і Центральною Радою, оскільки він, як орган російського уряду, повинен охороняти закони, а не порушувати їх. Комітет розцінював як зазіхання на державні права Російської держави зменшення прерогатив Всеросійських Установчих зборів. Будучи переконаною, що схваленням декларації Генерального секретаріату з питання про особливі Українські Установчі збори й про представництво на міжнародній конференції Українська Рада відкрито стає на шлях розчленування Російської держави як єдиного політичного

тіла, Партія народної свободи, вірна своїм завітам, не може при таких умовах брати надалі участь у роботі Української Ради й відкликає своїх представників [287, с. 30]. Небезпеку для краю вбачали кадети у створенні загонів вільного козацтва як чинника, який може спричинити навіть захоплення влади.

Виходячи із складу Центральної Ради, обласний комітет заявляв, що “широ відданий справі національно-культурного відродження українського народу, вважає його прагнення до автономії України законними і справедливими та усіма залежними від партії засобами буде допомагати здійсненню цих прагнень, але комітет вважає, що шлях на який ступила Центральна Рада – шлях не тільки не правильний, але і небезпечний насамперед для України, і це вселяє в серця членів партії, багато яких є українцями, тривогу за долю і найближче майбутнє краю і народу” [287, с. 30].

На X з’їзді Конституційно-демократичної партії (14–16 жовтня 1917 р.) київський делегат Юсилевич повідомив про причини виходу кадетів із Центральної Ради [234, с. 4–5]. На пропозицію головуючого П. Долгорукого з’їзд ухвалив прийняти особливу постанову, яка б підтримала поведінку Київського комітету.

X з’їзд прийняв три резолюції з українського питання. У першій постанові з’їзд схвалив дії Київського комітету й доручив фракції кадетів у Раді Російської республіки внести питання Тимчасовому урядові з приводу дій Генерального секретаріату, які суперечать угоді від 3 липня та інструкції від 7 серпня [293, с. 12].

Друга резолюція закликала представників у Тимчасовому уряді й фракцію народної свободи в Тимчасовій Раді республіки негайно поставити питання про становище в Україні й наполягати на необхідності боротьби з авантюрними спробами керівників Генерального секретаріату, офіційно діючих від імені Тимчасового уряду, підготувати розчленування Росії і зірвати Всеросійські Установчі збори [293, с. 12].

Третя резолюція, розроблена ЦК за згодою з представниками Київського обласного комітету, закликала розглянути дії керівників Генерального секретаріату, які, не враховуючи стан Секретаріату як органу Тимчасового уряду й з межами своїх прав, установленими інструкцією 7 серпня, ведуть політику, яка схиляє до підриву державної єдності Росії і верховних прав Всеросійських Установчих зборів [293, с. 12].

Жовтневий переворот і прихід до влади більшовиків кардинально змінили становище й діяльність кадетів. Кадети розпочали боротьбу з новою владою. У ніч на 26 жовтня 1917 р. члени ЦК С. Паніна, В. Набоков, В. Оболенський увійшли до складу Всеросійського комітету порятунку батьківщини і революції, який був організований на засіданні Петроградської міської думи з метою підготовки антибільшовицького збройного повстання [301; 505].

На засіданні ЦК 27 жовтня 1917 р. було прийнято звернення, у якому переворот називався “зрадницькою спробою перервати спадкоємність влади, спробою нав’язати країні волю нікчемної меншості” [193, с. 409]. Кадети закликали населення не підпорядковуватися Раднаркому, “рятувати Батьківщину і Свободу”, вітали всі установи й організації, які об’єднуються в боротьбі проти більшовицького захоплення.

Розвиток подій змушував кадетів змінювати свою філософію світосприйняття, у якій восени 1917 р. уперше поєдналися і втілилися на практиці насильство й легальні методи боротьби. Члени партії сприяли організації саботажу чиновників. Кадети відіграли провідну роль у московській підпільній організації “дев’ятка”, створеній у листопаді 1917 р. з метою консолідації антибільшовицьких сил. Ця організація займалася збиранням засобів для потреб білої армії, яка формувалася на Дону, переправляла добровольців [504, с. 270]. Кадети надавали значну фінансову підтримку білому рухові.

Партія народної свободи взяла участь у виборах до Установчих зборів Росії, набравши 4,7 % голосів виборців, однак у 13 губернських містах кадети вийшли на 1 місце, у 32 містах, у тому числі Москві й Петрограді, – на 2 місце після більшовиків [504, с. 270].

28 листопада 1917 р. Раднарком прийняв декрет, який оголосив кадетів “партією ворогів народу”. Усі члени кадетських керівних установ підлягали арешту й суду революційних трибуналів. Місцеві ради повинні були здійснювати особливий нагляд за партією кадетів “через її зв’язок з корніловсько-каледінською громадянською війною проти революції” [505, с. 302].

Незважаючи на заборону, оголошення поза законом, до кінця травня 1918 р. партія мала можливість вести легальну діяльність. ЦК проводив засідання або в партійному клубі, або

на приватних квартирах. Функціонували районні та міські комітети, працювали комісії при ЦК, продовжувалися видавнича діяльність, пропаганда.

Партія повинна була визначитися з пріоритетними напрямками своєї діяльності. “Питання федерації чи автономії, монархії чи республіки незаперечно питання першоступеневого державного значення і в той же час вони можуть бути, а іноді і повинні бути другорядними. Обставини часу змушують нас перенести ці питання на другу чергу, щоб не ускладнювати першочергового завдання – придушення більшовизму і відновлення єдиної Росії”, – писав П. Долгоруков [153, с. 4]. Саме ці завдання кадети вважали визначальними для Росії, народу й партії. П. Долгоруков доводив право кадетів проводити таку національну політику попереднім досвідом політичної діяльності партії. На його думку, звинувачення кадетів у космополітизмі були безпідставними, адже насправді політика була національною: “... великій державі і великому народу підходить велика політика (*grande politique*), без пануючих до останнього часу централізації, великих пригноблень і дрібних національних гнітів” [153, с. 5]. Ця політика спрямовувалася на могутність держави й велич російської нації.

10 листопада 1917 р. Київський обласний комітет Партії народної свободи видав звернення до громадян, у якому вказувалося, що партія не може визнати державного значення і сили закону за III Універсалом ЦР від 7 листопада. Кадети не погоджувалися з такими положеннями цього документа: визнанням відсутності центральної влади (згідно з переконаннями кадетів, уособленням центральної влади є Тимчасовий уряд, а місцевої – Генеральний секретаріат), Універсал розірвав спадковий зв'язок між цими двома державними органами на користь “національного максималізму” [4, арк. 1]. Вони негативно оцінили ідею скликання суверенних Українських Установчих зборів, тому що це ототожнювалося з узурпацією права Всеросійських Установчих зборів. Такий шлях визнавався незаконним і небезпечним, оскільки відкривав можливість і для інших самочинних організацій революційним шляхом декларувати в Україні різні республіки: “Рада самодержавно вирішила складні соціальні та економічні питання” [4, арк. 1]. Хоча деякі рішення відповідали

поглядам партії, однак реалізація їх повинна здійснюватися тільки Установчими зборами як виразником волі народу. Згубними для економіки кадети вважали ліквідацію права власності на землю, введення робочого контролю на підприємствах, які проголошувались у III Універсалі.

Негативну реакцію викликало в кадетів прагнення ЦР захищати на мирній конференції права українців, які живуть за межами Росії. Ця заява, на думку кадетів, буде розцінена Австрією як прагнення нової республіки до анексії Галичини й Буковини та спричинить новий привід для затягування збройної боротьби. “Ми не можемо допустити щоб ті 42 особи з Малої Ради, які 7 листопада вирішили за цілу Росію і за весь український народ основні політичні і соціальні питання, які роздирають країну, щоб вони не усвідомлювали всієї неспроможності виданого ними універсалу. Адже вони прекрасно розуміли, що соціально-економічний його зміст являє капітуляцію перед більшовизмом, що цей акт носить типово максималістський характер – обіцяє все всім”, – говорилось у зверненні. Кадети заперечували проти держави, модель якої пропонувала Центральна Рада: “Ми за вільну автономну Україну в тісному єднанні з усією Росією” [4, арк. 1]. У той час, коли більшовики захопили владу, кадети закликали рятувати батьківщину, об’єднавшись навколо ідеї скликання Установчих зборів.

У листопаді 1917 р. на пленарному засіданні ЦК з питання про ставлення до Українських Установчих зборів була прийнята постанова, у якій, підтримуючи протест Київського обласного комітету проти III Універсалу Центральної Ради, були визначені головні принципи ставлення кадетів до крайових органів управління. Згідно з ухвалою, члени партії повинні були продовжувати твердо й непохитно відстоювати принцип єдності Росії, за яким сумісне існування в Україні тільки обласної автономії, а не державної самостійності. Вони не могли визнавати ні за Генеральним секретаріатом, ні за Центральною Радою значення органів самостійної державної влади. За Українськими Установчими зборами не може бути визнаний статус верховного державного органу, який визначає територію і лад України. Членам партії дозволялося брати участь у виборах, але з метою відстоювання вищезазначених принципів на характер зібрання і на загальне ставлення України до Росії.

ЦК доручив Київському обласному комітетові розробити й надати проект основ обласної автономії в Україні [193, с. 411].

Своє ставлення до дій Центральної Ради висловлювали місцеві комітети Партії народної свободи. Зокрема, у декларації Полтавського комітету йшлося про те, що Росія перебуває на шляху перебудови на принципах широкої обласної автономії. Цей процес повинен бути поступовим і продуманим, щоб не сприяти розрусі. Після скликання Установчих зборів Україна отримає основи автономії, установлені дійсними представниками народу, а не людьми випадковими. Подальша робота буде здійснюватися місцевими установами, до складу яких увійдуть правильно обрані представники українського народу.

Київська Центральна Рада вступила на зовсім інший шлях, вона закликає український народ вирішити питання майбутньої долі України іншим способом, самочинно й негайно.

Зміст Універсалу, на думку полтавських кадетів, указував на прагнення Ради відокремити Україну від Росії: “Рада призначила особливе українське міністерство, у складі якого є міністри військовий і закордонних справ; це вже не федеративна частина держави, а безумовна спроба створити самостійну державу”. Дії Центральної Ради розцінювались як “революція проти Тимчасового уряду, революція в дусі більшовизму, нічим не викликана і для українського народу явно шкідлива. Це страшний удар по російській революції, по Росії і також удар по Україні” [290, с. 38].

Рада не вказує на наявні засоби наведення порядку, однак для полтавських кадетів було зрозуміло, що ці засоби менші, ніж Тимчасового уряду: “Це носить характер політичної авантюри, яка може привести Україну під владу німця. І якщо ми це допустимо, то Україна надовго стане рабою і данинницею німецького капіталу, дуже довго і дуже дорого доведеться розраховуватись українському народу за необережні і непродумані дії самозваних його керівників” [290, с. 39]. Полтавський комітет Партії народної свободи, визнаючи, у принципі, право України на автономію, вважав відокремлення України від Росії згубним і, безумовно, шкідливим для України [290, с. 39].

Погоджуючись, що виконання розпоряджень будь-якої організації, яка самовільно оголосила себе вищою владою, вносить тільки безпорядок і хаос, комітет Партії народної свободи вважав, що український народ і громадські організації повинні підтримувати Тимчасовий уряд і мають утриматися від визнання постановленого Київською радою особливого уряду України, остаточне вирішення питання про устрій України треба відкласти до проведення виборів дійсних представників народу українського й скликання Всеросійських Установчих зборів [290, с. 39].

Обговоривши зміст III Універсалу Центральної Української Ради, фракція Партії народної свободи в Харківській міській думі постановила, що тільки Всеросійські Установчі збори мають право вирішувати майбутню долю Росії. Скликання Українських Установчих зборів, які будуть наділені суверенною владою, передбачає повну незалежність України від Росії, що, з точки зору Партії народної свободи, є недопустимим. Згідно з постановою харківських кадетів, Українська Центральна Рада не ґрунтується на загальному голосуванні й не може бути визнана органом, що виражає волю всього населення краю, Генеральний секретаріат є органом Тимчасового уряду. Акт про входження Харківської губернії в територіальні межі України суперечить інструкції Тимчасового уряду, є передчасним і не виражає волю всього населення губернії. III Універсал Ради і за джерелом свого походження, і за змістом не може бути визнаний актом державного значення, який має силу обов'язковості [41, арк. 9].

Партія висловлювалася на користь автономії тільки при дотриманні певних умов: “1) питання це буде вирішуватись на Російських Установчих зборах; 2) єдність Росії не можна порушити; 3) повинно бути забезпечено правильне виявлення волі зацікавленого населення; 4) повинні бути обмежені права російської мови, як загальнодержавної і міжнаціональної і дотримані інтереси національних меншин” [41, арк. 10].

27 листопада Подільський губернський комітет Партії народної свободи прийняв резолюцію, у якій постановив, заперечуючи суверенні права за Установчими зборами, які скликаються Центральною Радою, але визнаючи водночас необхідність взяти участь у творчій роботі на користь краю у

вищому представницькому органі, який обирається прямим, рівним, таємним голосуванням, узяти діяльну участь у майбутніх виборах [283, с. 22].

Представники Київського, Одеського, Харківського обласних комітетів на основі резолюцій ЦК і постанов IX партійного з'їзду визнали необхідним і обов'язковим узяти участь у виборах до Українських Установчих зборів, маючи на меті здійснювати та втілювати певні принципи. Вони зводилися до таких положень: збереження цілісності Російської держави як єдиної суверенної демократичної республіки; принцип широкої державної та адміністративної децентралізації управління, який відкриє шлях до місцевої автономії; свобода особистості й рівноправність громадян і національностей, право націй на самовизначення, державне й законодавче забезпечення прав національних меншин; право державної влади передавати національностям, об'єднаним у союзи, функції культурного управління; принцип обласної автономії України через здійснення децентралізації; обов'язковість санкцій Російських Установчих зборів для постанов Українських Установчих зборів щодо розмежування відносин між центральною і місцевою владою та визначення кордонів української території [297, с. 4].

Ця позиція українських кадетів викликала нерозуміння та обурення А. Савенка, організатора й керівника Київського клубу націоналістів. Він у листі до П. Мілюкова після слів захоплення і поваги перед його державною діяльністю (“Серед темноти тої ночі загального розпаду, яка охопила нас, Ваша особистість і Ваша діяльність весь час є світлом, яке підтримує нашу бадьорість і надію, що не все ще загинуло” [91, л. 1] і запевнень у тому, що він і його однодумці, коли проб'є час, підуть з ним і за ним, висловив *стивчуття* (виділено в документі. — А.Ш.), що не всюди й не всі кадети поводяться так, як Центральний комітет. Він повідомляв, що “в Києві кадети зайняли позицію, зовсім незрозумілу для нас: вони пішли з українцями...” [91, л. 1]. Вихід кадетів із складу уряду після “українського дійства”, розіграного трьома міністрами, зумовив серед київських кадетів подив та обурення. Він мав на увазі не всіх кадетів, а керівну групу на чолі з Д. Григоровичем-Барським. У цій ситуації група Савенка, яка планувала віддати свої голоси кадетам, виступила самостійно російським блоком під гаслом “Ми — росіяни, а не

українці”. Він жалівся на те, що, незважаючи на їхню нейтральну позицію щодо кадетів, вважаючи їх союзниками, кадетська “Южная газета” “обливала брудом Шульгіна й мене, які стояли на чолі нашого списку, і взагалі наш список. Вийшло щось гидке й дріб’язкове, щоб не сказати нерозумне...” [91, л. 1 об.].

Розпочавши підготовку до виборів в Установчі збори, А. Савенка цікавила стратегія київських кадетів, їхня позиція щодо націоналістів. Його лякали не кадети як політичні суперники, а розділення сил державних елементів. Звертаючись до П. Мілюкова, він мав намір з’ясувати позицію київських кадетів: “Хто вони: російська партія чи українська?” [91, л. 1 об.]. Вияснення цього питання мало допомогти обрати тактику стосовно київських кадетів [91, л. 2].

9 грудня 1917 р. Полтавський комітет партії висловив своє невдоволення тим, що у відповіді Генерального секретаріату на ультиматум Раднаркому “великоруським елементам чорносотенного, кадетського більшовицького напрямку надавалась повна можливість виїхати з території України в Росію, де буде задоволено їх національне почуття” [291, с. 32–33].

Полтавський комітет вважав, що партія, як і всі інші партії, має право критики й вільного обговорення діяльності Центральної Ради й Генерального секретаріату. Комітет відзначав, що “елементи кадетського напрямку” не висловлювали незадоволення національним складом Ради. Націоналізм є нехарактерним для організації Партії народної свободи, їх ставлення до Ради не визначається її національним складом. Невдоволення висловлювалось у зв’язку з “руйнівним характером діяльності” Ради й Секретаріату [291, с. 33].

Члени Полтавського комітету протестували проти надання можливості покинути територію України як “демагогічного і недопустимого прийому у боротьбі з політичними противниками”. Полтавські кадети вважали, що члени Партії народної свободи в Україні так само в себе вдома, як й українці та секретарі, і нікуди їхати з України не збираються.

Подальші події української революції, зокрема, підписання Брестського договору кадети теж розцінювали негативно. Б. Нольде назвав Брестський договір реальною катастрофою, хоча сам зізнався, що володів недостатніми даними, бо до Петербурга, відрізаного від світу, потрапило кілька окремих

постанов, тобто договір відомий був тільки в уривках. “Україна великих претензій не виявила, світових питань не вирішила, а скромненько під шумок, поки делегати з Петербурга вели дебати про філософію права Гегеля, про самовизначення індусів та анамитів і про інші все ж загальнолюдські матерії, влаштувала свої власні справи. І треба віддати їй належне, територіальні постанови брестського договору в загальному, з точки зору київської, не такі вже й погані”, – підсумував юрист [270, с. 1].

Отже, події Лютневої революції, повалення самодержавства змусили Конституційно-демократичну партію внести корективи до своєї програми й, зокрема, змінити пункти, що стосувалися національного питання. Однак зміни не містили вимог автономного устрою України як того сподівалися кадети-українофіли й українці, ураховуючи піднесення національно-визвольного руху, який уже не обмежувався тільки культурними вимогами, а висував гасло політичної автономії. У березні 1917 р. кадети визнали достатнім надання органам місцевого самоврядування права провінціальної автономії, тобто можливості подання спільних клопотань з питань їх компетенції до центральних установ і видання нормативних актів у сферах господарської та культурної діяльності. Факт утворення Центральної Ради, проголошення I Універсалу негативно оцінювалися кадетами як події передчасні, незаконні, небезпечні для цілісності Росії. Характерна для лібералів риторика про рівність прав націй на культурно-національне самовизначення була замінена закликами до збереження єдності й неподільності Росії, що було притаманне до Лютневої революції, насамперед, російським партіям націоналістичного спрямування. Вагомість України для збереження цілісності Росії підтвердила липнева урядова криза, причиною якої став вихід з коаліції міністрів-кадетів, котрі не погодилися з принципом автономії України. Ставлення партії до українського питання впродовж березня-липня 1917 р. засвідчило декларативність усіх попередніх національних вимог кадетів. Український рух розглядався Конституційно-демократичною партією як реальний чинник розпаду Росії, небезпечний каталізатор загострення внутрішніх протиріч у державі.

4.2. Російські кадети й українське питання в добу Гетьманату

Дискусії навколо проблеми Гетьманату 1918 р. не вщухають і донині. Діапазон оцінок цього періоду історії України надзвичайно широкий – від емоційних образ і різко негативного ставлення політичних конкурентів до спроб ретельного, зваженого аналізу сучасними українськими істориками. “Німецька маріонетка”, “російський монархіст”, “реакціонери”, “зрадники”, “диктатура”, “контрреволюційний”, “антинародний”, “монархічно-диктаторський режим” – далеко не весь перелік основних термінів, що використовуються для характеристики доби Гетьманату дослідниками, які негативно оцінюють її [378; 417; 529]. Інші впадають у протилежну крайність, намагаючись ідеалізувати досягнення правління гетьмана. Варто погодитися з тими істориками, які прагнуть при дослідженні Української Держави говорити “про негативне і позитивне, успіхи і невдачі державотворення доби Гетьманату П. Скоропадського, уникаючи крайнощів: як несприйняття цієї форми національної державності, так і її захвалювання чи глорифікації” [437, с. 162], тобто дотримання принципу зваженої “золотої середини”, заснованої на об’єктивності.

Попри розходження думок учених щодо оцінки подій квітня-грудня 1918 р. і ті пристрасті, які вирують навколо них, цей період є найменш дослідженим періодом Української революції. І якщо висвітлювалися в історіографії підготовка й хід перевороту, особа П. Скоропадського, внутрішня і зовнішня політика, то залишається маловивченою тема позиції Партії народної свободи до Української Держави, до українського питання, хоча саме участь членів цієї партії в кабінеті Ф. Лизогуба стала приводом для звинувачень гетьмана в проросійській політиці. У радянській історіографії позиція кадетів до України розглядалася в контексті контрреволюційної діяльності Конституційно-демократичної партії в 1918 р. Уряд Скоропадського в працях радянських істориків постає як маріонетковий, такий, що “тримався на вістрі штиків

буржуазно-поміщицького уряду генерала царської армії” [417, с. 107]. В українській історіографії робилися спроби розглянути діяльність кадетів в Україні у той період, однак вони не висвітлюють цілісну картину внутрішніх перипетій у середовищі кадетів, не подають взаємин центру та українських кадетів [405–406; 408; 576].

29 квітня 1918 р. у Києві відбувся хліборобський з'їзд, на якому генерала Павла Скоропадського було проголошено гетьманом України, а Центральна Рада була розпущена. Так закінчилася доба існування УНР і розпочався період Гетьманату. “Встановлення гетьманщини було логічним наслідком нездатності Ради подолати кризові явища в соціально-політичній та економічній сферах життя України демократичними методами, її небажання йти на компроміси з українськими політичними колами та окупаційними властями” [467, с. 115].

В опозиції до гетьмана опинилися такі українські політичні сили, як соціалісти-федералісти, есери, соціал-демократи. На підтримку нової влади висловилися лише об'єднання промисловців, торговців, фінансистів України (Протофіс) і Партія народної свободи України. На основі розгляду складових політичних сил, що сприяли утвердженню нової форми української державності, гетьманський переворот, за визначенням Леніна, “являв собою реставрацію буржуазно-поміщицького монархізму в Україні при підтримці кадетсько-октябристських елементів всеросійської буржуазії і з допомогою німецьких військ” [434, с. 296].

29 квітня члени УПСФ відхилили пропозицію голови Ради Міністрів М. Устимовича увійти до уряду. 30 квітня вони не погодилися на таку саму пропозицію нового голови Ради Міністрів кадета, відомого історика й правознавця М. Василенка [408, с. 295]. Наприкінці квітня 1918 р. до нього звернулися представники громадських кіл, з якими вів переговори німецький генерал Гренер з приводу встановлення гетьманства, і запропонували зайняти пост міністра народної освіти в новому уряді, який мав бути проголошений незабаром. Він погодився, ставши одним із членів тої першої ланки, яка конспіративно обмірковувала на квартирі професора Любинського склад першого кабінету. Коли М. Устимовичу не вдалося сформувавши уряд, 30 квітня гетьман

доручив цю справу М. Василенку. До 1 травня “кабінет повинен бути такий, щоб він міг розпочати реформу життя на найширших громадських принципах, в основі яких покладено національне відродження України, але без тих крайностей, які б дратували населення і шкодили б правильному розвитку національного життя”, – заявляв М. Василенко в інтерв'ю “Киевской мысле” 10 травня [48, арк. 52 а]. Есери відкинули пропозицію увійти до уряду, підтримали тільки Л. Старицька-Черняхівська і С. Єфремов. Наслідком їх відмови, на думку міністра освіти, стала випадковість складу кабінету, той брак однотайності, який підточував гетьманство [48, арк. 56].

3 травня 1918 р. М. Василенко сформував перший уряд – Раду Міністрів, до якої увійшли: голова й міністр внутрішніх справ Ф. Лизогуб, міністр фінансів А. Ржепецький, торгівлі – С. Гутник, харчових справ – Ю. Соколовський, культів – В. Зінківський, освіти – М. Василенко, юстиції – М. Чубинський, шляхів – Б. Бутенко, праці – Ю. Вагнер, державний секретар – І. Кістяківський. 9 членів уряду належали до Конституційно-демократичної партії.

Історик Н. Полонська-Василенко причиною негативного ставлення до гетьманського уряду й того, що їх вважали не українцями, називала те, що “ніхто з тих міністрів не належав до соціалістичних партій, а в Україні, незважаючи на всі нещастя, що їх принесли соціалісти, ще твердо трималися гасла “Непотрібна несоціалістична Україна!” [508, с. 493].

Дослідниця С. Донченко, підтримуючи точку зору про форму правління Української Держави як автократичну республіку з одноособовим головою держави, для якої властиві й деякі ознаки монархічної форми державного правління, вважає, що кадети увійшли до уряду, оскільки очікували від гетьмана кроків, які б дали можливість виконати окремі програмні пункти [408, с. 295].

2 травня 1918 р. на засіданні обласного комітету Партії народної свободи була прийнята резолюція, яка, “визнаючи в даний момент необхідним участь партії в державній роботі шляхом входження до складу міністерства, але не маючи можливості обговорити у всій повноті обставини створення уряду і його платформи”, ухвалила вважати членів партії, які увійшли до складу уряду, запрошеними персонально і, цілком довіряючи їх партійній орієнтації, не зв'язувати їх партійними

директивами [289, с. 264]. Ця постанова стала першим кроком для безперешкодної діяльності кадетів в уряді Української Держави, засвідчила лояльність партії до нової влади, але мала певний локальний, вузький характер.

Кадетська газета “Наш век” 4 травня 1918 р. писала про невизначеність “політичної фізіономії” Павла Скоропадського, схилиючись до думки, що він більш правий, ніж лівий. А це означало ліквідацію соціалістичної програми Ради, яка виявилася неприйнятною для німців в аграрному питанні. Підкреслюючи слабкість Центральної Ради, прогнози щодо майбутнього України після перевороту теж не були оптимістичними: “Навряд чи переворотом відкривається нова ера для України, навряд чи уряд Скоропадського створить умови розвитку і процвітання нової держави, штучно створеної і штучно підтримуваної зовнішньою чужою силою” [275, с. 1].

8–11 травня 1918 р. відбувся Делегатський з’їзд Партії народної свободи в Україні, завданням якого було з’ясування позиції партії щодо участі в уряді кадетів та затвердження нової структури організації партії в Україні. Відкриваючи з’їзд, голова Київського обласного комітету Д. Григорович-Барський наголосив на важливості історичного моменту й закликав серйозно оцінити події в інтересах країни, а не в партійних, позаяк “ми стоїмо перед здійсненням самостійної української держави з утворенням центральних вищих органів державного управління” [205, с. 152].

Згідно з рішенням українських кадетів, загальне управління справами партії переходило до з’їзду делегатів партії в Україні та до виконавчого органу – Головного комітету. З’їзди повинні були вирішувати питання, пов’язані із здійсненням завдань партії в Україні, установлювати регламент і порядок діяльності, обирати Головний комітет, затверджувати його звіти, прибутки й витрати. До функцій Головного комітету входило виконання постанов з’їздів, загальне спрямування діяльності й представництво партії в Україні [205, с. 154]. В умовах неможливості постійного зв’язку із ЦК, ураховуючи складність передачі інформації, насиченості подій в Україні, українські кадетські комітети самі перейшли до автономного управління партією.

Член обласного комітету С. Крупнов виступив на з’їзді з доповіддю “Проблема влади в Україні”, у якій підкреслив

еволюційний характер діяльності партії в Україні та її участь у творчій державній роботі. Він вважав, що партія опинилася перед вибором: прагнути до створення свого національного уряду чи зміцнювати становище, яке б привело до окупації. У ситуації відмови від участі у владі кадети розглядали дві комбінації, неприйнятні для них: організація влади з правих або соціалістичних елементів, які б сприяли новим соціальним катастрофам.

С. Крупнов оцінював залучення кадетів до влади як запобіжний засіб превентивного характеру поширення контрреволюції, спосіб збереження політичних свобод і меж розумного державно-правового життя [205, с. 156].

Дебати розгорнулися з приводу обговорення резолюції Київського обласного комітету, яка була винесена на розгляд з'їзду. Думки розділились. Одна група членів висловилася проти входження до уряду, оскільки це є зрадою ідеалів партії. Вони вважали, що виникне ситуація, коли окупанти будуть прикриватися у своїх діях іменем національного уряду. Друга група, визнаючи необхідним участь партії у владі, обумовлювала цей процес рядом програмних вимог. Інші допускали участь кадетів у владі без умов.

Кульмінаційним моментом з'їзду стали виступи самих міністрів, які не тільки окреслили майбутню програму своєї діяльності в уряді, змальовували проблеми та шляхи їх вирішення, але пояснили причини свого вибору. Зокрема, міністр закордонних справ і народної освіти М. Василенко своє рішення назвав "громадянським обов'язком, необхідним для спасіння батьківщини, оскільки бачив, що гине культура, досягнення століть, людська особистість" [205, с. 160]. На його думку, Україна повинна бути незалежною, самостійною державою.

Це твердження викликало хвилю осудів з боку частини кадетів, які вважали, що партія не повинна відмовлятися від свого ідеалу відновлення єдиної, неділимої і великої Росії. Присяжний повірений Мітюшин стверджував, що в Україні не було здорової національної ідеї, а був тільки запеклий шовінізм, який об'являв похід проти російської культури. П. Бутенко наголошував на тому, що союз із Німеччиною знаменує початок реакції, а завданням кадетів в Україні є якнайшвидше створення союзу з Росією, з якою Україна тісно пов'язана [205, с. 163].

Харківський делегат Іваницький оголосив резолюцію групи харківських членів партії, які наполягали на вірності єдності Росії, яка б не суперечила ні широкій автономії, ні федеративним началам, єдності партії, на необхідності союзу із західноєвропейськими демократіями [205, с. 163].

Міністр фінансів А. Ржепецький сказав, що увійшов до уряду, тому що іншого способу для збереження культури в Україні й благополуччя 40- мільйонного народу не бачив [205, с. 167]. Він визнав, що те, що “зроблено розходиться з нашими поглядами, переконаннями, не відповідає нашій програмі, але життя, інтереси країни змусили нас зробити це” [205, с. 169].

Київський юрист О. Гольденвейзер вважав, що “промови міністрів посилили враження відступництва, здійсненого партією” [320, с. 218].

11 травня з'їзд більшістю голосів – 70 проти 13 при 6 утриманих – позитивно відповів на питання про допустимість входження членів партії в склад уряду й прийняв низку резолюцій. У резолюції про владу з'їзд визнав необхідною участь партії в державній роботі й персональне входження членів до кабінету міністрів [205, с. 170].

Також були затверджені постанови про негайне надання російській мові нарівні з українською прав мови державної, про необхідність запровадження установ публічно-правового характеру для захисту культурно-національних прав національних меншин [205, с. 171].

По-різному було оцінено сучасниками участь кадетів в уряді Гетьманату. Згаданий уже О. Гольденвейзер писав, що “входження до кабінету був важкий крок для кадетів внаслідок тої німецької орієнтації. Участь в такому уряді означало для Партії народної свободи різкий розрив з усім своїм минулим, відмову від основної своєї позиції з питань зовнішньої політики. З іншого боку, не можна було вимагати від гетьмана і його міністрів, щоб вони виступили проти того німецького солдата, який захищав їх народження на світ” [320, с. 218].

Як завжди емоційно оцінив позицію кадетів їх політичний непримиренний противник В. Винниченко: “Ті самі кадети, які так люто гризли українцям руки, не допускаючи до автономії та федерації, які так гарчали, пінилися і скажено стрибали на цепу революції, коли українці підходили й брали самостійність,

тепер ці кадети хапали владу у самостійній українській державі, тепер вони в своїх заявах і різних виступах рекомендували себе як гарячих прихильників самостійної України. Це була прихильність Іуди: цілуючи й обнімаючи знесилена, напівзадушена німецькою генеральською лапою Україну, вони в цей же час облутували її шворками, щоб у слушний час потягти в чорно-реакційну, реставровану “єдину, неділиму” “тюрму народів” [382, с. 37].

Безпосередній учасник з'їзду кадет, учений В. Вернадський, який приїхав 9 травня 1918 р. до Києва й зупинився в М. Василенка та деякий час головував на засіданні, у своїх щоденникових записах наголошував на тому, що “з'їзд не усвідомив відокремлення України” [319, с. 84]. За його спостереженнями, сильною серед українських кадетів була російська група, що ставило під сумнів українізацію.

Історик М. Якупов вважає, що, беручи участь в організації Української Держави, українські кадети зрадили своїм принципам: принципу єдиної і неділимій Росії та вірності союзникам по Антанті. Порушення першого принципу, тобто відокремлення від Росії, пов'язане з її перебуванням під владою більшовиків. А порушення другого принципу пояснювалося тим, що, орієнтуючись на Німеччину, кадети розраховували за допомогою її багнетів повалити більшовизм. Лідером цього напрямку був Мілюков, який у липні 1918 р. приїхав до Києва [408, с. 302].

Однак навряд чи це було справжнім порушенням, відхиленням від принципів, оскільки кадети й надалі розглядали Україну як ланку, з якої почнеться звільнення Росії від більшовиків, її відновлення. Вони відкрито не говорили про визнання самостійності України, навіть висловилися на підтримку двомовності.

Дослідниця А. Процик виділяла дві відмінні ознаки міністрів-кадетів від своїх ліберальних колег у білому русі: консервативніші погляди та українське походження. На її думку, ці фактори спричинили схвалення внутрішньої і зовнішньої програми гетьмана й схилили їх до ідеї української державності чи у формі федерації, чи навіть незалежності [512, с. 130].

Невелика група київських кадетів на знак протесту приєдналася до Національного центру – нової організації, що

виникла з наміром поширити ідею відданості Антанті й курсу Добровольчої армії. Київське відділення Національного центру взяло на себе два додаткові завдання: боротися проти української незалежності й поширювати інформацію між дипломатами Антанти про, на їхній погляд, “реальний” стан справ в Україні. Відповідно до матеріалів пропаганди Національного центру стверджувалося, що не існує ніяких засад для існування України як окремої держави, що українці – це не нація, а лише політична партія, а тому ніяких дипломатичних зв’язків з українським урядом не може бути. Коли в Києві почали поширюватися невідтвержені чутки про переговори між Добровольчою армією та урядом гетьмана, місцеве відділення Національного центру надіслало попереджувальну ноту до головної квартири білого руху, у якій заявляло: “Із зрадником Скоропадським і очолюваною ним Україною ніякі переговори недопустимі ... якщо Добровольча армія визнає Скоропадського і Україну, це приведе до їхнього повного і остаточного визнання. Національний центр у Києві вирішив сконцентрувати свої зусилля виключно на боротьбі проти української незалежності” [512, с. 130].

У цей час Центральний комітет Партії народної свободи перебував у ситуації повної відсутності точної інформації про київські події. На засіданні ЦК 3 травня 1918 р., обговорюючи питання про утворення комісій з окраїн, московські кадети усвідомлювали, що повернення до колишніх централістичних поглядів неможливе [139, л. 1 об.]. Кадет П. Новгородцев був переконаний, що коли Росія почне відтворювати свій організм, він відродиться на началах рівноправності національностей і обласних автономій, повернення до старого не може бути [139, л. 1 об.].

Він констатував факт відсутності повідомлень про події в Україні, хоч у них було уявлення про те, що “насправді Україна являє собою зараз окуповану Німеччиною частину Росії, кордони якої невідомі”. Але навіть за таких обставин, коли “невідомо з ким буде возз’єднуватися Україна, а вирішуючи питання для України, ми вирішуємо його і для інших окраїн – це буде перший камінь будівництва”, – заявляв П. Новгородцев, тобто відводили Україні певну месіанську роль у справі відродження Росії, вбачали своєрідний П’ємонт, попіл для відродження російського орла могутності [139, л. 2].

Продовження дискусії відбулося 8 травня 1918 р. на засіданні, участь в якому взяв П. Мілюков. Лідер партії обґрунтував свою прони́мецьку орієнтацію: “Нам доведеться нести багато жертв, але треба отримати єдність Росії і прискорити відхід німців з окупованих областей. Купити собі єдність доведеться оформленням зради й підлості та остаточним розривом з союзниками, але іншого шляху нема, а жити при продовженні анархії неможливо. Те, що пропонується, не є німецька орієнтація, а єдиний можливий шлях спасіння Росії, як це не здається жажливо з моральної точки зору” [140, л. 2].

Не погодився із цією позицією Ф. Родічев, який був не готовий платити за російську державність такою дорогою ціною — зрадою. Він спасіння Росії вбачав у пробудженні енергії народної душі [140, л. 2 об.]. Перетворення Росії в німецьку провінцію, на його думку, порушило б світову рівновагу, а союз із Німеччиною проти союзників був рівносильний смерті Росії.

Своє ставлення до подій члени ЦК висловили в резолюції, у якій підтвердили орієнтацію на союзників, переговори з німцями про утворення нового уряду й будь-яке їм сприяння вважали небажаними й неможливими [140, л. 4].

12 травня 1918 р. на засіданні ЦК кадети мали намір остаточно з’ясувати свою думку про становище Росії. Однак при обговоренні винесених питань виявилися певні розходження між членами ЦК, які поділилися на два табори. Репрезентантами цих груп були М. Винавер і П. Новгородцев.

М. Винавер заявив, що вони не можуть обговорювати ситуацію в Києві, бо не володіють інформацією, не вважав доцільним змінювати орієнтацію: “Інтереси Росії в історичному масштабі не допускають зміни напряму нашої політики” [105, л. 2]. Він закликав не погоджуватися на угоду з німцями, наполягав на моральній, політичній, практичній непорушності партійних позицій [105, л. 2 об.]. П. Новгородцев пропонував пошук нових орієнтирів, балансування в бік інших планет, маючи на увазі Японію, а осудження київських товаришів вважав недоцільним через відсутність деталей подій [105, л. 3].

Після дебатів і відповідних редагувань була прийнята резолюція, у якій наголошувалося на вірності ЦК партії союзницьким угодам, вважалися недопустимими кроки, спрямовані до закликів німців для утворення нової влади.

Неприйнятним оголошувалося сприяння і підтримка їм. Не маючи ніяких даних про причини вступу київських кадетів в уряд, ЦК відклав обговорення цього вчинку до отримання точних даних з Києва [105, л. 7].

13–15 травня 1918 р. у Москві відбулася конференція Партії народної свободи, на якій були схвалені позиція і резолюція ЦК у цій ситуації [100, л. 1]. Київські події дуже хвилювали кадетів не тільки через партійну дисципліну, через відступництво одного з найбільших місцевих комітетів, а через проблему набагато ширшу, масштабнішу – через єдність Росії. Член партії С. Паніна на пленарному засіданні ЦК 13 травня 1918 р. попереджала, що “на цій конференції ми не повинні винести осуд нашим товаришам поки не вислухаємо їх, і в інтересах створення єдності Росії робити це треба дуже обережно” [193, с. 454].

П. Долгоруков писав, що київські товариші утворили автономний Головний комітет партії в Україні і повели свою лінію, яка не відповідала тактиці партії, але найбільше засмутив відхід від неї провідних членів ЦК, їхня підтримка німців, що могло спричинити розкол партії, зміну партійної орієнтації [328, с. 7].

Генерал А. Денікін стверджував, що в приватному листуванні московські кадети своє ставлення до київських висловлювали набагато “легше і лагідніше”, вважаючи, що “кияни облили брудом нас, кинувшись головою вниз в помийну яму германофільства...” [325, с. 140].

Негативно ставилися до партійного складу уряду Ф. Лизогуба й українські політичні сили. У меморіалі Українського національно-державного союзу (УНДС), до якого увійшли українські самостійники, соціалісти-федералісти, трудова партія, пізніше – хлібороби-демократи, Рада залізничників, поштово-телеграфна спілка, УСДРП від 21 травня 1918 р., поданому гетьманові 24 травня, уряд Ф. Лизогуба був розцінений як “неукраїнський по своєму складу і по своїй політичній орієнтації”. УНДС вважав, що входження до кабінету кадетів та представників неукраїнських груп, які завжди негативно ставилися до українського руху й української державності, сповідаючи ідею відновлення “єдиної і невідомої Росії”, вело до зростання незадоволення селянства [399, с. 28]. Зважаючи на зростання впливу більшовизму серед селян, УНДС був

переконали у неспроможності уряду відновити порядок, встановити владу, зміцнити державу.

Лідер кадетів підтримав рішення і нові орієнтири українських кадетів. У своєму листі від 28 травня 1918 р. у Головний комітет кадетської партії в Україні П. Мілюков вітав державну самостійність областей, які звільнилися від більшовизму, вбачаючи в цьому оптимальний шлях відродження російської державності (від окраїн – до центру). Тому, на відміну від більшості своїх однопартійців у Москві, які засудили входження кадетів у кабінет гетьмана, П. Мілюков не розглядав цей крок як відхід від принципової лінії партії [435, с. 11].

Налагодження контактів центру з українськими кадедами відбувається вже наприкінці травня 1918 р. двома шляхами: через передачу інформації про стан справ членами ЦК, які перебували в Україні (М. Винавер, І. Демидов, В. Вернадський, П. Мілюков та ін.) і через безпосередні повідомлення від українських кадетів. У Державному архіві Російської Федерації зберігаються дані з України, які містять опис подій від зими 1918 р. до участі кадетів у гетьманському уряді. Документ без вказівки на авторство, але виклад ведеться від третьої особи множини “ми”, що дає можливість стверджувати, що відомості отримані від українських кадетів, скоріш за все від представників Київського комітету. У джерелі вказується на те, що “вступ німецьких військ на територію України поставив кадетів перед дилемою – створення дієздатного ділового міністерства чи німецька окупація” [124, л. 2]. Вони зупинилися на першому, вважаючи, що окупація позбавить їх “можливості будь-якої державної організації, відкриє повну свободу хижачьким прагненням німців, звільнивши їх від будь-яких протестів і спроб відстоювання прав українців”. Однією з причин персонального вступу партійних товаришів у міністерство називалася можливість переходу влади до “українських шовіністів (тепер усі українські партії стоять на основі самостійності України, заперечуючи федерацію з Росією) чи в руки крайньо правих” [124, л. 3]. В українських партіях через шовіністичні настрої кадеди вбачали більшу небезпеку, ніж у правих.

Самостійність України визнавалася як “сумний факт, шкідливий для всієї Росії і для України” [124, л. 3]. Але вони готові

фактично визнавати самостійність і німецьку присутність, щоб скористатися цим для блага Росії.

Українські кадети просили прислати відомих членів ЦК: “Україна стає центральним пунктом відродження Росії і тому в нас повинні бути зосереджені найбільш сильні партійні працівники” [124, л. 5].

27 червня 1918 р. ЦК прийняв постанову на основі вивчення отриманих матеріалів. У документі наголошувалося на тому, що політика київських кадетів розходиться з основними положеннями ЦК. Визнаючи неминучість у даних умовах автономії обласних організацій партії і прийняття ними відповідальних рішень у межах області, ЦК заявив, що остаточне рішення має належати з’їзду партії [124, л. 5]. Висловлювалося побажання, щоб члени партії не брали участі в організації в Росії влади при сприянні німців.

В. Вернадський у своїх повідомленнях ЦК писав, що Партія народної свободи в Україні в основу своєї діяльності ставить програму російської партії, “виступаючи за забезпечення прав національних меншин, ставить своїм завданням захист прав російської мови в державному, суспільному й громадянському житті України. Підтримуючи широкий і рівний розвиток української культури й мови, партія буде боротися проти всіх проявів вузького українського національного шовінізму” [65, л. 1].

Свідченням дотримання українськими кадетами партійних програмних вимог слугує законопроект про державний устрій автономної України, розроблений Київським обласним комітетом партії, який зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського у фонді П. Стебницького й датується 1918 р. Цей документ в основу визначення території автономії України поставив принцип національної більшості населення [55, арк. 1]. Поряд із розробленими положеннями про права громадян, про компетенцію загальнодержавної та автономної влади особливе зацікавлення становлять розділи про децентралізацію і державну мову. Пункт про місцеве управління повторював положення програми кадетів, внесені за пропозицією Ф. Кокошкіна на з’їзді 9–12 травня 1917 р.: “Вищим територіальним самоуправним союзам надавалось право

провінційної автономії у певних сферах місцевого господарського, культурного, національного життя” [55, арк. 8].

Згідно із цим проектом державною мовою на території України визнавалася російська. Офіційні документи української влади повинні були друкуватися українською і російською мовами, а в місцевостях, де переважало єврейське й польське населення, єврейською і польською мовами. У мирових судах судочинство мало вестися російською чи українською мовою, у загальних судових установах — російською, але для суддів обов’язковим вимагалось розуміння української мови.

У закладах початкової і середньої освіти українські кадети передбачали навчання материнською мовою більшості учнів згідно з опитуванням батьків чи опікунів. Викладання російської мови визнавалось обов’язковим. Вищим навчальним закладам як одиницям автономним надавалось право на кафедрах самостійно вирішувати питання про мову викладання [55, арк. 9].

Серед анархії і громадянської війни, утвердження більшовицької влади Київ доби Гетьманату став своєрідним островом стабільності й спокою. Столиця Української Держави деякий час була притулком для багатьох представників російського політичного бомонду: і для лібералів, і для монархістів. Вони розглядали Київ як певний транзитний пункт на шляху до Криму й Дону, де зосереджувались основні білогвардійські сили. Цей факт дав можливість історику Г. Іоффе назвати Київ “монархічною Меккою” [408, с. 296].

Упродовж цих кількох місяців, із серпня до грудня 1918 р., у нас побував “весь Петроград” і “вся Москва”, як згадував А. Гольденвейзер [320, с. 226]. “Московське пекло” заради “київського ельдорадо” залишили багато російських громадян, серед яких були найвідоміші постаті Росії.

До Києва прибула частина російських кадетів, які публічно висловилися на підтримку гетьмана, а вчений В. Вернадський узяв активну участь у створенні Академії наук України, розробці проекту й статуту, став першим президентом Академії. Наприкінці травня 1918 р. до Києва інкогніто прибув П. Мілюков з документами на ім’я професора Іванова [540, с. 103]. Українських кадетів підтримали їх однопартійці з Ростова. Голова ростовського відділу партії П. Мішаков у липні 1918 р. писав у Київ, що вважає найбільш доцільним “звільнити Москву в

контакті ... і при прямому сприянні німців ...під прапором відновлення конституційної монархії” [417, с. 109]. Пронімецької орієнтації дотримувалися кадети в Казані, Самарі, Омську.

Водночас, і це варто підкреслити, значна більшість українських кадетів, зокрема ті, які увійшли до гетьманського уряду, щиро підтримували ідею розбудови самостійної держави й працювали для цього [497, с. 151].

Історик і міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко, згадуючи свою розмову з М. Василенком у перші дні встановлення гетьманської влади, коли той пропонував йому увійти до Кабінету Міністрів, писав, що останній повідомив йому: “Треба, щоб і при новому курсі політика держави залишалася національно-українською; треба, щоб нові форми української держави були заповнені національним змістом. Інакше не буде ніякої української держави” [331, с. 250]. У Д. Дорошенка виникли навіть сумніви через приналежність міністрів до російської партії. Та, спостерігаючи за практичною роботою членів уряду, він переконався, що “вони совісно і чесно працювали на користь української держави” [331, с. 259].

Особливістю кадрової політики гетьмана, на думку історика О. Реєнта, було те, що апарат управління формувався не за національною ознакою, а за принципом професійності. Це давало привід для звинувачень з боку тих, хто вважав головним критерієм добору на державну посаду ступінь національної свідомості, національний патріотизм [513, с. 117].

Міністрами-кадетами були ініційовані заходи, спрямовані на розбудову Української Держави: запроваджена національна валюта, проводилися церковна, аграрна й судова реформи, багато зроблено для розвитку культури та освіти. Тому спроби деяких представників української національно-соціалістичної історіографії виставляти українських членів Конституційно-демократичної партії противниками ідеї державної самостійності України є безпідставними [497, с. 152].

Особливу цікавість для нас становлять характеристики міністрів-кадетів уряду в спогадах самого гетьмана. Покажемо їм той факт, що дуже мало уваги він приділив Конституційно-демократичній партії, не згадує і про таємні переговори П. Мілюкова з німцями в Києві. Навпаки, характеризуючи міністрів, негативне враження гетьмана стосується саме їх

приналежності до Партії народної свободи, того, що вони “були чистої води кадетами” [344, с. 166].

Можливо, таке ставлення гетьмана до партії було зумовлене активною діяльністю в Україні її лідера П. Мілюкова. Приїзд до Києва П. Мілюкова став важливою подією для українських кадетів. Відомий лідер, пропагуючи свої нові зовнішньополітичні орієнтири, спрямовані на Німеччину, проводив бесіди, зустрічі й наради з представниками Головного комітету та уряду. Він став своєрідним сірим кардиналом. Це дало можливість А. Денікіну говорити про двозначність політики кабінету: “Найбільш впливова кадетська частина його, в замкнутому колі київського обласного комітету, під сильним тиском П. Мілюкова, який прагнув приборкати розмах українізації, виносила постанови дотримуватися “лінії перетворення місцевого національного руху в загальнодержавний шляхом об’єднання всього півдня Росії” – з листа Мілюкова. А поза стінами комітету “узгоджені дії” киян проявлялися проповіддю на тему “Єдина Росія – це нісенітниця... Насильне об’єднання в одній державі таких великих і таких різних частин недопустимо...” [325, с. 144].

У своїх щоденникових записах В. Вернадський, ділячись враженнями про спілкування з П. Мілюковим, твердив, що він боїться зміцнення Української Держави, надмірно ставиться до української культури [319, с. 105]. Лідер кадетів мав намір після відновлення Росії в колишніх розмірах Україні дати мінімум. Підтвердженням цього було несприйняття ним ідеї приєднання до України південноукраїнських територій [319, с. 103].

У газетних інтерв’ю П. Мілюков класифікував свою орієнтацію як російську, а не німецькофільську чи германофобську. В оновленій Росії він допускав прагнення до автономії окремих областей [222, с. 2].

П. Мілюков не погоджувався із заборонаю ЦК вступати кадетам в угоди з німцями й запрошувати їх для створення влади та встановлення порядку. Адаже “хід подій поставив цілу половину Росії у неможливість керуватися цими паперовими директивами” [242, с. 3].

Конкретніше місце України в планах П. Мілюкова вималювалося під час його переговорів з Гаазе (за словами П. Мілюкова, Гаазе був псевдонім принца Гессенського, брата Олександри Федорівни), які відбулися 21 червня 1918 р.

Під час бесіди П. Мілюков заявив, що для нього головна мета — об'єднання Росії. Щодо становища України, то відомий ліберал “не зміг би змиритися з існуванням нової монархії в Україні і не хотів би нічого подібного до німецького Бундесрату”, не хотів Україні давати військо, дипломатичне представництво, владу над податками й залізницями. Його лякала можливість підпорядкування України Росії на зразок дуалістичної Австро-Угорщини, оскільки Україна не повинна претендувати на особливий характер представництва в імперії [327, с. 178].

На думку П. Мілюкова, єдність Росії передбачала повністю відновлення її старих кордонів. Справою честі він вважав підтримувати надалі незалежність Польщі, однак Литву й Білорусію передбачав повернути в лоно єдиної Росії [327, с. 181].

27 червня він зустрівся з Муммом, німецьким послом у Києві, і знову підкреслив необхідність визволення Москви. Однак через існування розходжень у поглядах між П. Мілюковим і керівниками Добровольчої армії, які не погоджувалися зраджувати Антанту, план його був приречений на провал. Німці стали наполягати на усуненні лідера кадетів з Києва. Вимагав цього й гетьман.

Гетьман зобов'язав Ф. Лизогуба заручитися допомогою військового міністра, якщо він сам нездатен виконати його наказ [327, с. 197]. Така жорстка позиція П. Скоропадського зумовила обговорення кадетами можливості виходу з уряду, але вони постановили не розпочинати конфлікт. Вночі 3 липня відбувся “мілюковський конфлікт” у гетьманському уряді. Міністри обговорювали лист гетьмана до Ф. Лизогуба, у якому П. Скоропадський нагадував про те, що Мілюков ще в Києві, а в Берліні здивовані, що в Києві може залишатися людина, яка відкрито висловлюється за об'єднання Росії. Наполягав, щоб П. Мілюков виїхав у Крим або в місце, яке вибере. Думки розділилися: гетьмана підтримували Д. Дорошенко й Бутенко, нейтралітет зберігали М. Василенко й І. Кістяківський, проти різко виступали Гутник, Зінківський, Чубинський. Гутник дав зрозуміти, що від'їзд П. Мілюкова стане образою для партії, члени якої після цього повинні поставити питання про доцільність свого перебування в кабінеті. Ф. Лизогуб відстоював думку про добровільний від'їзд Мілюкова. Міністри вирішили висловити гетьмана здивування його листом і прохання, щоб він переглянув

своє рішення. Гутник наполягав на очікуванні дій з боку гетьмана, а не на добровільному від'їзді. При примусовому від'їзді Гутник і Зінківський вважали неминучим свій вихід з уряду [327, с. 195].

П. Скоропадський висловив побажання особисто зустрітися з міністрами, щоб вислухати їхні думки про вислання П. Мілюкова. Зустріч відбулася 5 (18) червня. Проти лідера кадетів висловився тільки Бутенко, оскільки вважав, що міністри не справжні кадети, бо кадети повинні стояти на точці зору єдності Росії [327, с. 197]. На захист виступили Зінківський, Гутник. Навіть Василенко порушив свій мовчазний нейтралітет. Він сказав, що в присутніх є почуття до Росії і до російської культури, однак це не заважає їм працювати на користь України.

М. Василенко передбачав наслідки конфлікту, указуючи на можливість переходу влади до “ширих українців”, а потім до правих. Гетьман може опертися тільки на групи від кадетів і правіші. Соціалісти-федералісти проти нього [327, с. 197].

На вечірньому засіданні міністрів у Д. Григоровича-Барського В. Зінківський теж заявляв, що час для виходу сприятливий. М. Василенко наполягав на тому, що самі кадети розширили питання, порушивши проблему партії взагалі, нічого страшного не сталося. Уже над ранок о 4 год усі вирішили, що розпочинати конфлікт не варто, оскільки це може зіграти на користь противників. А. Ржепецький назвав чотири причини, згідно з якими, на його думку, гетьман боїться П. Мілюкова: 1) Мілюков може зговоритися з німцями проти самостійності; 2) може налаштувати в тому ж смислі інтелігенцію, яка вже почала миритися зі становищем; 3) налаштувати так само кадетську партію; 4) самих міністрів. Лист гетьман написав тому, що його неодноразові прохання до М. Василенка про від'їзд П. Мілюкова не мали результату. А. Ржепецький висловився проти міністерської кризи, тому що в такому випадку влада перейде до соціалістів і Україна загине. Він запропонував П. Мілюкову заявити про своє приватне перебування. Однак П. Мілюков заперечив проти цього, тому що це, “по-перше, нічого не змінить, по-друге, було б лицемірством, бо не можна заперечити, що у всіх чотирьох напрямках він може мати вплив як громадський діяч і член партії” [327, с. 198]. Тобто підозри А. Ржепецького підтверджувалися, що його здивувало. Але, на думку П. Мілюкова, гетьман повинен боятися не його, а тих

настроїв, які, крім нього, діють проти української самостійності й серед німців, і серед інтелігенції, кадетів і міністрів. Він, навпаки, пом'якшує, а його усунення посилить цей настрій. Запропонував Василенкові провести своєрідний тур “по різних містах, рахуючись формально в Києві, що зніме і хвилювання серед партії, бо “висилки” не буде” [327, с. 199].

Гутник повідомив про розмову з Мельхіором, який констатував, що в німецьких колах нічого не знають про міністерську кризу й не хочуть змін, стосовно інциденту з Мілюковим, то Мельхіор заперечив вплив Берліна. Гутник зробив висновок, що кампанія набула вже спрямування проти Лизогуба [327, с. 199].

9 липня відбувся прощальний сніданок Мілюкова з міністрами й представниками кадетів. Гутник, Демидов, Крупнов, Ржепецький говорили про “мандрівника, позбавленого батьківщини”, “жертву”, важливість його приїзду [327, с. 202]. П. Мілюков наголосив, що всі вони йдуть до однієї мети – об'єднання Росії. М. Василенко нагадав про значення П. Мілюкова як історика, визнав важливість головної мети – Україна повинна бути частиною Росії. Гутник акцентував на тому, що, завдяки цьому інциденту, вони вперше відчули себе кадетами, об'єдналися в групу, зріс їх вплив на перебіг справ, підкреслив значення кадетів як першої європейської ділової партії.

Звучали думки про потребу утворення автономної партії кадетів, потребу взяти в руки український рух.

П. Мілюков погоджувався з позицією М. Василенка в національному й церковному питаннях, держава не повинна бути конфесійною і національною, а має стояти над релігійними й національними відмінностями. Інакше виходить австрійська, малярська політика. Партія шукала виходу національним прагненням у персональній автономії, щоб зберегти за державою територіальний, а не національний принцип. Можливо, ця ідея завчасна при національній байдужості мас. Але протилежна ідея, малярська, веде до зайвого зближення державних і національних елементів. Російська держава не повинна бути великоросійською і православною. Це стосується й України [327, с. 203].

Загострення внутрішньої ситуації та зміна міжнародного становища зумовили те, що 8 вересня 1918 р. Головний комітет

Партії народної свободи в Україні прийняв резолюцію, у якій висловив своє бачення політичної ситуації. Указувалося на те, що основні завдання внутрішньої політики Української Держави залишаються недосягнутими. Населення на місцях не відчуває влади й суду. Замість досягнення цих елементарних завдань ідея “сильної влади” поєднується з уявленнями, притаманними старому режимові: з використанням адміністративного апарату для переслідування вузьконаціональних і вузькокласових тенденцій і навіть для боротьби з політичними силами, визнаними неблагонадійними. У документі висловлювалося незадоволення внутрішньою політикою, станом народного господарства, промисловості, фінансів [65, л. 7]. Українські кадети відмовлялися нести колективну відповідальність за діяльність кабінету. Однак визнавали необхідним, щоб члени партії, не виходячи з уряду, продовжували свою діяльність у душі постанов травневого з'їзду делегатів партії в Україні й поставили своїм завданням ліквідацію негативних сторін діяльності уряду та наближення цієї діяльності до демократичних ідеалів Партії народної свободи [65, л. 7 об.]. Отож після 4 місяців діяльності уряду кадети дійшли висновку про певні розходження між політикою Ради Міністрів та їхніми партійними принципами, але не вважали за доцільне припинити роботу своїх представників в уряді, хоча резолюція травневого з'їзду говорила про персональне входження членів партії до кабінету.

17 жовтня 1918 р. Ф. Лизогубу подали записку 9 міністрів (М. Василенко, Г. Афанасьєв, А. Ржепецький, С. Гутник, А. Романов, В. Зінківський, Ю. Вагнер, В. Колокольцев, С. Гербель) і державний секретар С. Завадський (за кількістю підписів документ отримав назву “Записка 10-ти”), у якій указувалося, що “Україна напередодні мирної конференції повинна визначитись із ставленням до інших держав, зокрема до Росії” [241, с. 2]. Вони розглядали два варіанти розвитку подій: або Україна буде своє благополуччя і самобутність на занепаді й безсиллі сусідньої держави, або пов'яже їх з процвітанням Росії.

Міністри вважали “недопустимим досягнення самобутності національної культури за рахунок зруйнування Росії та інших нових державних утворень”.

Єдність з Росією розглядалась як необхідна умова зміцнення української самобутності. Абсолютизувалися спільність

економіки, культури, релігії, національна спорідненість. Міністри попереджали, що ті, “хто зводить стіну ворожнечі чи байдужості, не усвідомлюють, що шкодять (знищують) Україні”. Вони покладали на Україну зобов’язання скинення більшовицького ярма й наділяли її месіанською роллю в справі “зміцнення державності на просторах Російської імперії”. Взамін вона отримала б “спокійний розквіт, зміцнення”, а в єдності з іншими частинами Україна буде “виступати більш самостійно й авторитетно, ніж відособлена і самотня”. Україна не повинна проводити політику виключності. Внутрішня політика, зорієнтована на визволення і відновлення Росії, визнавалася шляхом “єдиним ведучим Українську державу до світлого майбутнього, у відповідності з усім історичним минулим” [241, с. 2].

20 жовтня 1918 р. відбулось екстрене засідання Головного комітету з участю членів ЦК, зокрема П. Мілюкова, на якому обговорювалося ставлення до української міністерської кризи. Кадети прийняли резолюцію, у якій висловили солідарність із своїми міністрами-кадетами. Вірячи в об’єднання з Росією на нових принципах і вважаючи сприяння цьому великому завданню у власних інтересах України необхідною основою правильної зовнішньої і внутрішньої політики її, Головний комітет визнав недопустимим подальше перебування своїх членів у кабінеті, який ставить собі інші завдання, схвалює їх рішення скласти із себе будь-яку відповідальність за наслідки політики, яку їх “Записка” правильно визнає помилкою.

Умовами вступу кадетів до нового кабінету ставилося приєднання до основних принципів “Записки 10-ти” рішуча відмова від положень вузько-націоналістичної місцевої політики [247, с. 3].

У ці дні в інтерв’ю київській російськомовній газеті “Новости дня” П. Мілюков заявив: “Росія, яка розпалась на невеликі частини, прямує тепер до об’єднання, але не на основах федерації, які на російському ґрунті є чужі і неприйнятні. Частини ці прямують до злиття, до будування єдиної Росії” [378, с. 463].

На Третньому Південно-східному крайовому з’їзді Партії народної свободи в Єкатеринодарі 29–31 жовтня 1918 р. у своєму виступі кадет, голова Донського обласного комітету В. Зеєлер стверджував, що “немає Росії, а є області, які вважають

себе окремими державами, які ніби починають забувати, що вони були просто російськими людьми, які ніби починають приймати іншу національність” [205, с. 41].

30 жовтня член ЦК М. Астров, констатує вірність центрального органа партії союзникам, наголосив на тому, що умови роботи на місцях змушували надати місцевим організаціям значну частку свободи у визначенні лінії політичної поведінки. Це створювало враження ніби відмінностей у поглядах на місцях. Його припущення було заперечене Д. Григоровичем-Барським, який пояснював політичну лінію поведінки українських кадетів. Суть його промови відображено в щоденнику П. Мілюкова. Голова Київського обласного комітету кадетів серед мотивів, що стали причиною вступу партії в уряд, назвав небезпеку швидкого розпаду держави, загрозу чисто німецької окупації чи чисто український кабінет, який би зруйнував російську культуру й розширив прірву між Росією та Україною [205, с. 44].

Він стверджував, що члени партії були незгодні з такими адміністративними заходами, як цензура, арешти, каральні експедиції, але не могли впливати на становище, бо ця сфера перебувала під безпосереднім впливом гетьмана [205, с. 53]. Серед позитивних наслідків участі в уряді українських кадетів Д. Григорович-Барський називав збереження суду від повного розгрому українцями, захист російської середньої і вищої школи від повної українізації [205, с. 54].

В. Вернадський повідомив, що бюро, обговорюючи питання про Україну, схилилося до думки, що кияни в питаннях організації своєї самостійності вчинили правильно, тому не треба спішити з обговоренням цього питання. Він повідомив, що в українській комісії іде мова про вироблення загального плану взаємовідносин центру Росії до окраїн: передбачається поставити кілька питань про ті принципи, які мають бути покладені в основу [205, с. 176].

14 листопада 1918 р. П. Скоропадський затвердив новий, на думку П. Христюка, “однорідний реакційно-московський кабінет” – кабінет міністрів на чолі із С. Гербелем. До його складу входили кадети Г. Афанасьєв, І. Кістяківський, В. Науменко, А. Ржепецький, В. Косинський. Того ж дня в грамоті “До всіх українських громадян і козаків України” гетьман оголосив про

зміну державного курсу, який полягав у тому, що Україні “першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації, якої кінцевою метою буде відновлення Великої Росії” [378, с. 464]. Новий уряд в умовах зростання невдоволення Гетьманатом виявився безсилим. В Україні збільшувався вплив Українського національного союзу – “опозиційної гетьманському режимові організації, до якої входили представники 16 політичних партій і громадських організацій демократичного спрямування” [408, с. 314]. Очолював його В. Винниченко. Реакцією Українського національного союзу на нову політику гетьмана став заклик до повстання проти влади П. Скоропадського, для керівництва яким утворив Директорію. 14 грудня 1918 р. влада гетьмана була повалена, що ознаменувало й завершення участі кадетів в українському державотворенні.

Таким чином, актуалізація уваги до українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії була зумовлена посиленням позицій українського національно-визвольного руху, тісними контактами з українською ліберальною інтелігенцією і подіями лютого-жовтня 1917 року. Безпосередня участь українських кадетів в управлінні Українською Державою, їх персональне входження до складу уряду спричинили розкол у Конституційно-демократичній партії, який виразився в організаційному відособленні кадетів України від російських партійних структур шляхом створення Головного комітету та їхній підтримці німецької орієнтації. ЦК партії негативно оцінював діяльність київських кадетів, розглядаючи її як відступництво, порушення партійної дисципліни. Однак частина членів Партії народної свободи на чолі з П. Мілюковим розглядали Українську Державу як можливість для відновлення і визволення єдиної і неділимої Росії, проводячи в Києві переговори з німцями.

Отже, впродовж 1917–1918 рр. політичні й національні права України кадетами ігнорувалися, у новій могутній Росії їй відводилася роль тільки провінції.

ВИСНОВКИ

Українське питання займало вагоме місце в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії.

Такий висновок є результатом комплексного аналізу архівних, публіцистичних та мемуарних джерел і преси. Здійснений аналітичний огляд історіографії проблеми дозволяє дійти висновку про актуальність теми та її новизну. Наявні дослідження містять лише опосередковані твердження та інформацію, які переважно розкривають окремі аспекти ставлення кадетів до національних вимог українського народу, деякі епізоди співробітництва українських лібералів і кадетів, їхнє бачення статусу України, але не демонструють еволюцію в політиці Партії народної свободи до українців.

Конституційно-демократична партія була створена на І з'їзді 12–18 жовтня 1905 р. Вона була виразником ідеології лібералізму. В основу програми були покладені ідеї особистості, правової держави, громадянського суспільства, ринкової економіки, соціального партнерства. Підґрунтям підходу Конституційно-демократичної партії до українського питання стали програмні засади з національної проблеми. Відстоюючи унітарний принцип побудови Російської держави, кадати були прихильниками концепції культурно-національного самовизначення кожного народу, що проживав на території Росії. Програмні постулати партії з національного питання передбачали рівноправність усіх громадян незалежно від їх національності; вільний розвиток мови, літератури й культури кожного народу; рівноправність мов різних народів у місцевих державних і громадських установах та школі.

Період революції 1905–1907 рр. став початковим етапом для постановки й теоретичного осмислення Конституційно-демократичною партією національних проблем Росії. Оскільки українці розглядались як частина російського народу, то окремо вони в партійній програмі не згадувалися. Вирішення українського питання кадати зводили до права на культурно-національне самовизначення. Дотримуючись принципу єдності й неподільності Росії, вони не підтримали в Державних думах І–ІІ скликань прагнення українців до автономії. Проте

національні вимоги стали основними в політичній діяльності місцевих комітетів партії в Україні, які намагалися вирішити проблеми розвитку української мови й культури. Саме ця концепція демократичної рівності національностей зумовила підтримку кадетів в Україні й створення там розгалуженої партійної структури впродовж 1905–1907 рр.

Вимога кадетів надання окремим територіям автономії і забезпечення прав народів на культурно-національне самовизначення стали причинами для звинувачень партії з боку її політичних опонентів у спробі ліквідації імперії. Проте вже діяльність кадетів у I–II Думах засвідчила, що національні проблеми вважаються другорядними й партія не ознайомена з особливостями національних рухів імперії. Кадети ставилися до них упереджено та обережно. Вирішення національних проблем ставилось у залежність від боротьби із самодержавством. Вони пов'язували питання обласної автономії з політичним звільненням і запровадженням у Росії демократичної конституції, яким надавалося пріоритетного значення. Декларуючи принцип культурного самовизначення, кадети виступали за єдність і неподільність Росії на основі “внутрішнього і духовного зв'язку її окраїн з центром”, оскільки методи примусу, насилля і свавілля визнавалися неефективними для створення монолітності держави. Право народів на національно-культурний розвиток повинно було стати гарантом могутності держави, а не спричинити розпад і тенденції до децентралізації.

Виникла так звана “теорія зрілих і незрілих народів”, диференційований підхід до націй, який визначав готовність чи неготовність їх до автономного устрою. Це засвідчило, що в партії був відсутній механізм реалізації програмових задекларованих вимог з національного питання. Конституційно-демократичною партією була впроваджена практика зустрічей з українськими місцевими комітетами. Ці заходи були шляхом ознайомлення з національними вимогами українців. Застосовували кадети й методика поїздок членів ЦК в Україну для вияву настроїв. Незважаючи на переконання, що національно-культурний рух в Україні сильний і глибокий з незначною кількістю прихильників автономії, ближче ознайомлення із цим рухом визнавалося доцільним і доречним для з'ясування перспектив його розвитку.

Упродовж 1908–1917 рр. поряд із широким колом політичних, соціально-економічних, адміністративних питань у Думах Російської імперії вагоме місце відводилося національним вимогам і українським зокрема. Парламентська діяльність Конституційно-демократичної партії стала практичним втіленням задекларованих програмних принципів. Будучи однією з найвпливовіших думських фракцій, кадети неодноразово брали участь у дебатах з приводу проблем, які стосувалися української справи. Вони були ініціаторами законопроектів, які спрямовувалися на задоволення національних вимог українців, відіграли важливу роль у постановці та обговоренні українського питання в російському парламенті. Виступи кадетів на захист українців знаходили широкий резонанс і схвалення в суспільстві. Але ця позиція і діяльність кадетів не змогла змінити урядову політику репресій і заборон щодо українців.

Представники кадетської партії підтримували стосунки з Товариством українських поступовців, яке стояло на позиціях ліберальної концепції української державності й вимагало автономії України. Виявом тісних контактів тупівців з кадетами були приїзди російських партійців до Києва, зустрічі українських діячів у Москві з кадетами. Результатом їхньої співпраці стала угода перед виборами до IV Думи про підтримку українцями депутатів від кадетів. Особливість передвиборної домовленості в тому, що вона мала характер усного договору. Зобов'язання захищати права українців у Думі не були зафіксовані офіційно й не спричинили внесення змін до основного партійного документа.

Під час Першої світової війни Конституційно-демократична партія зайняла щодо України досить виражену позицію, яка не виходила за межі програмної вимоги національно-культурної автономії, негативно оцінивши переслідування українців та української культури російською адміністрацією. Водночас воєнний період показав залежність ставлення кадетів до українського питання від внутрішньополітичної ситуації (відмова від опозиції уряду, блокування з правими партіями) та успіхів і поразок російської армії. За офіційними заявами декларативного характеру приховувалися дискусії на засіданнях Центрального комітету й партійних конференціях, які виявляли

розбіжності серед кадетів, засвідчували наявність кількох течій: правої (П. Струве, В. Маклаков, А. Тиркова-Вільямс, Д. Протопопов), представники якої заперечували український рух, культуру; центру (П. Мілюков, А. Шингарьов, В. Вернадський, Ф. Родічев) – підтримували ідею культурного самовизначення, однак її практичну реалізацію, а також вирішення проблеми Галичини пов’язували з далеким майбутнім; лівої (українські кадети) – наполягали на задоволенні вимог українців і збереженні політичних прав галичан.

Після Лютневої революції вирішення кадетами національного питання звелось до розширення місцевого самоврядування, тобто “провінціальної автономії”, заперечення політичної автономії України.

Актуалізація уваги до українського питання в діяльності Конституційно-демократичної партії в 1917 р. була зумовлена посиленням позицій українського національно-визвольного руху, тісними контактами з українською ліберальною інтелігенцією і подіями лютого-жовтня 1917 року. Події Лютневої революції, ліквідація самодержавства змусили Конституційно-демократичну партію внести корективи до своєї програми і, зокрема, змінити пункти, що стосувалися національного питання. Однак зміни не містили вимог автономного устрою України як того сподівалися кадети-українофіли й українці, ураховуючи піднесення національно-визвольного руху, який уже не обмежувався тільки культурними вимогами, а висував гасло політичної автономії. У березні 1917 р. кадети визнали достатнім надання органам місцевого самоврядування права провінціальної автономії, тобто можливості подання спільних клопотань з питань їх компетенції до центральних установ і видання нормативних актів у сферах господарської та культурної діяльності. Факт утворення Центральної Ради, проголошення I Універсалу негативно оцінювалися кадетами як події передчасні, незаконні, небезпечні для цілісності Росії. Характерна для лібералів риторика про рівність прав націй на культурно-національне самовизначення була замінена закликами про збереження єдності й неподільності Росії, що було притаманне до Лютневої революції, насамперед, російським партіям націоналістичного спрямування. Вагомість України для

збереження цілісності Росії підтвердила липнева урядова криза, причиною якої став вихід з коаліції міністрів-кадетів, котрі не погодилися з принципом автономії України. Ставлення партії до українського питання впродовж березня-липня 1917 р. засвідчило декларативність усіх попередніх національних вимог кадетів. Український рух розглядався як реальний чинник розпаду Росії, небезпечний каталізатор загострення внутрішніх протиріч у державі. Ставлення до нього відображалося в офіційних постановках, резолюціях з'їздів та конференцій і поглядах лідерів партії, пройшовши еволюцію від надання права на культурно-національне самовизначення до автономії України у складі єдиної Росії, виключаючи ідею української державності.

Безпосередня участь українських кадетів в управлінні Українською Державою П. Скоропадського, їх персональне входження до складу уряду спричинили розкол у Конституційно-демократичній партії, який виразився в організаційному відособленні кадетів України від російських партійних структур шляхом створення Головного комітету та їхній підтримці німецької орієнтації. ЦК партії негативно оцінював діяльність київських кадетів, розглядаючи її як відступництво, порушення партійної дисципліни. Частина членів Партії народної свободи на чолі з П. Мілюковим розглядали Українську Державу як можливість для відновлення і визволення єдиної і неділимої Росії, проводячи в Києві переговори з німцями. Однак політичні й національні права України ігнорувалися, у новій могутній Росії їй відводилася тільки роль провінції. Діяльність кадетів щодо українського питання мала подвійний, суперечливий характер. Визнання правової рівності українського народу, права на культурне самовизначення без територіальної автономії було зумовлено не тільки нерозумінням масштабів українського визвольного руху в 1917–1918 рр., але й прагненням подолати більшовизм і відновити Росію. Розвиток Української революції, вимоги українців автономії України девальвували ідеї кадетів про федеративний лад, про трансформацію Росії шляхом надання окремим національностям не державної самостійності чи автономії, а тільки розширення прав місцевого самоуправління певних територій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України в м. Києві
(ЦДАІАК України)

1. Агентурные сведения о лицах, принадлежавших к буржуазной партии кадетов в Харькове, 26 января 1916 г. – 4 марта 1916 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 336: Харьковское губернское жандармское управление. – Оп. 4. – Спр. 38. – 2 арк.

2. Агентурные сведения и переписка с Киевским губернатором и др. о деятельности укр. бурж.-нац. партии УСДРП, мелкобуржуазной партии эсеров и о лицах, принадлежавших к этим партиям, 4 января 1916 г.- 3 января 1917 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. – Оп. 5. – Спр. 55. – 430 арк.

3. Граждане! 1907 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1104. – 1 арк.

4. Граждане! // ЦДАІАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1089. – 1 арк.

5. Граждане! февраль 1906 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1083. – 4 арк.

6. Дело об установлении наблюдения за деятельностью Киевской группы конституционно-демократической партии, 8 января 1906 г. – 2 января 1907 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 275: Киевское охранное отделение. – Оп. 1. – Спр. 1121. – 68 арк.

7. До селян! 25 ноября 1905 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1098. – 1 арк.

8. Доклады министру внутренних дел, записки начальника Киевского губернского жандармского управления, рапорты и донесения помощников начальника Киевского губернского жандармского управления о революционном движении, политическом настроении населения Киевской губернии, 25 августа 1915 г. – 12 мая 1916 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. – Оп. 4. – Спр. 456. – 85 арк.

9. Донесения в Департамент полиции о состоявшейся в гор. Петрограде конференции партии “народной свободы”, 16 июля – 10 декабря 1915 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 385: Одесское жандармское управление. – Оп. 2. – Спр. 147. – 19 арк.

10. Киевский областной комитет партии народной свободы, 1917 г. // ЦДАІАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1090. – 1 арк.

11. Конституционно-демократическая партия и ее программа, 28 ноября 1905 // ЦДАІАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1072. – 2 арк.

12. Копии листовок РСДРП под названием “За партию, товарищи!”, циркулярные сообщения департамента полиции о деятельности социал-демократических организаций в России, агентурные сведения, донесения и переписка с Департаментом полиции, помощниками начальника ЕГЖУ в уездах Екатеринославской губернии и другими о Петровском и других членах организации РСДРП, о несчастных случаях на заводах и предприятиях города и губернии, 1914 г. // ЦДАК України. — Ф. 313: Екатеринославское губернское жандармское управление. — Оп. 2. — Спр. 2950. — 389 арк.

13. Листи М. С. Грушевського до Мілюкова // ЦДАК України. — Ф. 1235: Грушевські — історики та філологи. — Оп. 1. — Спр. 270. — 12 арк.

14. Листи Обнинського до М. С. Грушевського // ЦДАК України. — Ф. 1235: Грушевські — історики та філологи. — Оп. 1. — Спр. 665. — 20 арк.

15. Наряд дел о забастовках рабочих заводов и фабрик, о крестьянских волнениях, об арестах членов организации РСДРП, эсеров, анархистов, арестах нелегальных типографий, о разгоне сходок и демонстрации рабочих и других событиях в городе Киеве и уездах Киевской губернии в 1905 — 1906 гг., 2 января 1906 г. — 31 октября 1906 г. // ЦДАК України. — Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. — Оп. 1. — Спр. 1051. — 548 арк.

16. О депутатах 4-й Государственной Думы, 1914 г. // ЦДАК України. — Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. — Оп. 4. — Спр. 340. — 22 арк.

17. О деятельности членов Харьковского комитета буржуазной партии кадетов, списки членов партии кадетов, 1 мая 1906 г. — 17 апреля 1912 г. // ЦДАК України. — Ф. 336: Харьковское губернское жандармское управление. — Оп. 1. — Спр. 2258. — 97 арк.

18. О разработке писем, полученных агентурным путем, адресованных лицам, принадлежащим к партии эсеров, 4 января 1914 г. — 7 февраля 1915 г. // ЦДАК України. — Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. — Оп. 4. — Спр. 401. — 265 арк.

19. От конституционно-демократической партии // ЦДАК України. — Ф. 838: Листівки. — Оп. 2. — Спр. 1082. — 1 арк.

20. От партии народной свободы, 1917 г. // ЦДАК України. — Ф. 838: Листівки. — Оп. 2. — Спр. 1106. — 1 арк.

21. От партии народной свободы, март 1906 г. // ЦДАК України. — Ф. 838: Листівки. — Оп. 2. — Спр. 1093. — 1 арк.

22. Переписка с жандармским управлением военного генерал-губернаторства Галиции о наблюдении за Спрожинскими Виктором и Василием, подозреваемыми в шпионаже в пользу Австрии и за князем Долгоруковым П. Д., 4 декабря 1914 г. — 9 марта 1915 г. // ЦДАК України. — Ф. 365: Жандармские учреждения Временного военного

генерал-губернаторства Галиции. Помощник начальника Временного жандармского управления в гор. Самборе и уездах. — Оп. 2. — Спр. 111. — 15 арк.

23. Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и начальником Самборского уезда о ведении негласного наблюдения за деятельностью состоящего в 86 конно-ополченской сотне кн. Долгорукова П. Д., 14 апреля 1915 г. — 24 апреля 1915 г. // ЦДАК України. — Ф. 365: Жандармские учреждения Временного военного генерал-губернаторства Галиции. Помощник начальника Временного жандармского управления в гор. Самборе и уездах. — Оп. 1. — Спр. 175. — 5 арк.

24. Переписка с Полтавским губернатором, помощником начальника Полтавского ГЖУ и другими учреждениями о деятельности кадетской партии “Народная свобода” в Полтавской губернии и о лицах, принадлежащих к этой партии, 12 января 1908 г. — 19 января 1910 г. // ЦДАК України. — Ф. 321: Розыскной пункт при Полтавском губернском жандармском управлении. — Оп. 1. — Спр. 119. — 57 арк.

25. Переписка с помощниками начальника Полтавского губернского жандармского управления со сведениями о лицах, принадлежащих к буржуазной партии кадетов, 8 февраля 1915 г. — 17 января 1916 г. // ЦДАК України. — Ф. 320: Полтавское губернское жандармское управление — Оп. 1. — Спр. 1432. — 21 арк.

26. Платформа КДП, 1905 г. // ЦДАК України. — Ф. 838: Листівки. — Оп. 2. — Спр. 1069. — 1 арк.

27. По наблюдению за членом Государственной Думы Керенским А. Ф. (наблюдательная кличка “Петроградский”), 28 марта 1915 г. — 4 июля 1916 г. // ЦДАК України. — Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. — Оп. 4. — Спр. 511. — 267 арк.

28. По поводу действий Киевской Центральной Рады // ЦДАК України. — Ф. 838: Листівки. — Оп. 2. — Спр. 1092. — 1 арк.

29. Простое слово к избирателям от Партии народной свободы (конституционно-демократической), февраль 1906 г. // ЦДАК України. — Ф. 838: Листівки. — Оп. 2. — Спр. 1087. — 2 арк.

30. Сведения о деятельности организаций разных политических партий Полтавской губ. и о секретных сотрудниках Полтавского ГЖУ, 17 января 1909 г. — 2 ноября 1909 г. // ЦДАК України. — Ф. 321: Розыскной пункт при Полтавском губернском жандармском управлении. — Оп. 1. — Спр. 122. — 93 арк.

31. Сводки о деятельности в г. Харькове партий РСДРП, Бунд, сионистов — социалистов, укр. бурж. нац. партии “Спилка” и др., июль-сентябрь 1913 г. // ЦДАК України. — Ф. 350. — Оп. 1. — Спр. 2. — 19 арк.

32. Списки лиц, принадлежащих к конституционно-демократической партии “народной свободы” по уездам Киевской губернии и города Киева, 26 апреля 1906 – 10 мая 1906 г. // ЦДАК України. – Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. – Оп. 1. – Спр. 1424. – 63 арк.

33. Список членов областного комитета Киевского отдела партии “народной свободы”, 11 сентября 1905 г. – 25 ноября 1905 г. // ЦДАК України. – Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. – Оп. 1. – Спр. 1173. – 5 арк.

34. Циркуляры Департамента полиции и переписка с жандармскими унтер-офицерами об установлении наблюдения за настроением и деятельностью учителей, почтово-телеграфных служащих, 28 января 1914 г. – 16 декабря 1916 г. // ЦДАК України. – Ф. 301: Подольское губернское жандармское управление. – Оп. 1. – Спр. 3081. – 125 арк.

35. Циркуляры Департамента полиции и переписка с Одесским охранным отделением и др. о 5 съезде РСДРП, о тактике социал-демократической фракции III Государственной Думы, о деятельности партии кадетов, о мерах борьбы с революционным движением и др. вопросам, 25 января 1905 г. – 23 сентября 1907 г. // ЦДАК України. – Ф. 385: Одесское жандармское управление. – Оп. 1. – Спр. 1696. – 179 арк.

36. Циркуляры Департамента полиции о деятельности буржуазной партии кадетов. Списки депутатов Государственной Думы 1–4 созывов, принадлежащих к этой партии, 4 ноября 1914 г. – 23 апреля 1917 г. // ЦДАК України. – Ф. 274: Киевское губернское жандармское управление. – Оп. 5. – Спр. 31. – 48 арк.

37. Циркуляры департамента полиции, сообщения жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о революционном движении в России, о деятельности секретной агентуры, украинских буржуазно-националистических партий и организаций, масонских обществ, 2 сентября 1914 г. – 4 апреля 1915 г. // ЦДАК України. – Ф. 365: Жандармские учреждения Временного военного генерал-губернаторства Галиции. Помощник начальника Временного жандармского управления в гор. Самборе и уездах. – Оп. 2. – Спр. 116. – 42 арк.

38. Чего же хочет партия народной свободы (конституционно-демократическая), 27 января 1906 г. // ЦДАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1088. – 2 арк.

39. Чего хочет Конституционно-демократическая партия, 1906 г. // ЦДАК України. – Ф. 838: Листівки. – Оп. 2. – Спр. 1091. – 1 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

40. Протоколи загальних зборів членів партії “Народної свободи” Харківської губернії, 12.03.1917 р. – 29.05.1918 р. // ЦДАГО України. – Ф. 268: Партія “Народної свободи”. – Оп. 1. – Спр. 10. – 54 арк.

41. Протоколи засідань фракції партії “Народної свободи” в Харківській міській думі, 26.07.1917 р. – 23.09.1917 р. // ЦДАГО України. – Ф. 268: Партія “Народної свободи”. – Оп. 1. – Спр. 9. – 10 арк.

42. Протоколи засідань Харківського комітету партії “Народної свободи”, 7.01.1918 р. – 3.09.1918 р. // ЦДАГО України. – Ф. 268: Партія “Народної свободи”. – Оп. 1. – Спр. 6. – 161 арк.

43. Протоколи засідань Харківського міського комітету партії “Народної свободи”, 15.03.1917 р. – 30.12.1917 р. // ЦДАГО України. – Ф. 268: Партія “Народної свободи”. – Оп. 1. – Спр. 4. – 170 арк.

44. Протоколи засідань Харківського міського комітету партії “Народної свободи”, 15.03.1917 р. – 30.12.1917 р. // ЦДАГО України. – Ф. 268: Партія “Народної свободи”. – Оп. 1. – Спр. 5. – 143 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ України)

45. Книга протоколів засідань Центральної Української Ради // ЦДАВОВУ України. – Ф. 1115: Українська Центральна Рада. – Оп. 1. – Спр. 21. – 86 арк.

46. Протоколи засідань комітету Центральної Ради, 26 квітня – 5 травня 1917 р. // ЦДАВОВУ України. – Ф. 1115: Українська Центральна Рада. – Оп. 1. – Спр. 16. – 16 арк.

47. Протоколи засідань Української Центральної Ради, 22 липня 1917 р. – 10 серпня 1917 р. // ЦДАВОВУ України. – Ф. 1115: Українська Центральна Рада. – Оп. 1. – Спр. 20. – 20 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)

48. Біографія Василенка М. П. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 542: Василенко М. П. – Оп. 1. – Спр. 35. – 103 арк.

49. Листи Вернадського В. І. до Василенка М. П., 1898–1934 рр. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 542: Василенко М. П. – Оп. 1. – Спр. 20. – 105 арк.

50. Полянська-Василенко Н. Д. Нарис про Василенка М. П., 1935 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 542: Василенко М. П. – Оп. 1. – Спр. 47. – 206 арк.

51. Спогади про Василенка М. П. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 542: Василенко М. П. – Оп. 1. – Спр. 45. – 494 арк.

52. Спогади про Василенка М. П. // ЦДАМЛМ України. – Ф. 542: Василенко М. П. – Оп. 1. – Спр. 46. – 505 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки Вернадського (ІР НБВ)

53. Бюро Полтавського губернського комітета конституційно-демократической партии Лучицкому Ивану Васильевичу. Уведомление о созыве общего съезда членов партии, постановление губернского съезда и др., октябрь–ноябрь 1905 г. // ІР НБВ. – Ф. 66: Лучицький І. В. – № 221. – 5 арк.

54. Главный комитет Партии народной свободы на Украине. Резолюция заседания 8 сентября 1918 г. // ИР НБВ. — Ф. 244: Стебницький П. Я. — № 658. — 1 арк.

55. Киевский областной комитет партии народной свободы. Законопроект о государственном устройстве автономной Украины, 1918 г. // ИР НБВ. — Ф. 244: Стебницький П. Я. — № 659. — 10 арк.

56. Объяснительная записка к предложению членов Государственной Думы о пользовании малорусским языком в начальных школах местностей с малорусским населением, 1908 г. // ИР НБВ. — Ф. 66: Лучицький І. В. — № 257. — 8 арк.

57. Парламентская фракция народной свободы (партия кадетов), проект устава фракции, ее состав и др., 1905 г., 1907 г. // ИР НБВ. — Ф. 66: Лучицький І. В. — № 229. — 7 арк.

58. Письмо возбудить ходатайство перед Государственной Думой о разрешении украинских школ, 1909 г. // ИР НБВ. — Ф. 66: Лучицький І. В. — № 260. — 2 арк.

59. Протокол 2-го совещания членов партии народной свободы по областному вопросу в г. Одессе, 15 мая 1906 г. // ИР НБВ. — Ф. 66: Лучицький І. В. — № 228. — 6 арк.

60. Студентська громада у Харкові Лучицькому І. В. Протест проти законопроекту Шкільної комісії Державної Думи та вимога відстояти інтереси української школи, 1908 р. // ИР НБВ. — Ф. 66: Лучицький І. В. — № 258. — 2 арк.

61. Українське товариство “Просвіта” у Миколаєві Лучицькому І. В. Прохання негайно виступити в Державній Думі з вимогою українізації народної освіти в Україні, 12 лютого 1908 р. // ИР НБВ. — Ф. 66: Лучицький І. В. — № 259. — 2 арк.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

62. Воспоминания “Киев — Екатеринодар”, 1918 г. // ГАРФ. — Ф. Р-5856: П. Милюков — Оп. 1. — Д. 13. — 195 л.

63. Делегатский отчет Фастовской группы, февраль 1906 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 220. — 2 л.

64. Доклад фракции к. д. партии в Государственной Думе о политическом положении, тезисы докладов, 1908—1916 гг. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 2. — Д. 8. — 58 л.

65. Документы по деятельности партии народной свободы на Украине. Записка (автограф) В. И. Вернадского о задачах партии на Украине. Повестки заседаний главного комитета партии народной свободы от 8 сентября 1918 г. Постановления Харьковского совещания членов партии народной свободы 3—6 ноября 1919 г. и организационные

тезисы, принятые на совещании, 1918, 1919 гг. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 3. — Д. 20. — 12 л.

66. Заключение комитета Харьковской группы кадетской партии по вопросам партийной программы, 6/д // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 994. — 5 л.

67. Записка (без подписи) о нетерпимом отношении правительства к украинцам, 1915 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1898. — 2 л.

68. Записка (без подписи) о притеснении украинцев, о произволе русских властей в Галиции и о готовности украинского народа бороться за уничтожение царских порядков, 6/д // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1939. — 14 л.

69. Записка “факты” о ссылках и преследованиях русскими властями интеллигенции и духовенства Галиции, 1914 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1548. — 3 л.

70. Записка Совета киевского политехнического института Временному правительству о нежелательности выделения Украины в самостоятельное государство, 6 августа 1917 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1925. — 4 л.

71. Записки по украинскому вопросу 1915—1917 гг. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 3. — Д. 34. — 38 л.

72. Запись совещания членов к.-д. партии по вопросу об отношении к Украинской Раде // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 2. — Д. 24. — 8 л.

73. Заявление Леонтовича В. и др. украинских деятелей в думскую фракцию кадетской партии по вопросу о введении украинского языка в школах и учреждениях Украины, 1916 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 925. — 2 л.

74. Заявление правления Украинского общества в Мелитополе “Просвита” члену Государственной Думы Милокову П. Н. о необходимости введения украинского языка в начальных школах Украины, 24 октября 1910 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1853. — 1 л.

75. Конспективная запись выступлений представителей украинского движения на совещании представителей Партии народной свободы и украинских организаций по вопросу о предвыборном соглашении, 1912 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 2. — Д. 26. — 8 л.

76. Копия записки в Государственную Думу с проектом утверждения кафедр украинского языка, литературы и истории в Киевском и Одесском университетах, 1915 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милоков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1895. — 7 л.

77. Материалы Думской фракции конституционно-демократической партии, 1907, 1911, 1913, 1915–1917 гг. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 3. – Д. 17. – 61 л.

78. Обзор ЦК о деятельности Харьковской группы, 18 января 1906 г. – 19 ноября 1910 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 413. – 55 л.

79. Обзор ЦК о деятельности Черниговской группы к. д. п., 1906 г. – 1909 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 414. – 32 л.

80. Обращение к члену Государственной Думы Милокову П. Н. украинцев гор. Новочеркасска с перечнем требований по национальному вопросу, 6/д // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1941. – 2 л.

81. Обращение общественных деятелей Галиции в Госуд. Думу по вопросу о введении русского языка в галицийских школах и учреждениях, 1907 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 551. – 1 л.

82. Отчет о деятельности Киевской областной группы партии народной свободы, ее составе и организации, отчет об организации деятельности партии в губернии, 1906 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 216. – 57 л.

83. Отчет о заседании Полтавского губернского земского собрания по вопросу о языке в народной школе. Речь члена Государственной Думы Г. Д. Коваленко и постановления собрания об издании учебников на русском языке, пояснений к ним на украинском языке, 24 января 1916 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1901. – 6 л.

84. Письма в ЦК об организации групп в уездах и городах Таврической губернии, 23 января 1906 г. – 31 января 1908 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 374. – 32 л.

85. Письма Василенко Н. Милокову П. Н., 28 февраля 1913 г. – 27 июня 1917 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 3899. – 14 л.

86. Письма Грушевского Михаила Милокову П. Н. по украинскому вопросу (о федерации), 1914–1915 гг. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1879. – 10 л.

87. Письма Дмитриева, Жебунева, 1905 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 319. – 33 л.

88. Письма Могиланского Михаила Милокову П. Н. 6/д // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 5120. – 6 л.

89. Письма от Воротникова В. С. члена Могилев-Подольской группы партии по текущим вопросам и о результатах выборов в Государственную Думу // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 316. – 19 л.

90. Письма Шольба Евгения П. Н. Милюкову, 1912–1915 гг. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 6250. – 18 л.

91. Письмо А. Савенко П. Н. Милюкову по вопросу о киевских кадетях // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 5616. – 2 л.

92. Письмо в ЦК об образовании в Екатеринославе отделения партии. Письма Иванова по организационным вопросам. Ответы на анкету ЦК, сообщение об аресте членов бюро Екатеринославского комитета. Воззвание в связи с выборами в Государственную Думу, 1906 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 209. – 35 л.

93. Письмо Коваленко-Коломашенко Г. Милюкову П. Н. о положении украинцев Галиции, 11 ноября 1914 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1870. – 2 л.

94. Письмо Лотоцкого А. и Стебницкого П. Милюкову П. Н. по украинскому вопросу, 25 декабря 1916 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1912. – 2 л.

95. Письмо Милюкову П. Н. от группы крестьян-украинцев Киевской губернии по национальному вопросу, 6/д // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1937. – 2 л.

96. Письмо Петлюры С. В. Милюкову по украинскому вопросу, 22 июля 1915 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1891. – 1 л.

97. Письмо присяжного поверенного Барского в ЦК о составе и деятельности Полтавского комитета кадетской партии, 6/д // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1016. – 1 л.

98. Письмо Струве П. Б. кн. Долгоруку П. Д. о своем выходе из ЦК кадетской партии с припиской Долгорукова, 8 июля 1915 г. // ГАРФ. – Ф. 604: Струве П. Б. – Оп. 1. – Д. 4. – 1 л.

99. Постановление Киевского областного комитета кадетской партии о деятельности думской фракции, 1915 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1020. – 2 л.

100. Постановление ЦК об отношении членов кадетской партии к правительствам, образованным при содействии немцев, 1918 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 723. – 2 л.

101. Постановления ЦК и тезисы доклада Л. А. Кроль по вопросу об организации партии народной свободы // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 2. – Д. 22. – 26 л.

102. Программа кадетской партии Полтавской губернии и ее пожелания Гос. Думе, 1906 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милюков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1039. – 16 л.

103. Проект контрреволюционной декларации к украинскому народу // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 3. – Д. 41. – 1 л.

104. Проекты резолюции и формул ЦК кадетской партии по украинскому вопросу // ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 730. — 21 л.

105. Протокол заседания ЦК партии Народная свобода от 12/V 1918 г. по вопросу о тревожном положении в России и об участии членов ЦК кадетской партии в Киеве в составе Украинского правительства Скоропадского // ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1359. — 7 л.

106. Протоколы (копии) заседаний Центрального комитета конституционно-демократической партии от 21 февраля, 22 февраля, 4 марта, 30 марта, 31 марта, 26 апреля, 19 мая, 28 мая 1916 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 3. — Д. 9. — 87 л.

107. Протоколы заседаний Московского отделения Центрального комитета 1908—1915 гг. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 245. — 215 л.

108. Протоколы заседаний ЦК партии и письма в ЦК думской фракции кадетской партии и членов партии, 25—26 августа 1914 г. — 4—5 октября 1915 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 32. — 225 л.

109. Протоколы совещаний думской фракции конституционно-демократической партии с представителями местных групп, 1908—1913 гг. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 2. — Д. 7. — 141 л.

110. Протоколы совещаний фракции партии “народной свободы” 3-й Госуд. Думы с представителями местных групп, 24—25 мая 1909 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 2. — Д. 31. — 64 л.

111. Протоколы совещания фракции “народной свободы” Государственной Думы с представителями местных групп партии, 14—15 ноября 1909 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 9. — 175 л.

112. Протоколы совещания фракции Народной свободы IV Государственной Думы с представителями местных групп. 1915 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 17. — 16 л.

113. Протоколы совещания фракции Народной свободы IV Государственной Думы с представителями местных групп партии, 23—25 марта 1914 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 16. — 133 л.

114. Протоколы совещания фракции Народной свободы III Государственной Думы с представителями местных групп партии, 8—9 мая 1911 г. // ГАРФ. — Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). — Оп. 1. — Д. 11. — 48 л.

115. Протоколы совещания фракции Народной свободы III Государственной Думы с представителями местных групп партии, 20–21 ноября 1911 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 12. – 56 л.

116. Протоколы совещания фракции Народной свободы III Государственной Думы с представителями местных групп партии, 13–14 мая 1912 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 13. – 11 л.

117. Прощение жителей с Чернобай Полтавской губернии члену Госуд. Думы Милокову П. Н. о введении родного языка в школах Украины, 6/д // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1940. – 2 л.

118. Резолюция группы черниговских украинцев с приветствием фракции кадетской партии за поддержку украинского движения в Думе, 1914 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 916. – 1 л.

119. Резолюция Киевского областного съезда кадетской партии по вопросу об автономии Украины. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1041. – 1 л.

120. Резолюция ЦК кадетской партии о вступлении киевских членов кадетской партии в состав правительства Украинской Рады // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 718. – 1 л.

121. Речь П. Н. Милокова на совещании представителей провинциальных отделов кадетской партии с изложением точки ЦК по украинскому вопросу // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 745. – 4 л.

122. Сведения о деятельности губернской и уездных комитетов кадетской партии по Таврической губернии, 1906 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 984. – 8 л.

123. Сведения о местных губернских и уездных группах и комитетах конституционно-демократической партии на 1 января 1906 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 3. – Д. 42. – 26 л.

124. Сведения, доставляемые партией народной свободы с Украины по вопросу о необходимости ее отделения от большевистской России и решение ЦК партии народной свободы об участии киевских кадет в организации власти, 27 июня 1918 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1933. – 8 л.

125. Сообщение в ЦК об образовании Севастопольской группы и ее деятельности, январь–февраль 1906 г. // ГАРФ. – Ф. 523: Конституционно-демократическая партия (кадеты). – Оп. 1. – Д. 377. – 4 л.

126. Список лиц, административно высланных из Галиции, и заложников украинцев от гор. Львова и сведения об условиях их высылки и содержания в русских городах, 1914 г. // ГАРФ. – Ф. 579: Милоков П. Н. – Оп. 1. – Д. 1547. – 6 л.

127. Справки о постановлениях ЦК по вопросам текущей политики, 1918 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 727. — 33 л.

128. Статья “Земства и украинская школа” о решениях Лубенского и Золотоношского земских собраний ходатайствовать о снятии запрещения с украинского языка и о предоставлении этих решений губернаторам, 26 ноября 1915 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1894. — 2 л.

129. Статья о политике правительства в украинском вопросе за шесть месяцев войны, 1914 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1875. — 18 л.

130. Телеграммы от украинских организаций П. Н. Милюкову по вопросу о защите им прав украинского народа, 1914 г. // ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1873. — 2 л.

Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки (ОРРГБ)

131. Положения по докладу Киевского областного комитета, утвержденные Киевским областным съездом конституционно-демократической партии, 20–21 октября 1915 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 39. — 2 л.

132. Постановление заседания Петроградского отделения центрального комитета конституционно-демократической партии, подготовленные к сведению Государственной Думы, 18–19 апреля 1915 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 13. — 2 л.

133. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии о созыве конференции ко времени заседания Государственной Думы, 18 января 1915 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 7. — 2 л.

134. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 31 января 1915 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 8. — 4 л.

135. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 22 февраля 1915 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 9. — 38 л.

136. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 3 мая 1915 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 15. — 6 л.

137. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 6 января 1917 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 54. — 2 л.

138. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 26 апреля 1918 г. // ОРРГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 59. — 3 л.

139. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 3 мая 1918 г. // ОР РГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 60. — 3 л.

140. Протокол заседания Центрального комитета конституционно-демократической партии, 8 мая 1918 г. // ОР РГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 61. — 4 л.

141. Протоколы пленарных заседаний Центрального комитета конституционно-демократической партии, 18–19 апреля 1915 г. // ОР РГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 12. — 4 л.

142. Тезисы выработанные совещанием Думской фракции кадетско-демократической партии, 22–23 февраля 1915 г. // ОР РГБ. — Ф. 225: Пешехонов А. В. — Картон 8. — Д. 10. — 3 л.

Опубліковані джерела

143. Вернадский В. И. Из заграничных впечатлений / В. И. Вернадский // Публицистические статьи. — М.: Наука, 1995. — С. 100–110.

144. Вернадский В. И. К созданию Украинской академии наук в Китеве / В. И. Вернадский // Публицистические статьи. — М.: Наука, 1995. — С. 252–253, 254–256.

145. Вернадский В. И. Об автономии / В. И. Вернадский // Публицистические статьи. — М.: Наука, 1995. — С. 237–240.

146. Вернадский В. И. Об организации местной власти / В. И. Вернадский // Публицистические статьи. — М.: Наука, 1995. — С. 280–283.

147. Вернадский В. И. Украинский вопрос и русское общество / В. И. Вернадский // Дружба народов. — 1990. — № 3. — С. 247–254.

148. Государственная Дума. Стенографический отчет. III Созыв. Сессия III. Ч. I. — С.-Пб., 1910. — Стб. 1661–3795.

149. Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия III и IV. — С.-Пб., 1915. — 1200 стб.

150. Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия IV. — С.-Пб., 1916. — 2729 стб.

151. Государственная Дума. Стенографический отчет. IV Созыв. Сессия IV. — С.-Пб., 1916. — 2380 стб.

152. Гредескул Н. А. Россия и ее народы. “Великая Россия”, как программа разрешения национального вопроса в России / Н. А. Гредескул. — Пг., 1916. — 80 с.

153. Долгоруков П. Д. Национальная политика и Партия Народной свободы / П. Д. Долгоруков. — Ростов н/Д, 1919. — 16 с.

154. Евреинов Г. А. Национальные вопросы на иностранных окраинах России. схема политической программы / Г. А. Евреинов. — С.-Пб., 1908. — 130 с.

155. Журналы заседаний Временного правительства: март-октябрь 1917 года: в 4 т. — М.: РОССПЭН, 2001. — Т. 1: март-апрель 1917 года. — 448 с.

156. Законодательные проекты и предложения партии народной свободы 1905–1907 гг. – С.-Пб., 1907. – 386 с.
157. Из эпистолярного наследия В. И. Вернадского: письма украинским академикам Н. П. Василенко и А. А. Богомольцу. – К. : Комиссия АН УССР по разработке научного наследия акад. В.И. Вернадского, 1991. – 46 с.
158. Изгоев А. С. Наши политические партии / А. С. Изгоев. – Петроград, 1917. – 44 с.
159. Каминка А. И. Вторая Государственная Дума / А. И. Каминка, В. Д. Набоков. – С.-Пб., 1907. – 308 с.
160. Кизеветтер А. А. П. Н. Милюков / А. А. Кизеветтер. – М., 1917. – 32 с.
161. Кизеветтер А. А. Партия народной свободы и ее идеология / А. А. Кизеветтер. – М., 1917. – 32 с.
162. Ковалевский П. И. Национализм и политическое воспитание / П. И. Ковалевский. – С.-Пб., 1911. – 76 с.
163. Кокошкин Ф. Областная автономия и единство России / Ф. Кокошкин. – М., 1906. – 16 с.
164. Конституционно-демократическая партия. Съезд 12–18 октября 1905 г. – М., 1905. – 26 с.
165. Корнилов А. А. Партия народной свободы (Исторический очерк) / А. Корнилов. – Петроград, 1917. – 32 с.
166. Ленин В. И. Кадеты и националисты / В. И. Ленин // Ленин В. И. Полное собрание сочинений : у 50 т. – М. : Госуд. изд-во полит. л-ры, 1961. – Т. 22 – С. 157–158.
167. Ленін В. І. Віхвілі і націоналізм / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во політ. л-ри України, 1971. – Т. 23. – С. 106–107.
168. Ленін В. І. До питання про національну політику / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. – Т. 25. – С. 62–70.
169. Ленін В. І. Кадети і “право народів на самовизначення” / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. – Т. 24. – С. 199–201.
170. Ленін В. І. Кадети і демократія / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. – Т. 21. – С. 449–450.
171. Ленін В. І. Кадети і октябристи / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. – Т. 20. – С. 201–204.
172. Ленін В. І. Кадети про українське питання / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. – Т. 23. – С. 323–324.

173. Ленін В. І. На що могли розраховувати кадети, виходячи з міністерства / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. — Т. 32. — С. 397–398.

174. Ленін В. І. Націонал-лібералізм і право націй на самовизначення / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. — Т. 24. — С. 236–238.

175. Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. — Т. 12. — С. 253–328.

176. Ленін В. І. Про “Вехи” / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. — Т. 19. — С. 158–168.

177. Ленін В. І. Про право націй на самовизначення / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. — Т. 25. — С. 243–305.

178. Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії / В. І. Ленін // Ленін В. І. Повне зібрання творів : у 50 т. — К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1971. — Т. 32. — С. 342–344.

179. Либеральное движение в России. 1902–1905 гг. — М. : РОССПЭН, 2001. — 648 с.

180. Милуков П. Н. Год борьбы. Публицистическая хроника. 1906 / П. Н. Милуков. — С.-Пб., 1907. — 550 с.

181. Милуков П. Н. Почему и зачем мы воюем? (Война, ее происхождение, цели и последствия) / П. Н. Милуков. — Петроград, 1917. — 60 с.

182. Милуков П. Тактика фракции народной свободы во время войны / П. Н. Милуков. — Петроград, 1916. — 42 с.

183. Москвофільство: документи і матеріали. — Л. : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 236 с.

184. Нападки на партию Народной свободы и возражения на них. — М., 1906. — 144 с.

185. Новая Дума. Платформа Партии Народной Свободы. — С.-Пб., 1906. — 16 с.

186. О правах национальностей и о децентрализации : доклад бюро съезду земских и городских деятелей 12–15 сентября 1905 года и постановления съезда. — М., 1905. — 34 с.

187. Обнинский В. Первые шаги русского автономизма / В. Обнинский // Украинская жизнь. — 1913. — № 4. — С. 4.

188. Отчет Центрального Комитета конституционно-демократической партии (Партии Народной Свободы) за два года с 18 октября 1905 г. по октябрь 1907 г. — С.-Пб., 1907. — 144 с.

189. Партия “народной свободы”. Программа. Первая дума. Ответ думы на тронную речь. Платформа к выборам во вторую думу. — М., 1907. — 16 с.

190. По вехам... Сборник статей о интеллигенции и “национальном лице”. – М., 1909. – 166 с.
191. Программные документы национальных политических партий и организаций России (конец XIX–1917 г.): сб. документов. – М., 1996. – Вып. 2– 204 с.
192. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1997. – Т. 2: 1912–1914 гг. – 520 с.
193. Протоколы Центрального Комитета и заграничных групп конституционно-демократической партии : в 6 т. – М., 1998. – Т. 3: Протоколы Центрального Комитета конституционно-демократической партии. 1915–1920 гг. – 590 с.
194. Протоколы ЦК кадетской партии периода первой российской революции // Вопросы истории. – 1990. – № 2. – С. 33–48.
195. Революция и наши партии. – М., 1907. – 82 с.
196. Российские либералы: кадеты и октябристы / [сост. Д. Б. Павлов, В. В. Шелохаев]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. – 304 с.
197. Сборник программ политических партий в России / [под. ред. В. В. Водовозова]. – С.-Пб., 1906. – Вып II. – 72 с.
198. Собрание речей гг. Депутатов Государственной Думы I и II созыва. – С.-Пб., 1908. – 576 с.
199. Спутник избирателя на 1906 год. – С.-Пб.: Издание И.И.Ефрона, 1906. – 312 с.
200. Струве П. Patriotika: Россия. Родина. Чужбина / П. Струве. – С.-Пб.: РХГИ, 2000. – 352 с.
201. Струве П. Идеи и политика в современной России / П. Струве // Избранные сочинения. – М., 1999. – С. 45–62.
202. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 1997. – Т. 1: 1905–1907 гг. – 744 с.
203. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 2: 1908–1914 гг. – 655 с.
204. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 1 : 1915–1917 гг. – 831 с.
205. Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. – М., 2000. – Т. 3. – Кн. 2 : 1918–1920 гг. – 248 с.
206. Третья Государственная Дума. Фракция народной свободы в период 10 октября 1909 года – 5 июня 1910 года. – С.-Пб., 1910. – 272 с.
207. “Украинская болезнь” русской нации. – М.: Имперская традиция, 2004. – 560 с.
208. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. – 562 с.

209. Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року: документи і матеріали. — К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. — 1024 с.

210. Фракция народной свободы в период 15 ноября 1912 г. — 25 июня 1913 г. — С.-Пб., 1913. — 354 с.

211. Чего ждет Россия от войны: сб. статей. — Б. м., б. г. — 228 с.

212. Чего хочет конституционно-демократическая партия. (Партия народной свободы). — К., 1906. — 16 с.

213. Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. — С.-Пб., 1913. — 220 с.

214. Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы. “Военные” сессии. 26 июля 1914 года по 3 сентября 1915 года. — Пг., 1916. — 214 с.

215. Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы в период с 15 октября 1913 г. по 14 июня 1914 г. — С.-Пб., 1914. — 380 с.

216. Шершеневич Г. Ф. Программа партии Народной свободы (Конституционно-демократической) / Г. Ф. Шершеневич. — М., 1906. — 48 с.

217. “Я верю в силу свободной мысли...”: письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу // Новый мир. — 1989. — № 12. — С. 204–221.

Періодичні видання

218. Автономія України (Розмова з членом державної думи проф. М. І. Карєєвим) // Громадська думка. — 1906. — 23 квітня. — С. 2.

219. Белоусенко А. Украинские дни в Государственной Думе / А. Белоусенко // Украинская жизнь. — 1914. — № 3. — С. 7–18.

220. Белоусенко О. Украинские моменты в Холмском вопросе / О. Белоусенко // Украинская жизнь. — 1912. — № 3. — С. 10–23.

221. Белоусенко О. Украинский вопрос в Четвертой Думе / О. Белоусенко // Украинская жизнь. — 1913. — № 6. — С. 21–34.

222. Беседа с П. Милуковым // Киевская мысль. — 1918. — 19 октября. — С. 2.

223. В Государственной Думе // Речь. — 1915. — 26 августа. — С. 4–6.

224. В справі запитання в Державній Думі про заборону вшанування Шевченкового ювілею // Рада. — 1914. — 11 лютого. — С. 2.

225. Василько А. К холмскому вопросу / А. Василько // Украинская жизнь. — 1912. — С. 53–59.

226. VIII съезд партии Народной Свободы // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 14–16. — С. 10–20.

227. Выход к.-д. из киевской рады // Речь. — 1917. — 11 октября. — С. 5.

228. Воззвание Центрального комитета // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 8–10. — С. 10–11.

229. Гредескул Н. А. Об отношении русского общества к национальному вопросу / Н. А. Гредескул // Украинская жизнь. — 1916. — № 4–5. — С. 114–117.
230. Грушевский М. Как понимать? / М. Грушевский // Украинская жизнь. — 1916. — № 4–5. — С. 7–10.
231. Грушевский М. На новом пути / М. Грушевский // Украинская жизнь. — 1913. — № 7–8. — С. 5–14.
232. Грушевський М. Польський законопроект автономії й українці / М. Грушевський // Рада. — 1907. — 21 квітня. — С. 1.
233. Девятый всероссийский съезд партии народной свободы // Речь. — 1917. — 27 июля. — С. 3.
234. X съезд партии народной свободы // Речь. — 1917. — 17 октября. — С. 4–5.
235. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский Вестник. — 1906. — № 12. — С. 852–865.
236. Депутаты с территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский Вестник. — 1906. — № 10. — С. 718–730.
237. Донцов Д. Еще о русском либерализме / Д. Донцов // Украинская жизнь. — 1912. — № 10. — С. 84–88.
238. Донцов Д. Русский либерализм и украинское движение / Д. Донцов // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 7–16.
239. Ефремов С. На очереди / С. Ефремов // Украинская жизнь. — 1916. — № 10–11. — С. 7–18.
240. Ефремов С. Открытое письмо к В. А. Маклакову / С. Ефремов // Украинская жизнь. — 1915. — № 5–6. — С. 65–66.
241. Записка 10 министров // Киевская мысль. — 1918. — 19 октября. — С. 2.
242. Записка П. Н. Милюкова // Киевская мысль. — 1918. — 2 августа. — С. 3.
243. Изгоев А. С. Великорусское движение и Россия / А. С. Изгоев // Наш век. — 1917. — 19 декабря. — С. 1.
244. Имшенецкий Я. По поводу универсала Киевской Рады / Я. Имшенецкий // Полтавский день. — 1917. — 17 июня. — С. 2.
245. Инструкция украинскому секретариату // Речь. — 1917. — 6 августа. — С. 2.
246. К спору об украинском вопросе // Украинская жизнь. — 1914. — № 11–12. — С. 60–77.
247. Кадетская партия о кризисе // Голос Киева. — 1918. — 22 октября. — С. 3.
248. Кадетский съезд // Голос Киева. — 1918. — 31 октября. — С. 1.

249. Киевский комитет партии народной свободы об уходе министров // Южная газета. — 1917. — 7 июля. — С. 3.
250. Кокошкин Ф. Под знаком национального вопроса / Ф. Кокошкин // Русские ведомости. — 1915. — 1 января. — С. 5.
251. Лебединский И. Национальный вопрос и федерация / И. Лебединский // Украинская жизнь. — 1917. — № 3–6. — С. 50–65.
252. Лекция Милокова в Киеве // Речь. — 1914. — 12 апреля. — С. 4.
253. Липовецкий О. Дни нашей жизни / О. Липовецкий // Украинская жизнь. — 1915. — № 8–9. — С. 35–45.
254. Мануйлова А. А. Почему кадеты ушли из состава временного правительства / А. А. Мануйлова // Народная Свобода. — 1917. — 17 июля. — С. 2.
255. Милоков П. Н. Итоги VIII съезда партии Народной Свободы / П. Н. Милоков // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 2. — С. 1.
256. Милоков П. Н. Итоги IX съезда / П. Н. Милоков // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 11–13. — С. 1–4.
257. Милоков П. Конфликт народностей в Галиции / П. Милоков // Речь. — 1914. — 30 сентября. — С. 2–3.
258. Милоков П. Поляки в Австрии / П. Милоков // Речь. — 1914. — 7 сентября. — С. 2.
259. Милоков П. “Польский Пьемонт” / П. Милоков // Речь. — 1914. — 15 сентября. — С. 2–3.
260. Милоков П. “Соединенные штаты Австрии” / П. Милоков // Речь. — 1914. — 4 сентября. — С. 2, 3.
261. Милоков П. Украинский вопрос и П. Б. Струве / П. Милоков // Речь. — 1914. — 9 ноября. — С. 2.
262. Милоков П. “Украинский Пьемонт” / П. Милоков // Речь. — 1914. — 19 сентября. — С. 2.
263. Митинг партии народной свободы в Действующей Армии // Южная газета. — 1917. — 11 июля. — С. 5.
264. Могилянский М. К вопросу об украинском сепаратизме / М. Могилянский // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 31–35.
265. Могилянский М. К характеристике антиукраинских выступлений г. Струве / М. Могилянский // Украинская жизнь. — 1914. — № 11–12. — С. 78–81.
266. Могилянский М. М. Тряпичкины — очевидцы / М. Могилянский // Украинская жизнь — 1915. — № 3–4. — С. 115–117.
267. Могилянский М. Самоопределение и сепаратизм / М. Могилянский // Речь. — 1913. — 3 декабря. — № 331. — С. 3.
268. На Украине // Наш век. — 1918. — 16 января. — С. 4.
269. Националистические и национальные течения в Третьей Думе // Русская мысль. — 1912. — № 8. — С. 11–37.

270. Нольде Б. Мирный договор Украины / Б. Нольде // Наш век. — 1918. — 16 февраля. — С. 1.
271. Нольде Б. Э. Договор с Радой / Б. Нольде // Речь. — 1917. — 7 июля. — С. 1.
272. Нольде Б. Партия народной Свободы и национальный вопрос / Б. Нольде // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 20 — С. 3—5.
273. Об универсале Центральной Рады // Полтавский день. — 1917. — 14 ноября. — С. 2.
274. П. К путешествию депутата Лашкевича во Львов // Украинская жизнь. — 1914. — № 3. — С. 90—93.
275. Переворот на Украине // Наш век. — 1918. — 4 мая (21 апреля). — С. 1.
276. Петлюра С. О польской прессе и “сказание” В. А. Маклакова об украинской интеллигенции / С. Петлюра // Украинская жизнь. — 1915. — № 3—4. — С. 111—114.
277. Петлюра С. Отрицательные черты полемики по украинскому вопросу / С. Петлюра // Украинская жизнь. 1914. — № 11—12. — С. 5—18.
278. Пленарное заседание Главного комитета Партии народной свободы на Украине // Голос Киева. — 1918. — 10 сентября. — С. 1.
279. По Україні // Рада. — 1914. — 15 лютого. — С. 3.
280. Постановления IX съезда партии народной свободы // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 11—13. — С. 12—15.
281. Поступ у поглядах на український рух // Рада. — 1914. — 21 лютого. — С. 1.
282. Почему ушли министры-кадеты // Южная газета. — 1917. — 11 июля. — С. 4—5.
283. Провинциальный отдел. Винница // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 31. — С. 22.
284. Провинциальный отдел. Киев // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 3. — С. 14.
285. Провинциальный отдел. Киев // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 14—16. — С. 29—31.
286. Провинциальный отдел. Киев // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 21—22. — С. 22.
287. Провинциальный отдел. Киев // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 24—25. — С. 29—30.
288. Провинциальный отдел. Киев // Вестник партии народной свободы. — 1918. — № 7. — С. 237.
289. Провинциальный отдел. Киев // Вестник партии народной свободы. — 1918. — № 8. — С. 264.
290. Провинциальный отдел. Полтава // Вестник партии народной свободы — 1917. — № 11—13. — С. 38—39.

291. Провинциальный отдел. Полтава // Вестник партии народной свободы. — 1918. — № 1. — С. 32–33.
292. Провинциальный отдел. Харьков // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 3. — С. 16–17.
293. Протокол заседания X съезда партии народной свободы 14–16 октября 1917 г. в Москве // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 28. — С. 8–12.
294. Проф. Н. А. Гредескул о выступлении П. Б. Струве по украинскому вопросу // Украинская жизнь. — 1914. — № 7–10. — С. 48–52.
295. Проф. Н. А. Гредескул об отношении русского общества к национальному вопросу // Украинская жизнь. — 1916. — № 4–5. — С. 114–117.
296. Резолюции VIII делегатского съезда партии народной свободы // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 2. — С. 8–11.
297. Резолюция партии Народной свободы // Южная газета. — 1917. — 1 декабря. — С. 4.
298. Садовский В. Украинский вопрос в третьей Думе / В. Садовский // Украинская жизнь. — 1912. — № 5. — С. 17–27.
299. Саликовский А. Большой вопрос / А. Саликовский // Украинская жизнь. — 1912. — № 2. — С. 22–31.
300. Саликовский А. Русская революция и украинское движение / А. Саликовский // Украинская жизнь. — 1917. — № 3–6. — С. 3–16.
301. Славинский М. Закон о национальных правах / М. Славинский // Украинский вестник. — 1906. — 2 июля. — С. 412–417.
302. Смуток П. Перспективы русско-украинских отношений / П. Смуток // Украинская жизнь. — 1913. — № 3. — С. 7–14.
303. Старый Украинец. Украинский книжный язык и общерусская культура / Старый Украинец // Украинская жизнь. — 1916. — № 1. — С. 40–52.
304. Стахович А. Холмский вопрос / А. Стахович // Русская мысль. — 1911. — № 2. — С. 74–95.
305. Стахович А. Холмский вопрос / А. Стахович // Русская мысль. — 1911. — № 3. — С. 87–105.
306. Струве П. Вероисповедный вопрос и политика в Галиции / П. Струве // Биржевые ведомости. — 1915. — 3 февраля. — С. 2–3.
307. Струве П. Из галицийских впечатлений / П. Струве // Биржевые ведомости. — 1915. — 27 января. — С. 2.
308. Струве П. На разные темы / П. Струве // Русская мысль. — 1911. — № 1. — С. 184–187.
309. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм / П. Струве // Русская мысль. — 1912. — № 1. — С. 65–86.

310. Струве П. Письма из Галиции / П. Струве // Биржевые ведомости. — 1915. — 1 января. — С. 2.
311. Струве П. Письма из Галиции / П. Струве // Биржевые ведомости. — 1915. — 12 января. — С. 3.
312. Струве П. Что такое Россия? (по поводу статьи В. И. Жаботинского) / П. Струве // Русская мысль. — 1911. — № 1. — С. 184–187.
313. Съезд партии к. д. // Вестник партии народной свободы. — 1918. — № 9. — С. 334–336.
314. Українець. К вопросу о самостоятельной украинской культуре / Українець // Русская мысль. — 1911. — № 5. — С. 131–146.
315. Украинская платформа // Украинская жизнь. — 1912. — № 4. — С. 82–83.
316. Украинские затруднения // Речь. — 1917. — 2 августа. — С. 1.
317. Центральный Комитет // Вестник партии народной свободы. — 1917. — № 8–10. — С. 10–11.
318. Четыре недели в Киеве // Наш век. — 1918. — 14 апреля. — С. 6.
- Мемуари**
319. Вернадский В. И. Дневники 1917–1921 (октябрь 1917–январь 1920) / В. И. Вернадский. — К.: Наукова думка, 1994. — 270 с.
320. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917–1921 гг.) / А. А. Гольденвейзер // Архив русской революции : в 22 т. — М.: Терра, Политиздат, 1991. — Т. 6. — С. 161–303.
321. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1989. — № 8. — С. 103–154.
322. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1989. — № 10. — С. 122–158.
323. Грушевський М. Спомини / М. Грушевський // Київ. — 1989. — № 11. — С. 113–155.
324. Гурко В. И. Политическое положение на Украине при гетмане / В. И. Гурко // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930. — К.: Изд-во политической литературы Украины, 1990. — С. 212–221.
325. Деникин А. И. Гетьманство и Директория на Украине / А. И. Деникин // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930. — К.: Издательство политической литературы Украины, 1990. — С. 136–185.
326. Дневник П. Н. Милокова. 1918–1921. — М.: РОССПЭН, 2004. — 847 с.
327. Дневник П. Н. Милокова. (Переговоры с немцами в 1918 году) // Новый мир. — 1961. — Кн. 66. — С. 173–203.
328. Долгоруков П. Д. Великая разруха / П. Д. Долгоруков. — Мадрид, 1964. — 460 с.

329. Донцов Д. Рік 1918, Київ. Документально-художнє видання / Д. Донцов; [упоряд.: К. Ю. Галушко]. — К.: Темпора, 2002. — 208 с.
330. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 роки) / Д. Дорошенко. — Вінніпег; Манітоба, 1949. — 168 с.
331. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. — Мюнхен, 1969. — 544 с.
332. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая — 19 октября 1918 г.) / В. Зеньковский. — М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1995. — 240 с.
333. Керенский А. Ф. Россия на историческом повороте / А. Ф. Керенский. — М.: Республика, 1993. — 384 с.
334. Корнилов А. А. Воспоминания / А. А. Корнилов // Вопросы истории. — 1994. — № 8. — С. 108–128.
335. Корнилов А. А. Воспоминания / А. А. Корнилов // Вопросы истории. — 1994. — № 9. — С. 112–122.
336. Корнилов А. А. Воспоминания / А. А. Корнилов // Вопросы истории. — 1994. — № 10. — С. 122–134.
337. Маклаков В. А. Вторая Государственная Дума: воспоминания современника / В. А. Маклаков. — Лондон, 1991. — 260 с.
338. Милоков П. Н. Воспоминания / П. Н. Милоков. — М., 2001. — 638 с.
339. Могиянский Н. М. Трагедия Украины / Н. М. Могиянский // Архив русской революции: в 22 т. — М.: Терра, Политиздат, 1991. — Т. 11. — С. 74–105.
340. Мякотин В. Из недалекого прошлого / В. Мякотин // Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930. — К.: Изд-во политической литературы Украины, 1990. — С. 222–238.
341. Нольде Б. Э. В. Д. Набоков в 1917 г. / Б. Нольде // Архив русской революции: в 22 т. — М.: Терра, Политиздат, 1991. — Т. 7–8. — С. 5–13.
342. Оболенский В. А. Моя жизнь. Мои современники / В. А. Оболенский. — Paris, 1988. — 756 с.
343. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова. — К.: Поліграфкнига, 2004. — 544 с.
344. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 — грудень 1918) / П. Скоропадський. — К.; Філадельфія, 1995. — 496 с.
345. Тыркова-Вильямс А. На путях к свободе / А. Тыркова-Вильямс. — Лондон, 1990. — 438 с.
346. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко. — Нью-Йорк, 1955. — 504 с.
347. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): у 2 т. / Є. Чикаленко. — К., 2004. — Т. 1. — 428 с.
348. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917): у 2 т. / Є. Чикаленко. — К., 2004. — Т. 2. — 464 с.

Монографії та наукові статті

349. Аврех А. Я. Распад третьей ионьской системы / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1985. – 264 с.
350. Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума / А. Я. Аврех. – М. : Наука, 1968. – 520 с.
351. Аронсон Г. Русский либерализм и революция / Г. Аронсон // Свободная мысль. – 1992. – № 7. – С. 72–80.
352. Архипов И. Л. Либерал в революции: штрихи к политико-психологическому портрету П. Н. Милюкова / И. Л. Архипов // П. Н. Милюков : историк, политик, дипломат: материалы междунар. науч. конф. (Москва, 26–27 мая 1999 г.). – М., 2000. – С. 474–486.
353. Астрахан Х. М. История буржуазных и мелкобуржуазных партий России в 1917 г. в новейшей советской литературе / Х. М. Астрахан // Вопросы истории. – 1975. – № 2. – С. 30–44.
354. Балувев Б. П. П. Б. Струве как историк (к постановке проблемы) / Б. П. Балувев // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 117–133.
355. Бахтурина А. Ю. Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.) / А. Ю. Бахтурина. – М. : РОССПЭН, 2004. – 392 с.
356. Бахтурина А. Ю. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтурина. – М. : АирОХХ, 2000. – 264 с.
357. Білецький В. С. В. Вернадський і Україна: сторінки зі щоденника / В. С. Білецький // Творча спадщина В. І. Вернадського і сучасність (“Вернадські читання”): Доповіді і повідомлення III міжнар. наук. конф. (Донецьк, 22–24 травня 2003). – Донецьк: ДОН НТУ, 2003. – С. 33–35.
358. Білокінь О. І. Українське питання в Державній Думі Російської імперії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / О. І. Білокінь. – К., 2001. – 18 с.
359. Білокінь О. І. Громадсько-патріотична позиція Д. І. Багалія у Державній Думі щодо Холмського питання / О. І. Білокінь // Багаліївські читання в НУА: програма та матеріали. – К., 1999. – С. 78–80.
360. Білоус А. О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905–1907 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія громад. рухів і політ. партій” / А. О. Білоус. – К., 1993. – 31 с.
361. Білоус А. Кадети в Києві в 1905–1907 рр. / А. О. Білоус // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 72. – С. 34–42.
362. Білоус А. С. Українські кадети й національне питання / А. О. Білоус. // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 32–35.

363. Бойко В. М. Вибори до міських дум України: деякі узагальнення // Центральна Рада на тлі української революції. Науково-теоретичні читання в Інституті історії України 16 березня 1995 р. – К., 1996. – С. 53–64.

364. Бондаренко Д. Я. Переговоры Временного правительства и Украинской Центральной Рады весной и летом 1917 года / Д. Я. Бондаренко, Н. Н. Крестовская // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 83–96.

365. Брейяр С. Портрет Милюкова / С. Брейяр // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 155–162.

366. Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос (1905–1917) / С. Брейяр // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – М., 1995. – С. 89–110.

367. Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст. / О. Б. Бриндак. – Одеса: Астропринт, 1998. – 184 с.

368. Будницкий О. В. Василий Алексеевич Маклаков / О. В. Будницкий // Российские либералы : сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева] – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 492–533.

369. Буддаков В. П. Кризис империи и революционный национализм начала ХХ в. в России / В. П. Буддаков // Вопросы истории. – 2000. – №1. – С. 29–45.

370. Бурда І. О. Національне питання в Росії 1905–1907 рр. (на матеріалах Державної Думи першого та другого скликань): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 “Всесвітня історія” / І. О. Бурда. – К., 2004. – 17 с.

371. Бурмистрова Т. Ю. Национальный вопрос и рабочее движение в России: Ленинская политика пролетарского интернационализма. 1907–1917 гг. / Т. Ю. Бурмистрова. – М.: Изд-во “Мысль”, 1969. – 280 с.

372. Бурмистрова Т. Ю. Национальный вопрос в программах и тактике политических партий в России. 1905–1917 гг. / Т. Ю. Бурмистрова, В. С. Гусакова. – М., 1976. – 262 с.

373. Ванденко І. Є. Програмні вимоги і тактична лінія партії кадетів по відношенню до Першої світової війни (1914–1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія громад. рухів і політ. партій”. – Луганськ, 1994. – 22 с.

374. Великий Жовтень і громадянська війна в Україні : енциклопедичний довідник. – К., 1987. – 632 с.

375. Венгелик Я. Пастки лібералізму / Я. Венгелик // Сучасність. – 1993. – № 11. – С. 88–91.

376. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / В. Верига. – Л.: Вид-во “Світ”, 1996. – 448 с.

377. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада / В. Ф. Верстюк. — К. : Заповіт, 1997. — 344 с.

378. Верстюк В. Ф. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Горобець, О. П. Толочко. — К., 2004. — 504 с.

379. Вехи. Интеллигенция в России : сб. ст. 1909—1910. — М. : Молодая гвардия, 1991. — 464 с.

380. Ветров Р. І. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900—1925 рр.) / Р. І. Ветров, С. П. Донченко. — Дніпропетровськ; Дніпродзержинськ : Вид-во “Поліграфіст”, 2001. — 245 с.

381. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. — К., 1990. — Ч. I. — 348 с.

382. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. — К., 1990. — Ч. III. — 542 с.

383. Волков В. П. Владимир Иванович Вернадский / В. П. Волков // Российские либералы : сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. — М. : РОССПЭН, 2001. — С. 418—440.

384. Волков В. П. Кадет Вернадский / В. П. Волков // Нева. — 1992. — № 11—12. — С. 307—320.

385. Волобуев О. “Великие потрясения” 1905—1907 годов в контексте российской модернизации / О. Волобуев, В. Шелохаев // Свободная мысль. — 2005. — № 1. — С. 178—191.

386. Волхонский М. А. Национальная политика и правительственные круги накануне и в годы первой русской революции : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.01 “Отечественная история”. — М., 2003. — 22 с.

387. Гайда Ф. А. Кадеты и власть: горе от ума? / Ф. А. Гайда // Отечественная история. — 2005. — № 4. — С. 89—93.

388. Гайда Ф. А. Либеральная оппозиция на путях к власти (1914 — весна 1917 г.) / Ф. А. Гайда. — М. : РОССПЭН, 2003. — 432 с.

389. Галай Ш. Конституционалисты-демократы и их критики / Ш. Галай // Вопросы истории. — 1991. — № 12. — С. 3—13.

390. Гапонова Л. П. Кадеты и большевики Украины: доктрины, протиборство и исторические результаты (март — октябрь 1917 г.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.01 “История общественных движений и политических партий”. — Одесса, 1992. — 19 с.

391. Георгиева Н. Г. Революционное движение в России в конце XIX — начале XX в. / Н. Г. Георгиева — М. : Высшая школа, 1986. — 192 с.

392. Гирич І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917—1921 років) / І. Гирич // Режим доступу: www.litopys.org.ua/rizne/gyruch.htm.

393. Гирський Д. Дивні способи виправдування антидержавної політики / Д. Гирський. – Торонто, 1973. – 184 с.

394. Гнатюк О. Л. Русская политическая мысль начала XX века: Н. И. Кареев, П. Б. Струве, И. А. Ильин / О. Л. Гнатюк. – СПб., 1994. – 128 с.

395. Гоголевский А. В. Очерки истории русского либерализма XIX – начала XX века. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1996. – 156 с.

396. Горякина В. С. Партия кадетов и национальный вопрос в период буржуазно-демократической революции 1905–1907 гг. / В. С. Горякина // Непролетарские партии России в годы буржуазно-демократических революций и в период назревания социалистической революции : материалы конф. (Калинин, май 1981 г.): сб статей. – М.; Калинин, 1982. – С. 137–145.

397. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз) / О. Гринів. – Л.: Ін-т народознавства НАН України, 1996. – 384 с.

398. Грицак Я. Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Й. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

399. Гриценко А. П. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні (кінець 1917 р. – початок 1919 р.) / А. П. Гриценко. – К., 1993. – 102 с.

400. Грушевський М. С. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 / М. С. Грушевський. – К.: Либідь, 1992. – 46 с.

401. Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський. – Т. 1 : Серія “Суспільно-політичні твори (1894–1907)”. – Л.: Світ, 2002. – 592 с.

402. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття : нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К.: Либідь, 1993. – 288 с.

403. Донченко С. П. Історіографія ліберального руху в Україні початку XX ст. / С. П. Донченко // Грані. – 2003. – № 2. – С. 35–39.

404. Донченко С. П. Ліберали України в уряді гетьмана П. Скоропадського / С. П. Донченко // Грані. – 2005. – № 3. – С. 15–21.

405. Донченко С. П. Ліберали України в уряді гетьмана П. Скоропадського (травень-червень 1918 р.) / С. П. Донченко // Грані. – 2005. – № 1. – С. 42–47.

406. Донченко С. П. Ліберали України та їх участь у виборах та роботі II Думи / С. П. Донченко // Грані. – 2003. – № 3. – С. 61–65.

407. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДПЦ, 2004. – 379 с.

408. Донченко С. П. Ліберальні партії України до 1907 р. / С. П. Донченко // Грані. – 2003. – № 5. – С. 41–46.

409. Донченко С. П. Національно-демократичний рух і ліберали / С. П. Донченко // Грані. – 2004. – № 3. – С. 31–35.

410. Донченко С. П. Політичні партії України про національне питання (початок ХХ ст.) / С. П. Донченко // Грані. – 2003. – № 1. – С. 126–131.
411. Донченко С. П. III – IV Державні Думи та ліберали України / С. П. Донченко // Грані. – 2004. – № 4. – С. 35–39.
412. Донченко С. П. Українські ліберали і Директорія / С. П. Донченко // Грані. – 2001. – № 4. – С. 59–62.
413. Дорошенко В. Українство в Росії. Новітні часи / В. Дорошенко. – Відень, 1917. – 116 с.
414. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923: у 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Темпора, 2002. – Т. 1. – 320 с.
415. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923: у 2 т. – К.: Темпора, 2002. – Т. 2. – 352 с.
416. Дражевська Л. Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) / Л. Дражевська // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986: збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С. 377–406.
417. Думова Н. Г. Драма русского либерализма / Н. Г. Думова // Родина. – 1990. – № 10. – С. 18–23.
418. Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917 – 1920 гг.) / Н. Г. Думова. – М.: Наука, 1982. – 416 с.
419. Думова Н. Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции / Н. Г. Думова. – М.: Наука, 1988. – 248 с.
420. Дякин В. С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911–1914 гг. Разложение третьеиюльской системы / В. С. Дякин. – Ленинград: Наука, 1988. – 232 с.
421. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (начало ХХ в.) / В. С. Дякин // Вопросы истории. – 1996. – № 11–12. – С. 39–53.
422. Дякин В. С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало ХХ вв.) / В. С. Дякин. – СПб.: ЛИСС, 1998. – 1000 с.
423. Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914–1917) / В. С. Дякин. – Ленинград: Наука, 1967. – 374 с.
424. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. / В. С. Дякин. – Л., 1978. – 248 с.
425. Жаботинський В. Статті з національного питання / В. Жаботинський. – К.: Республіканська асоціація українознавців, 1991. – 136 с.
426. Журавлев В. В. Национальный вопрос в программах общероссийских партий начала ХХ века / В. В. Журавлев // История национальных политических партий России: материалы междунар. конф., (Москва, 21–22 мая 1996 г.). – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 83–96.

427. Заславский Д. Кадеты и евреи / Д. Заславский, С. Иванович. — Петроград, 1916. — 64 с.
428. Золотова М. Петр Бернгардович Струве / М. Золотова // Вопросы истории. — 1993. — № 7. — С. 55–72.
429. Зорик А. С. Политические партии России и Украины в годы Первой мировой войны (1914 — февраль 1917) / А. С. Зорик. — Х. : Основа, 2002. — 256 с.
430. Зорин В. Ю., Аманжолова Д. А., Кулешов С. В. Национальный вопрос в Государственных Думах России: опыт законотворчества / В. Ю. Зорин, Д. А. Аманжолова, С. В. Кулешов. — М., 1999. — 520 с.
431. История политических партий России. — М.: Высш. шк., 1994. — 447 с.
432. Ідзьо В. Українська діаспора в Росії. Українсько-російські взаємовідносини : історія, наука, релігія / В. Ідзьо. — Л.: БАК, 2002. — 304 с.
433. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. — Т. 4 : Україна в період імперіалізму (1900–1917). — К.: Наукова думка, 1978. — 532 с.
434. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. — Т. 5 : Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна в Україні (1917–1920). — К.: Наукова думка, 1977. — 592 с.
435. Канищева Н. И. Дневник П. Н. Милюкова как исторический источник / Н. И. Канищева // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. — 2004. — № 1. — С. 5–18.
436. Канищева Н. И. Павел Николаевич Долгоруков / Н. И. Канищева // Российские либералы : сб. статей / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 534–562.
437. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.): монографія / В. П. Капелюшний. — К.: Олан, 2003. — 608 с.
438. Капелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії / А. Капелер // Київська старовина. — 2001. — № 5. — С. 6–20.
439. Капелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад / А. Капелер. — Л.: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. — XII+360 с.
440. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX — XX століть: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. — К., 1993. — 176 с.
441. Кириченко В. Г. Державницька, громадсько-політична та культурно-освітня діяльність В. Зіньківського (1881–1962 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / В. Г. Кириченко. — К., 2006. — 20 с.

442. Кирьянов Ю. И. Правые партии в России 1911–1917 гг. / Ю. И. Кирьянов. – М.: РОССПЭН, 2001. – 464 с.
443. Киселев И. Н., Корелин А. П., Шелохаев В. В. Политические партии России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) / И. Н. Киселев, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 71–87.
444. Клейнер І. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання: вселюдськість у шатах націоналізму / І. Клейнер. – К.; Торонто; Едмонтон, 1995. – 264 с.
445. Коваль Б. Державним руслом гетьманщини: думки про республіку і монархію) / Б. Коваль. – Торонто, 1981. – 48 с.
446. Козбаненко В. А. Партийные фракции в I и II Государственных Думах России. 1906–1907 / В. А. Козбаненко. – М., 1996. – 240 с.
447. Козицький М. Ю. Українська парламентська громада в I і II Державних Думах / М. Ю. Козицький, В. І. Доморослий // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 173. – С. 12–22.
448. Колесник В. Ф. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: монографія / В. Ф. Колесник, Л. П. Могильний. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. – 244 с.
449. Колесник В. Ф. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття) / В. Ф. Колесник, О. М. Надтока. – К.: Хрещатик, 2002. – 184 с.
450. Комин В. В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. Ч. I: 1900 – июнь 1917 гг. / В. В. Комин. – Калинин, 1970. – 282 с.
451. Комин В. В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России. Ч. II: июль 1917 – 1923 гг. / В. В. Комин. – Калинин, 1970. – 180 с.
452. Коник О. О. Селянські депутати з України в I і II Державних думах Російської імперії / О. О. Коник // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 58–66.
453. Коцюбинский Д. Л. Русский национализм в начале ХХ столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза / Д. Л. Коцюбинский. – М.: РОССПЭН, 2001. – 528 с.
454. Кувшинов В. А. Кадеты в России и в эмиграции / В. А. Кувшинов // Новая и новейшая история. – 1995. – № 4. – С. 44–63.
455. Кувшинов В. А. Кадеты в России и за рубежом (1905–1943 гг.) / В. А. Кувшинов. – М., 1997. – 160 с.
456. Кувшинов В. А. Разоблачение партией большевиков идеологии и тактики кадетов (февраль–октябрь 1917 г.) / В. А. Кувшинов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 240 с.

457. Кувшинов В. А. Борьба большевиков против буржуазных партий в период от Февраля к Октябрю : историография / В. А. Кувшинов, Е. В. Козаченко. — М. : Изд-во МГУ, 1990. — 136 с.

458. Кудлай О. Б. Боротьба навколо прийняття “Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду в Україні” на IV сесії Української Центральної Ради / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. — 1997. — № 5. — С. 80–86.

459. Кудлай О. Б. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) / О. Б. Кудлай // Український історичний журнал. — 1999. — № 6. — С. 43–54.

460. Кудлай О. Б. Центральна Рада — Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень — жовтень 1917 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / О. Б. Кудлай. — К., 1997. — 18 с.

461. Куртяк В. Вплив етнічного фактора на формування програм і діяльність політичних партій в Україні у 1917–1920 роках / В. Куртяк // Народна творчість і етнографія. — 2005. — № 3. — С. 90–98.

462. Лабынцев Ю. А. Украинский вопрос в Российской империи (начало XX в.) / Ю. А. Лабынцев // Исследования по истории Украины и Белоруссии. — М., 1995. — С. 111–116.

463. Лавров В. Стаття В. І. Вернадського “Українське питання і російське суспільство” у контексті пошуку ліберального вирішення національного питання на початку XX ст. / В. Лавров // Історичний журнал. — 2005. — № 3. — С. 58–63.

464. Леонова Л. С. “Творческое искание правды...” : общественно-политические взгляды В. Вернадского / Л. С. Леонова // Свободная мысль. — 1995. — № 5. — С. 100–112.

465. Леонтович В. В. История либерализма в России. 1762–1914. / В. В. Леонтович. — М., 1995. — 550 с.

466. Лосєв І. Українське питання у дзеркалі російського націоналізму / І. Лосєв // Пам’ять століть. — 2001. — № 1 — С. 12–18.

467. Лупандін О. І. Дмитро Дорошенко — міністр закордонних справ Української держави 1918 р. / О. І. Лупандін // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 115–127.

468. Любовець О. М. Проблема української державності в програмах і діяльності українських політичних партій (березень–листопад 1917 р.) / О. М. Любовець // Український історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 22–29.

469. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / І. Мазепа. — К.: Темпора, 2003. — 608 с.

470. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: історико-політологічна проблематика / Ю. Макар. — Л.: Ін-т Українознавства НАН України ім. І. Крип’якевича, 2003. — 88 с.

471. Малинова О. Ю. Две концепции “либерального национализма”: П. Б. Струве и П. Н. Миллюков / О. Ю. Малинова // П. Н. Миллюков: историк, политик, дипломат : материалы междунар. науч. коф., (Москва, 26–27 мая 1999 г.). – М., 2000. – С. 462–473.
472. Медушевский А. И. П. Н. Миллюков: ученый и политик / А. И. Медушевский // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 20–41.
473. Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
474. Миллюков П. Н. История второй русской революции / П. Н. Миллюков. – Мн.: Харвест, 2002. – 752 с.
475. Миллюков П. Н. М. М. Винавер, как политик / П. Н. Миллюков // М. М. Винавер и русская общественность начала XX века. – Париж, 1937. – С. 19–52.
476. Миллюков П. Н. Национальный вопрос: происхождение национальности и национальные вопросы в России / П. Н. Миллюков. – Прага, 1925. – 192 с.
477. Миллюков П. Н. Россия на переломе : в 2 т. / П. Н. Миллюков. – Париж, 1927. – Т. 1. – 402 с.
478. Минц И. И. История Великого Октября : в 3 т. / И. И. Минц. – Т. 2 : Свержение Временного правительства. Установление диктатуры пролетариата. – М.: Наука, 1978. – 1008 с.
479. Мироненко О. М. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О. М. Мироненко. – К., 1995. – 328 с.
480. Михутина И. В. Украинский вопрос в России (конец XIX – начало XX века) / И. В. Михутина. – М., 2003. – 288 с.
481. Михутина И. Украинский вопрос и русские политические партии накануне первой мировой войны / И. В. Михутина // Режим доступа : [http. www. litopys. narod. ru/](http://www.litopys.narod.ru/).
482. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917–1918 / Р. Млиновецький. – Л.: Каменяр, 1994. – 571 с.
483. Могильний А. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / А. П. Могильний. – К., 2003. – 15 с.
484. Модели общественного переустройства России. XX век / [отв. ред. В. В. Шелохаев]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 608 с.
485. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К.: Укр. Письменник, 1994. – 413 с.
486. Надтока О. М. Ставлення російської революційної та ліберальної інтелігенції до українського питання: сприяння національному

відродженню України (к. XVIII — початок XX століття): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 09.00.12 “Українознавство” / О. М. Надтока. — К., 2001. — 18 с.

487. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX—XX ст.) / [за заг. ред. д-ра іст. Малика Я. Й.]. — Л.: Світ, 2001. — 296 с.

488. Непролетарские партии России : урок истории. — М.: Мысль, 1984. — 566 с.

489. Обнинский В. П. Последний самодержец : очерк жизни и царствования императора России Николая II / В. П. Обнинский. — М.: Республика, 1992. — 288 с.

490. Ону А. М. Загадки русского сфинкса / А. М. Ону. — М.: Изд-во “Ось-89”, 1995. — 112 с.

491. Осипов И. Д. Философия русского либерализма (XIX — начало XX в.) / И. Д. Осипов. — СПб.: Изд-во Петербургского ун-та, 1996. — 192 с.

492. П. Н. Милуков : сборник материалов по чествованию его семидесятилетия 1859—1929. — Париж, 1929. — 360 с.

493. Павко А. І. Повчальний досвід вітчизняної історії: політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. — К.: Вид-во “Плеяда”, 2002. — 552 с.

494. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX — поч. XX століття : зародження, еволюція, діяльність, історична доля / А. І. Павко. — К.: Вид-во “Іван Федоров”, 1999. — 248 с.

495. Павко А. І. Російські партії в громадському житті Наддніпрянщини в 1905—1907 рр. / А. І. Павко // Пам’ять століть — 2002. — № 4. — С. 68—75.

496. Павко А. І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці XIX — на поч. XX ст. / А. І. Павко // Український історичний журнал. — 2001. — № 4. — С. 112—125.

497. Павленко Ю. Українська державність в 1917—1918 рр.: історико-генетичний аналіз / Ю. В. Павленко, Ю. О. Храмов. — К.: Манускрипт, 1995. — 264 с.

498. Падох Я. Микола Василенко, історик і будівничий української державності / Я. Падох // 125 років київської української академічної традиції 1861—1986: збірник. — Нью-Йорк, 1993. — С. 359—375.

499. Пайпс Р. Струве: левый либерал, 1870—1905. / Р. Пайпс. — М.: Московская школа политических исследований, 2001. — Т. 1. — 552 с.

500. Пайпс Р. Струве: правый либерал, 1905—1944. / Р. Пайпс. — М.: Московская школа политических исследований, 2001. — Т. 2. — 680 с.

501. Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852—1919) / Є. В. Панкова // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 90—102.

502. Патентов В. А. Кадетские фракции в I и II Государственных Думах: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: 07.00.01 “Отечественная история” / В. А. Патентов. — М., 1993. — 23 с.
503. Политические партии России в период революции 1905—1907 гг.: количественный анализ: сб. статей. — М., 1987. — 244 с.
504. Политические партии России. Конец XIX — первая треть XX века: энциклопедия. — М., 1996. — 872 с.
505. Политические партии России: история и современность. — М., 2000. — 631 с.
506. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. — Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. — 1917 р.). — К.: Генеза, 2002. — 424 с.
507. Політична історія України. XX ст.: у 6 т. — Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917—1920). — К.: Генеза, 2003. — 488 с.
508. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. — Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року. — 3-тє вид. — К.: Либідь, 1995. — 608 с.
509. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / В. И. Попик. — К.: Наукова думка, 1989. — 100 с.
510. Попович М. Українські ліберали / М. Попович, А. Фінько // Сучасність. — 1993. — № 11. — С. 71—86.
511. Процик А. Російський націоналізм і відродження української державності в 1917—1920-х рр. / А. Процик // Другий міжнародний конгрес українців, (Львів, 22—28 серпня 1993 р.). — Л., 1994. — С. 7—12.
512. Процик А. Російський націоналізм і Україна в добу революцій і громадянської війни / А. Процик // Український історичний журнал. — 2002. — № 4. — С. 122—136.
513. Реєнт О. П. Павло Скоропадський / О. П. Реєнт. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2003. — 304 с.
514. Реєнт О. П. У робітнях історичної науки / О. П. Реєнт. — К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам’яті України”, Видавничий центр “Просвіта”, 1999. — 352 с.
515. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. — К.: Генеза, 2004. — 480 с.
516. Реєнт О. Потенціал національного відродження України в імперську добу / О. Реєнт // Історія України. — 2001. — № 46. — С. 5—6.
517. Решетар Дж. Р. Украинское и российское восприятие украинской революции / Дж. Р. Решетар // Украина и Россия в их историческом столкновении. — Эдмонтон, 1992. — С. 140—164.
518. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. — К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. — 320 с.

519. Русский либерализм: судьбы и перспективы (“Круглый стол”) // *Общественные науки и современность*. – 2005. – № 6. – С. 80–89.
520. Рябова Т. И. П. Б. Струве: идеал “Великой России” / Т. И. Рябова // *Либеральный консерватизм: история и современность*. – М., 2001. – С. 346–361.
521. Самойлов Ф. Російський лібералізм та українське питання / Ф. Самойлов // *Розбудова держави*. – 1998. – № 11–12. – С. 100–109.
522. Сарбей В. Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця ХХ століття / В. Г. Сарбей // *Український історичний журнал*. – 1996. – № 2. – С. 35–46.
523. Секиринский С. С. Либерализм в России : очерки истории (середина XIX – начало XX вв.) / С. С. Секиринский, В. В. Шелохаев. – М.: Памятники исторической мысли, 1995. – 288 с.
524. Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной Думы / С. М. Сидельников. – М., 1962. – 379 с.
525. Славин Г. Главные политические партии в России (накануне выборов в Государственную Думу) / Г. Славин. – СПб., 1905. – 16 с.
526. Славин Н. Ф. Из истории июльского политического кризиса 1917 г. / Н. Ф. Славин // *История СССР*. – 1957. – № 2. – С. 25–39.
527. Соколова М. В. Великодержавность против национализма: Временное правительство и Украинская центральная рада (февраль–октябрь 1917) / М. В. Соколова // *Исследования по истории Украины и Белоруссии*. – М., 1995. – С. 117–129.
528. Соколовский В. П. Вернадский и украинский национальный вопрос / В. П. Соколовский, Н. Н. Яцюк // *Творча спадщина В. І. Вернадського і сучасність (“Вернадські читання”): доповіді і повідомлення III міжнар. наук. конф. (Донецьк, 22–24 травня 2003 р.)*. – Донецьк: ДОН НТУ, 2003. – С. 78–79.
529. Солдатенко В. Ф. Українська революція : історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999. – 976 с.
530. Соловей Д. Василенко, Мілюков і самостійність України в 1918 р. / Д. Соловей. – Вінніпег, 1965. – 68 с.
531. Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920 г.) / Л. М. Спирин. – М.: Мысль, 1977. – 366 с.
532. Спирин Л. М. Россия. 1917 год: из истории борьбы политических партий / Л. М. Спирин. – М., 1987. – 333 с.
533. Стальний В. Кадети (Конституційно-демократична партія народної свободи) / В. Стальний. – Х.: Вид-во “Пролетарий”, 1929. – 64 с.
534. Старинець О. Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) / О. Г. Старинець // *Український історичний журнал*. – 1995. – № 6. – С. 37–47.

535. Стародубова А. Л. Либеральная модель реформирования России в 1917 г. и П. Н. Милюков / А. Л. Стародубова // П. Н. Милюков : историк, политик, дипломат : материалы междунар. науч. конф. (Москва, 26–27 мая 1999 г.). – М., 2000. – С. 487–508.

536. Стародубова А. Л. Особенности национально-государственного строительства в либеральной модели 1917 г. / А. Л. Стародубова // Либеральный консерватизм: история и современность. – М., 2001. – С. 272–282.

537. Старцев В. И. Статьи П. Н. Милюкова и выработка программы кадетской партии в октябре 1905 г. / В. И. Старцев // Непролетарские партии России в трех революциях : сб. статей. – М.: Наука, 1989. – С. 46–53.

538. Старчук О. Шевченко і четверта Державна Дума / О. Старчук // Сучасність. – 1961. – № 12. – С. 17–30.

539. Стеклов Ю. Политические партии: их организация, состав, сила и деятельность / Ю. Стеклов. – СПб., 1905. – 104 с.

540. Стрельський Г. Секретна місія П. Милюкова / Г. Стрельський // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 103–105.

541. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах / Д. Табачник. – К.: Либідь, 2004. – 640 с.

542. Телешун С. О. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. / С. О. Телешун. – К., 1996. – 130 с.

543. Токарев А. И. Некоторые аспекты борьбы партий за власть в феврале-октябре 1917 г. / А. И. Токарев // История национальных политических партий России : материалы междунар. конф., (Москва, 21–22 мая 1996 г.). – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 300–313.

544. Украинский сепаратизм в России: идеология национального раскола. – М.: Москва, 1998. – 432 с.

545. Українська державність у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 448 с.

546. Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): у 3 т. – К., 1999. – Т. 3. – 456 с.

547. Українське питання в Російській імперії та Радянському Союзі (ХVІІІ – перша половина ХХ ст.). – Дніпропетровськ, 1998. – 193 с.

548. Українське питання. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1997. – 220 с.

549. Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма / Н. И. Ульянов. – М.: Изд-во “Индрик”, 1996. – 284 с.

550. Феденко П. Український рух у 20 столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 270 с.

551. Федюк В. П. Конференція кадетської партії в має 1918 г. / В. П. Федюк // Непролетарські партії Росії в трьох революціях : сб. статей. – М.: Наука, 1989. – С. 117–121.

552. Харитонов В. А. Лютнева революція в Росії — феномен світової історії ХХ ст. / В. А. Харитонов // Український історичний журнал. — 2001. — № 1. — С. 3–15.

553. Хейман С. Кістяківський: боротьба за національні і конституційні права в останні роки царату / С. Хейман. — К.: Основні цінності, 2000. — 304 с.

554. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. / П. Христюк. — Нью-Йорк, 1969. — 160 с.

555. Чалікова В. Ліберали, ліберальне, лібералізм / В. Чалікова // Сучасність. — 1993. — № 11. — С. 51–70.

556. Черменский Е. Д. IV-я Государственная Дума и свержение царизма в России / Е. Д. Черменский. — М., 1976. — 320 с.

557. Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в годы первой русской революции / Е. Д. Черменский. — М.: Мысль, 1970. — 448 с.

558. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. — Прага, 1927. — 334 с.

559. Шаццлло К. Ф. Русский либерализм накануне революции 1905–1907 гг.: организация, программа, тактика / К. Ф. Шаццлло. — М.: Наука, 1985. — 352 с.

560. Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907–1914 гг. / В. В. Шелохаев. — М., 1991. — 232 с.

561. Шелохаев В. В. Кадеты — главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. / В. В. Шелохаев. — М.: Наука, 1983. — 328 с.

562. Шелохаев В. В. Либералы и массы в годы первой мировой войны / В. В. Шелохаев // Вопросы истории. — 1996. — № 7. — С. 130–136.

563. Шелохаев В. В. Либеральная модель переустройства России / В. В. Шелохаев. — М., 1996. — 280 с.

564. Шелохаев В. В. Разработка кадетами национального вопроса в годы первой мировой войны / В. В. Шелохаев // Первая мировая война: пролог ХХ века. — М.: Наука, 1998. — С. 355–366.

565. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны / В. В. Шелохаев // Вопросы истории. — 1993. — № 8. — С. 27–39.

566. Шелохаев В. В. Русский либерализм как историографическая и историософская проблема / В. В. Шелохаев // Вопросы истории. — 1998. — № 4. — С. 27–39.

567. Шелохаев В. В. Федор Федорович Кокошкин / В. В. Шелохаев // Российские либералы: сб. статей. / [под ред. Б. С. Итенберга, В. В. Шелохаева]. — М.: РОССПЭН, 2001. — С. 316–354.

568. Шелохаев В. В. Феномен многопартийности в России / В. В. Шелохаев // История национальных политических партий России

: материалы междунар. конф. (Москва, 21–22 мая 1996 г.). – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 11–22.

569. Щеголев С. Современное украинство: его происхождение, рост и задачи / С. Н. Щеголев. – К., 1913. – 160 с.

570. Щеголев С. Н. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Н. Щеголев. – К., 1912. – 588 с.

571. Щербак М. Великодержавна політика царизму та ліберальна опозиція в Росії на початку ХХ ст. / М. Щербак, Н. Щербак // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 34–39.

572. Щербак Н. Дискусії про шляхи розв'язання національного питання в Російській імперії на початку ХХ ст. / Н. Щербак // Історія України. – 2002. – № 16. – С. 1–4.

573. Щербина А. П. Имперское сознание и либеральное движение в России в начале ХХ века / А. П. Щербина // Либеральный консерватизм: история и современность – М., 2001. – С. 225–233.

574. Щетинов Ю. А. Угасание кадетского либерализма : деятельность кадетов в белой эмиграции: исторический очерк / Ю. А. Щетинов // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 1988. – № 4. – С. 18–47

575. Юр П. С. Ліберальні та революційно-демократичні партії в революції 1905–1907 рр. в Росії (порівняльний аналіз їх стратегії і тактики): автореф. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія громадських рухів і політ. партій” / П. С. Юр. – К., 1994. – 21 с.

576. Якупов М. Н. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні (1917–1918 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія громадських рухів і політ. партій” / М. Н. Якупов. – К., 1994. – 21 с.

577. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки / Д. Яневський. – К.: Дух і літера, 2003. – 767 с.

578. Яценюк П. І. М. С. Грушевський та українське питання в I–II Державних Думах Російської імперії / П. І. Яценюк, Є. І. Юрій // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. – Чернівці, 1996. – Випуск 6–7. – С. 137–147.

579. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton ; Toronto, 1995. – 202 p.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

ПРОГРАММА КОНСТИТУЦИОННО-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ

I. Основные права граждан

1. Все российские граждане, без различия пола, вероисповедания и национальности, равны перед законом. Всякие сословные различия и всякие ограничения личных и имущественных прав поляков, евреев и всех без исключения других отдельных групп населения должны быть отменены.

2. Каждому гражданину обеспечивается свобода совести и вероисповедания. Никакие преследования за исповедуемые верования и убеждения, за перемену или за отказ от вероучения не допускаются. Отправление религиозных и богослужебных обрядов и распространение вероучений свободно, если только совершенные при этом действия не заключают в себе каких либо общих проступков, предусмотренных уголовными законами. Православная церковь и другие исповедания должны быть освобождены от государственной опеки.

3. Каждый волен высказывать изустно и письменное свои мысли, а равно обнародовать их и распространять путем печати или иным способом. Цензура, как общая, так и специальная, как бы она ни называлась, упраздняется и не может быть восстановлена. За преступления и проступки, совершенные путем устного и печатного слова, виновные отвечают только перед судом.

4. Всем российским гражданам предоставляется право устраивать публичные собрания как в закрытых помещениях, так и под открытым небом для обсуждения всякого рода вопросов.

5. Все российские граждане имеют право составлять союзы и общества, не испрашивая на то разрешения.

6. Право петиций предоставляется как отдельным гражданам, так и всякого рода группам, союзам, собраниям и т.д.

7. Личность и жилище каждого должны быть неприкосновенны. Вход в частное жилище, обыск, выемка в нем и вскрытие частной переписки допускается в случаях, установленных законом, и не иначе как по постановлению суда. Всякое задержанное лицо в городах и других местах пребывания судебной власти в течение 24-х часов, а в прочих местностях империи не позднее, как в течение 3-х суток со времени задержания, должно быть или освобождено, или представлено судебной власти. Всякое

задержание, произведенное без достаточного основания или продолженное сверх законного срока, дает право пострадавшему на возмещение государством понесенных им убытков.

8. Никто не может быть подвергнут преследованию и наказанию иначе, как на основании закона — судебной властью и установленным законом судом. Никакие чрезвычайные суды не допускаются.

9. Каждый гражданин пользуется свободой передвижения и выезда за границу. Паспортная система упраздняется.

10. Все вышеозначенные права граждан должны быть введены в основной закон Российской империи и обеспечены судебной защитой.

11. Основной закон Российской империи должен гарантировать всем населяющим империю народностям, помимо полной гражданской и политической равноправности всех граждан, право свободного культурного самоопределения, как то: полную свободу употребления различных языков и наречий в публичной жизни, свободу основания и содержания учебных заведений и всякого рода собраний, союзов и учреждений, имеющих целью сохранение и развитие языка, литературы и культуры каждой народности и т.п.

12. Русский язык должен быть языком центральных учреждений, армии и флота. Употребление наряду с общегосударственным местных языков в государственных и общественных установлениях и учебных заведениях, содержимых на средства государства или органов самоуправления, регулируется общими и местными законами, а в пределах их — самими установлениями. Населению каждой местности должно быть обеспечено получение начального, а по возможности и дальнейшего образования на родном языке.

II. Государственный строй

13. Конституционное устройство российского государства определяется основным законом.

14. Народные представители избираются всеобщей, равной, прямою и тайною подачей голосов, без различий вероисповедания, национальности и пола.

Партия допускает в своей среде различие мнений по вопросу об организации народного представительства, в виде одной или двух палат, из которых вторая палата должна состоять из представителей от органов местного самоуправления, реорганизованных на началах всеобщего голосования и распространенных на всю Россию.

15. Народное представительство участвует в осуществлении законодательной власти, в установлении государственной росписи доходов и расходов и в контроле за законностью и целесообразностью действий высшей и низшей администрации.

16. Ни одно постановление, распоряжение, указ, приказ и тому подобный акт, не основанный на постановлении народного представительства, как бы он ни назывался и от кого бы ни исходил, не может иметь закона.

17. Государственная роспись, в которую должны быть вносимы все доходы и расходы государства, устанавливается не более, как на один год, законодательным порядком. Никакие налоги, пошлины и сборы в пользу государства, а равно и государственные займы не могут быть устанавливаемы иначе, как в законодательном порядке.

18. Членам собрания народных представителей принадлежит право законодательной инициативы.

19. Министры ответственны перед собранием народных представителей, членам которого принадлежит право запроса и интерpellация.

III. Местное самоуправление и автономия

20. Местное самоуправление должно быть распространено на все российское государство.

21. Представительство в органах местного самоуправления, приближенное к населению путем учреждения мелких самоуправляющихся единиц, должно быть основано на всеобщем, равном, прямом и закрытом голосовании, без различия пола, вероисповедания и национальностей, причем собрания высших самоуправляющихся союзов могут быть образованы путем избрания собраниями низших таких же союзов. Губернским земствам должно быть предоставлено право вступать во временные и постоянные союзы между собою.

22. Круг ведомства органов местного самоуправления должен простирается на всю область местного управления, включая полицию безопасности и благочиния и за исключением лишь тех отраслей управления, которые в условиях современной государственной жизни необходимо должны быть сосредоточены в руках центральной власти, с предоставлением в пользу органов местного самоуправления части средств, поступающих в настоящее время в государственный бюджет.

23. Деятельность местных представителей центральной власти должна сводиться к надзору за законностью деятельности органов местного самоуправления, причем окончательное решение по возникающим в этом отношении спорам и сомнениям должно принадлежать судебным учреждениям.

24. После установления прав гражданской свободы и Правильного представительства с конституционными правами- для всего российского государства должен быть открыт правомерный путь в порядке

общегосударственного законодательства для установления местной автономии и областных представительных собраний, обладающих правом участия в осуществлении законодательной власти по известным предметам, соответственно потребности населения.

25. Немедленно по установлении общеимперского демократического представительства, с конституционными правами, в Царстве Польском вводится автономное устройство с сеймом, избираемым на тех основаниях, как и общегосударственное представительство, при условии сохранения государственного единства и участия в центральном представительстве на одинаковых с прочими частями империи основаниях. Границы между Царством Польским и соседними губерниями могут быть исправлены в соответствии с племенным составом и желанием местного населения, причем в Царстве Польском должны действовать общегосударственные гарантии гражданской свободы и права национальности на культурное самоопределение и должны быть обеспечены права меньшинства.

IV. Суд

26. Финляндия. Конституция Финляндии, обеспечивающая ее особенное государственное положение, должна быть всецело восстановлена. Всякие дальнейшие мероприятия, общие империи и Великому княжеству Финляндскому, должны быть впредь делом соглашения между законодательными органами империи и Великого княжества.

27. Все отступления от начал судебных уставов 20-го ноября 1864 года, устанавливающих отделение судебной власти от административной (несменяемость, независимость и равенство всех перед судом), как внесенные позднейшими новеллами, так и допущенные при самом составлении уставов, упраздняются. В этих видах прежде всего:

а) не подлежит никаким ограничениям правило о том, что никто не может быть подвергнут наказанию без вошедшего в силу приговора компетентного суда;

б) всякое вмешательство министра юстиции в назначение на судебские должности или перемещение судей, а тем более в производство судебных дел, устраняется. Судьи наград не получают;

с) ответственность должностных лиц определяется на общем основании;

д) компетенция суда присяжных определяется исключительно тяжестью наказания, назначенного в законе безотносительно к роду дел, причем, однако, этой компетенции во всяком случае подлежат все преступления государственные и против законов о печати. Суд с сословными представителями упраздняется. Компетенции выборного

мирового суда подчиняются и дела волостной юстиции. Волостной суд и институт земских начальников упраздняются. Требования имущественного ценза как для замещения должности мирового судьи, так и для отправления обязанностей присяжного заседателя отменяются;

е) восстанавливается принцип единства кассационного суда. Адвокатура организуется на началах истинного самоуправления.

28. Независимо от этого, в осуществление наиболее назревших и бесспорных требований уголовной политики и процесса:

- а) смертная казнь отменяется безусловно и навсегда;
- б) вводится условное осуждение;
- с) устанавливается защита на предварительном следствии;
- д) в обряд предания суду вводится состязательное начало.

29. Ближайшей задачей является полный пересмотр Уголовного уложения, отмена постановлений, противоречащих началам политической свободы, и переработка проекта Гражданского уложения.

V. Финансовая и экономическая политика

30. Пересмотр государственного расходного бюджета в целях уничтожения непроизводительных по своему назначению или своим размерам расходов и соответственного увеличения затрат государства на действительные нужды народа.

31. Отмена выкупных платежей.

32. Развитие прямого обложения на счет косвенного; общее понижение косвенного обложения и постепенная отмена, косвенных налогов на предметы потребления народных масс.

33. Реформа прямых налогов на основе прогрессивного подоходного и поимущественного обложения, введения прогрессивного налога на наследство.

34. Соответствующее положению отдельных производств понижение таможенных пошлин в видах удешевления предметов народного потребления и технического подъема промышленности и земледелия.

35. Обращение средств сберегательных касс и развитие мелкого кредита.

VI. Аграрное законодательство

36. Увеличение площади землепользования населения, обрабатывающего землю личным трудом, как то безземельных и малоземельных крестьян, а также и других разрядов мелких хозяйств-земледельцев, государственными, удельными, кабинетскими и монастырскими землями, а также путем отчуждения для той же цели за счет государства в потребных размерах частновладельческих земель с

вознаграждением нынешних владельцев по справедливой (не рыночной) оценке.

37. Отчуждаемые земли поступают в государственный земельный фонд. Начала, на которых земли этого фонда подлежат передаче нуждающемуся в них населению (владение или пользование, личное или общинное и т.д.), должны быть установлены сообразно с особенностями землевладения и землепользования в различных областях России.

38. Широкая организация государственной помощи для переселения, расселения и устройства хозяйственного быта крестьян. Реорганизация межевого дела, окончание размежевания и другие меры для подъема благосостояния сельского населения и улучшения сельского хозяйства.

39. Упорядочение законом арендных отношений путем обеспечения права возобновления аренды, права арендатора, в случае передачи аренды, на вознаграждение за произведенные, но неиспользованные к сроку затраты на улучшения, и учреждение примирительных камер, для регулирования арендной платы и для разбора споров и несогласий между арендаторами и землевладельцами. Открытие законного пути в судебном порядке для понижения непомерно высоких арендных цен и уничтожения носящих кабальный характер сделок в области земельных отношений.

40. Отмена действующих правил о найме сельских рабочих и распространение рабочего законодательства на землевладельческих рабочих, применительно к техническим особенностям земледелия. Учреждение сельскохозяйственной инспекции для наблюдения за правильным применением законодательства по охране труда в этой области и введение уголовной ответственности сельских хозяев за нарушение ими законодательных норм по охране труда.

VII. Рабочее законодательство

41. Свобода рабочих союзов и собраний.

42. Право стачек. Наказуемость правонарушений, совершаемых во время или по поводу стачек, определяется на общем основании и ни в коем случае не может быть увеличиваема.

43. Распространение рабочего законодательства и независимой инспекции труда на все виды наемного труда; участие выборных от рабочих в надзоре инспекции за исполнением законов, охраняющих интересы трудящихся.

44. Введение законодательным путем восьмичасового рабочего дня. Немедленное осуществление этой нормы всюду, где она в данное время возможна, и постепенное ее введение в остальных производствах. Запрещение ночных и сверхурочных работ, кроме технически и общественно-необходимых.

45. Развитие охраны труда женщин и детей и установление особых мер охраны труда мужчин во вредных производствах.

46. Учреждение примирительных камер из равного числа представителей труда и капитала для нормировки всех отношений найма, не урегулированных рабочим законодательством, и разбора споров и несогласий, возникающих между рабочими и предпринимателями.

47. Обязательное при посредстве государства страхование от болезни (в течение определенного срока), несчастных случаев и профессиональных заболеваний, с отнесением издержек на счет предпринимателей.

48. Государственное страхование на случай старости и неспособности к труду для всех лиц, живущих личным трудом.

49. Установление уголовной ответственности за нарушение законов об охране труда.

VIII. По вопросам просвещения

Народное просвещение должно быть организовано на началах свободы, демократизации и децентрализации его, понимая под этим осуществление следующих начал:

50. Уничтожение всех стеснений к поступлению в школу, связанных с полом, происхождением и религией.

51. Свобода частной и общественной инициативы в открытии и организации учебных заведений всех типов и в области внешкольного просвещения; свобода преподавания.

52. Между различными ступенями школ всех разрядов должна быть установлена прямая связь для облегчения перехода от низшей ступени к высшей.

53. Полная автономия и свобода преподавания в университетах и других высших школах. Увеличение их числа. Уменьшение платы за слушание лекций. Организация просветительной работы высшей школы для широких кругов населения. Свободная организация студенчества.

54. Количество средних учебных заведений должно быть увеличено соответственно общественной потребности; плата в них должна быть понижена. Местным общественным учреждениям должно быть предоставлено широкое участие в постановке учебно-воспитательного дела.

55. Введение всеобщего, бесплатного и обязательного обучения в начальной школе. Передача начального образования в заведование органов местного самоуправления. Организация органами самоуправления материальной помощи нуждающимся учащимся.

56. Устройство органами местного самоуправления образовательных учреждений для взрослого населения, элементарных школ для взрослых, народных библиотек, народных университетов.

57. Развитие профессионального образования.

**Заявление правления Украинского общества в Мелитополе
“Просвита” члену Государственной Думы Милюкову П.Н.
о необходимости введения украинского языка
в начальных школах Украины**

24 октября 1910 г.

Господину Депутату Государственной Думы П.Н. Милюкову

В настоящее время в Государственной Думе обсуждается законопроект о народных школах. Для нас украинцев (по официальной терминологии - малороссов) не безразлично, в каком виде он будет утвержден. Если в нем не будет ясно и точно обозначено, что обучение в начальной школе в местностях с малорусским населением должно вестись на его родном языке, то украинский народ, в настоящее, благодаря между прочим чужой школы, находящийся по грамотности ниже многих народов России, будет обречен на продолжительное невежество, а может быть и на вымирание, конечно, духовное. Нравственная ответственность за это будет лежать и на Вашей партии, во главе которой Вы стоите. В виду этого Правление О-ва “Просвита” в Мелитополе, как центр украинского населения Таврической губернии, обращается к Вам и Вашей партии с просьбой добиваться дарования украинцам народной школы на их народном языке. Правление О-ва не считает нужным доказывать Вам необходимости введения обучения на родном языке в селах с украинским населением. Об этом вопросе существует большая литература. В одной только книге Б. Гринченка “На безпросветном пути” собрано столько доказательств, что всякий непредубежденный человек с этим согласится.

Мы же обращаемся к Вам с места, с гуши народной и помимо теоретических обоснований, утверждаем необходимость выше сказанного на основании опыта. Если конституционно-демократическая партия не выступит на защиту национальной народной школы для украинского населения, то этим она оттолкнет от себя украинский элемент. Интересы России требуют, что бы одна из крупных народностей России была поставлена в нормальное положение по школьному делу.

Г. Мелитополь. 1910 г. октября 24.

Председатель правления Р. Железняк

Секретарь А. Нечипоренко

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1853. — 1 л.

№ 3

**Телеграммы от украинских организаций П. Н. Милюкову
по вопросу о защите им прав украинского народа, 1914 г.**

Принята 24. II. 1914.

Телеграмма П.Н. Милюкову. Таврический дворец.

Украинское общество горячо приветствует запрос о запрещении чествовать нашего великого поэта Шевченка и просить народных представителей помнить что оно будет чутко прислушиваться к каждому слову сказанному: или в защиту достоинства украинского народа.

26. II. 1914. Петербург. Г. Дума. Депутату Милюкову.

Верим что объективное освещение украинского вопроса с трибуны Государственной Думы развеет клевету об украинском сепаратизме и тогда замолкнут самозванные малороссы Савенки Приветствуем выступление вашей партии в защиту прав украинского народа. Украинцы города Николаева ветеринарный врач Загоруйченко малая морская, 48

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1873. — 2 л.

№ 4

**Резолюция группы Черниговских украинцев с приветствием
фракции кадетской партии за поддержку украинского
движения в Думе, 1914 г.**

Черниговские украинцы поручили нам высказать их горячее приветствие фракции народной свободы, а также тем ее представителям, которые при обсуждении в Государственной Думе запроса о запрещении чествования нашего великого поэта широко поставили и осветили украинский вопрос.

Верим в скорое наступление времени, когда падут запрещения и ограничения, когда украинский народ, вместе с другими народами России, добудет прав широкого национального самоопределения и Ваш протест, Ваша правительственная постановка украинского вопроса поддерживают в нас веру в победу над господствующими тепер темными силами и неограниченным произволом.

Сердечно приветствуем Вас:

И. Шраг

(далі підписи. — Л.Ш.)

Чернигов 23 февраля 1914 г.

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 916. — 1 л.

**Обращение к члену Государственной Думы Милюкову П. Н.
украинцев гор. Новочеркаска с перечнем требований
по национальному вопросу, б/д.**

Г. члену Государственной Думы Милюкову П.Н.

Мы, украинцы гор. Новочеркаска, одни из многих лишены по независящим от нас обстоятельствам своего представителя в Государственной Думе, который бы мог быть выразителем наших насущных потребностей, обращаемся к Вам, как члену Государственной Думы, который неоднократно в своих речах защищал интересы негосподствующих наций России и в частности украинской, с просьбой способствовать с высокой трибуны Государственной Думы всеми доступными для Вас средствами осуществлению следующих наших национальных потребностей в интересах повышения экономического и культурного уровня широких народных масс и для удовлетворения духовных запросов интеллигентных представителей украинской нации:

1) Право свободно устраивать повсеместно всякие национальные украинские организации как научного так и экономического характера с правом свободно пользоваться своим родным украинским языком;

2) Введение в начальных школах в местностях с украинским населением преподавания всех предметов на украинском языке; причем русский язык должен быть обязательным предметом как язык государственный и язык большой мировой культуры;

3) Введение в учительских и педагогических школах края обязательным изучения украинского языка; литературы, истории и географии, а в высших школах — кафедры украиноведения в целях подготовки преподавательского персонала для педагогических школ и курсов;

4) Предоставления полной свободы открывать частные школы всех разрядов как общеобразовательные так и специальные с преподаванием всех предметов на украинском языке;

5) Право открывать библиотеки с книгами на украинском языке, устраивать публичные чтения, издавать газеты, журналы, брошюры и проч. на украинском языке;

6) В местностях с украинским населением во всех административных учреждениях (почте, суде и проч.) служащие обязаны знать украинский язык, чтобы дать возможность местному населению свободно изъясняться в надлежащих случаях на понятном им языке; принимать всякого рода заявления, прошения и проч. на украинском языке и на этом же языке отвечать на них.

Мы считаем, что без удовлетворения этих национальных потребностей не может правильно развиваться ни один народ и вносить возможную долю пользы для общего государственного блага и потому осуществления их через посредство Государственной Думы мы ожидаем в самом недалеком будущем.

Кроме того мы считаем необходимым

7) Пересмотр дел осужденных и томящихся в тюрьмах и ссылке украинских общественных деятелей и возврата из ссылки высланных без суда, в административном порядке.

г. Новочеркасск

(близько 30 підписів. — Л.Щ.)

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1941. — 2 л.

№ 6

Прошение жителей с. Чернобай Полтавской губернии члену Госуд. Думы Милюкову П. Н. о введении родного языка в школах Украины, б/д

Его высокоблагородию члену Государственной Думы Господину Милюкову
Жителей с. Чернобай
Полтавской губернии

Прошение

Быть может наша просьба в настоящее тяжкое время будет и не услышана, но просим Вас, одного из посланников народа выслушать наш голос и передать его при удобном случае всему составу Государственной Думы.

Зная, что в скором времени должен разбираться законопроект о школе в Малороссии, мы просим Вас о поддержке проведения в жизнь омертвевшего нашего родного малороссийского языка. Много хочется сказать о том что переживает наша школа благодаря преподаванию на русском языке и каковы результаты обучения в ней, но не станем повторяться т.к. вряд ли кто не знает этой работы в пустую. Стоит пойти в нашу любую школу и послушать, как путает и запинаяется ребенок при передаче самого легкого рассказа, речь получается жесткой и тяжелой, всюду в ней проскакивает своя родная речь, - видно очень хочется ребенку пересказать все своим языком, но нельзя! Учитель чуть ни на каждом слове поправляет его говорить книжным, — чужым и далеким для него языком, — получается самое нехорошее впечатление: ребенок с подавленным чувством усаживается на место. А учитель неуверен хорошо ль понимает он рассказанное и начинается опять повторение, а с ним тоже переживания ученика и учителя. Так длится в продолжении 3-х — 4-х лет — дети выходят с школы унося только одно

зрительное воспоминание о ней “свидетельство”. Т.к. та часть знаний, которая приобретается в школе, слишком быстро растворяется в жизни не будучи закрепляема чтением, и течет без препятствий — то же непонимание окружающего, то же подавленное состояние души — живут по прежнему — суеверия, знахарство, а с ними грязь и вырождение.

Все свободное от работ время проводится в незнание на печках, в картежной игре, в пустых разговорах, а раньше в пьянстве и драках — не заполняется оно ничем, чем хочется каждому из нас заполнить. Кажется нет ни одного человека в котором бы не жила потребность к разрешению какого нибудь животного явления: одному хочется знать почему лучше родит просо сеяное ленточным посевом, другому — почему звезда с хвостом и так далее. И ходит каждый с тяжелым сознанием своей умственной убогости — первый продолжая по прежнему сеять руками, а второй продеть последнюю лошадку собираясь умирать.

Всем нам скажут, что вопросы эти решены и смешно их не знать. Но откуда мы их можем знать? У нас нет книг, которые бы мы вполне понимали и людей которые бы рассказывали: если укажут на агрономов правда они есть и порой наезжают — много стекается народа поделится своей нуждой и послушать добрый совет, но на первой же лекции остается слишком мало т.к. речь агронома в самой малой доле понимается нами, она вся переполнена научными терминами и непонятными словами.

Мы не хотим чтобы русский язык вообще отсутствовал в нашей школе — пусть и он живет, пусть наши дети учатся и ему, но для того, чтобы улучшить положение школы расширить умственный кругозор и экономическое богатство, — нас необходимо учить на том языке с которым растут и воспитываются наши дети. Просим Вас поддержать нашу просьбу, скажите, что просьба наша не есть проведения мысли выделения Малороссии, а необходимая потребность — путь к культуре, улучшению жизни и поднятию патриотического духа и вечной преданности царю и родине.

4 підписи.

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1940. — 2 л.

№ 7

Письма Могилянского Михаила Милюкову П. Н.

Городня, Черниговская губерния
к. предводителя дворянства
Мих. Могилянский

Дорогой Павел Николаевич!

Хочется сказать Вам спасибо за речь по запросу о запрещении чествования Шевченка. Для украинцев она явится, я думаю “событием” и “средняя течения” отнесутся к ней с большой симпатией. Лично я возразил бы только против подчеркнутой неопределенности Вашего

заявления: “я совершенно не разделяю стремлений автономистов-федералистов и считал бы осуществление их политической программы для России вредным и опасным делом”. Я, однако, в равной мере противник определенной формулировки автономистко-федералистических стремлений, как политической программы, подлежащей осуществлению. Слишком это “музыка будущего”, почему достаточно трактовки этих стремлений, как известного рода контуров и тенденций...

Кажется мне, что при такой постановке вопроса (она, конечно, лишь одно из течений в украинском движении) незачем и определенно подчеркивать того отношения к федералистическим стремлениям, какое высказали Вы ...

Вместе с тем для меня в этом пункте разногласия нет остроты, ибо ее совершенно устраняет так прекрасно и полно выраженное в Вашей речи широко терпимое и определенно благожелательное отношение к украинству, как к “народной национальной культуре”.

Вот почва, на которой все “наши разногласия” не страшны! Ваша речь, думается, должна создавать и укреплять убеждение в этом деле, где все еще гнездится недоверие и подозрительность. Оттого, я так приветствую Вашу речь и с полным убеждением считаю ее событием. Еще раз спасибо!

Жму руку. Ваш Михаил Могилянский.

Р. С. На днях получил известие, что сенатом я утвержден в должности мирового судьи по Город. уезду.

Городня, Черниговская губерния
3/ II 1915 г.

Дорогой Павел Николаевич! Отчего Вы не нашли возможным, осуждая речь Сазонова (№ 28 “Речи”) как-нибудь (либо) отозваться о досадном lapsus’e в этой речи относительно денег из Берлина, поддерживавших в Галиции искусственно “так называемое” украинское движение? Этот lapsus возбуждает тревогу и некоторое сомнение в правоте конечного вывода Вашей статьи “разрешение национальных вопросов, возбужденных войной, действительно стоять на верном пути”. Украинский вопрос как будто на “верном пути” не стоять. Я не стал бы утверждать категорически, что Берлин денег в Галицию в своих выгодах посылал. Но во 1-х (не говоря о том, что деньги несомненно, посылались туда и Петербургом) — украинское движение в Галиции ни в каком отношении с этими деньгами не связано, во 2-х, ничего “искусственного” в нем никогда не было. А уж почему оно “так называемое”, ты Господи. Я

все это изложил в заметке, но ведь здесь нужна не моя подпись, а или Ваша, а ли просто редакционная статья (передовая).

А то редакционное (Ваше) “констатирование” — “национальные вопросы стоять на верном пути” — вызывает добросовестные и недобросовестные недоумения. Уже отмечают (даже в письмах ко мне), что “День” хоть слегка отметил странность Iarsus’a Сазоновской “Речи”, а Милюков промолчал и “констатировал верность пути”.

Кажется, близится мое “освобождение” из Городни. Жду Струвевских статей (ко мне все доходит так поздно), чтобы еще раз ответить ему. (Знаю о них по цитатам “Речи” и “Нового времени”).

Жму руку Ваш М. Могилянский.

Р. С. Австрийская ориентация галицкого украинского движения, по моему глубокому убеждению, больше всего зависима от курса русской политики в украинском вопросе.

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 5120. — 6 л.

№ 8

Промова П. Милюкова на засіданні Державної Думи 19 лютого 1914 р.

Гг. члены Гос. Думы.

Спор, который мы здесь ведем, начался не в стенах Гос. Думы и кончится, очевидно, за ее стенами. Благодаря оппозиции, Гос. Дума только вмешалась в то предприятие, которое киевские националисты пытались провести путем непосредственного обращения к начальству. Здесь они молчат, по всей вероятности, потому, что видят, что почва спора в Гос. Думе для них не благоприятна. Но там, в Киеве, там они не молчали. Там, гг., клуб киевских националистов развил целую кампанию. Там печатались статьи члена Думы Савенко, составлялись резолюции от имени Киевского клуба националистов, посылались алармистские телеграммы бывшему премьеру В. Н. Коковцову и целому ряду министров: министру Внутренних дел, министру Иностранных дел, министру Народного Просвещения. Я тщетно ждал, что член Думы Савенко, как один из заводчиков этой кампании, выйдет сюда на кафедру и попытается сразиться в открытом бою. Но член Думы. Савенко предпочитает молчать, и так как я предпочитаю иметь дело с подлинными документами, то позвольте мне вместо отсутствующей речи киевского националиста заменить ее несколькими выдержками из документов киевского национального клуба. Эти киевские националисты обращают внимание русского общества на то, что «шайка мазепинцев» — я перевожу обратно с украинского на русский, поэтому

мой текст, может быть, неточно воспроизводит текст националистов, — „шайка мазепинцев как зарубежных, так и российских, являющаяся инициаторами почитания памяти Шевченко, чет его не как поэта, а исключительно как политического деятеля, как заклятого врага единой и нераздельной России. Из торжества Шевченко будет сделан опыт демонстрировать рост идеи украинского сепаратизма и показать, что все население Малороссии уже прониклось стремлением осуществить идеал Шевченко, т. е. отделить от Российской империи всю Малороссию, которая по плану мазепинцев должна иметь „самостийное” существование. Клуб полагает, что русское общество должно решительно протестовать против всякой попытки придать торжествам в память Шевченко политический антирусский характер”. А вот, гг., и телеграфическое обращение клуба киевских националистов по начальству. „Клуб считает обязанностью довести до сведения вашего высокопревосходительства о следующем: на территории всей южной Росси ведется затаенная пропаганда идей украинского сепаратизма. Многочисленные агитаторы, как зарубежные, так и здешние, всеми способами и с большою настойчивостью доказывают, что малороссы совершенно отдельный народ, который и должен иметь особое существование как культурнонациональное, так и политическое. План мазепинцев заключается в том, чтобы оторвать от России всю Малороссию, до Волги и до Кавказа, и ввести ее в состав Австро-Венгрии на федеративных началах, как автономную единицу. Вся эта деятельность мазепинцев, которая открыто ведет к разрушению целостности и единства Российской империи и опирается на австро-польский-галицийский Пьемонт, не встречает решительно никакого противодействия со стороны Российского правительства”. Вот, гг., те соображения, которые побудили министров принять меры против торжеств в память Шевченко и которые, таким образом, являются косвенною причиною и нашего запроса, который Гос. Дума уже признала спешным. Повторяю, доказательства этих страшных обвинений, предъявленных в прочитанных мною документах, мы до сих пор не слышали, ибо киевские националисты молчат. Вместо них говорил здесь член Гос. Думы Пуришкевич, который, однако, прочел только одну из своих школьных тетрадок, почерпнутых из весьма элементарных руководств по истории украинского движения. Здесь выступали и защитники. Мы слышали защиту от лица гр. Капниста 2. Но это была защита, которая меня не удовлетворила, потому что вместо того, чтобы опровергнуть обвинения, гр. Капнист начисто отрицал самые факты, которые лежат в основе этого обвинения. Речь

гр. Капниста напомнила мне рассказ члена Гос. Думы Савенко про того министра, который будто бы сказал, что “все украинское движение выдумал Савенко”. (Голоса справа: кто это сказал?). Спросите Савенко. Нет, гг., украинского движение никто не выдумывал. Украинское движение существует, оно будет существовать, и попытка отрицать украинское движение бесполезна. Лучше, гг., мы сделаем, если внимательнее присмотримся к этому движению. Тогда мы увидим, что член Думы Савенко все-таки, очень многое выдумал, если не все движение, то очень многое в нем. Я буду более точным, член Думы Савенко и его политические друзья очень многое не додумали. Все, о чем они говорят в документах, мною прочтенных, все это есть, все это имеется налицо, но только в иных пропорциях, в иных отношениях и в ином освещении, чем то, которое нам предложено. И раз сформулировано обвинение, позвольте мне предложить вам вместе со мною здесь в этом обвинении серьезно, по существу, разобраться.

Киевские националисты все валят в одну кучу: и признание украинского народа отдельным народом с отдельным языком, и требование, чтобы была создана из Украины автономная единица, и, наконец, разрушение единой России и отдача Украины в пределы Австро-Венгрии. Смешав все это, все эти три, по существу совершенно различные, положения в одну кучу и окрестив эту смесь названием „сепаратизма”, они безнадежно запутывают серьезную политическую проблему. Чтобы решить ее, — а решать ее нам, гг., придется, — нужно прежде всего разобраться в этом политическом винегрете и вновь поставить на свое место все то, что для своих целей киевские националисты безнадежно перепутали.

Итак, если верить их обвинениям, есть какие-то „мазепинцы” с проф. Грушевским во главе, которых националисты г. Киева считают „сепаратистами”. Эти мазепинцы, эти сепаратисты желают отторгнуть Украину от России и присоединить ее к Австро-Венгрии. Я спрашиваю: если это так, то отчего же в собственной среде этих предполагаемых сепаратистов являются люди, которые называют их не мазепинцами, а богдановцами и которые вместо того, чтобы считать их сепаратистам и австрофилами, обвиняют их в „москвофильстве”. У меня в руках недавно вышедшая брошюрка, с которой я очень советую вам познакомиться внимательно, это книжка некоего Донцова „Модерне Москвофильство”. Автор брошюрки рекомендует себя представителем крайне левой части украинского общества, представителем „марксистской интеллигенции”, как он выражается. Тех, кого член Думы Савенко и его друзья называют „сепаратистами”, г. Донцов весьма раздраженно укоряет в излишней

близости к русской культуре. Он подбирает из журналов и газет этого направления, из „Рады”, из „Украинской Жизни”, целый ряд цитат, цель которых заклеить „безграничное преклонение перед русской культурой”, распространенное среди этих „сепаратистов”. Он негодует на то, что — опять цитирую его выражение — „въ последние годы и у нас, и особенно в Галиции, сильно выросло русское культурное влияние”, — влияние тех же самых, так называемых, „сепаратистов”. Г. Донцов негодует на то, что „вера в душу хорошего русского интеллигента так укоренилась в украинской общественности, что всякая попытка критического отношения к этой русской интеллигентской душе встречает отпор”. Г. Донцов для того, чтобы развенчать русскую интеллигенцию, эту русскую интеллигентную душу, принужден, как делают иногда и польские публицисты, прибегнуть к известному сборнику „Вехи”. Он призывает украинцев вместо сближения с русским культурным влиянием сблизиться с поляками, он призывает их чтить память Мазепы. Но, г., кто же эти враги, на которых нападает Донцов? Кто такие эти проводники русского культурного влияния, которое Донцов считает вредным и опасным для украинцев? Кто эти люди, которые не только в России, но и в Галиции проводят русское влияние? Г., это — те самые люди, которых Савенко называет „сепаратистами”. Г. Донцов готов чуть ли не взять в союзники г. Савенко. Таким образом, эти украинские „сепаратисты” находятся в чрезвычайно странном и трудном положении. С одной стороны, на них нападает г. Савенко, а с другой, — г. Донцов и, так называемая, „марксистская интеллигенция”. При этом Савенко обвиняет их в сепаратизме, а марксистская интеллигенция утверждает, что они заражены „модерным москвофильством”. Г., не кажется ли вам, что положение осложняется и что оно не так просто, как рисовали его в клубе киевских националистов? Что такое положение обязывает нас внимательнее присмотреться к политической позиции людей, которых крайние правые называют „сепаратистами”, а крайне левые именуют „москвофилами”? Решите, г., чью работу мы будем делать, если вместе с г. Савенко мы будем ослаблять это среднее настроение, которое теперь в Украине, к счастью, скажу, господствует?

Эти люди, правда, называют себя „автономистами-федералистами”. Г. Донцов им в этом не верит и утверждает, что „у многих украинцев разные „автономии”, есть лишь малопридуманные парадные пункты их программы, которая в существе дела совершенно иная”. Донцов называет их „чистыми культурниками”, которые от времени до времени „говорят про автономию”. Я, г. члены Гос. Думы, так далеко не иду. Я верю в глубокую и полную искренность вождей движения, которые

развернули это знамя федерации автономных единиц. Я их и понимаю. Как вы хотите, чтобы было иначе, когда все прошлое Украины говорит об автономии? Как вы хотите, чтобы было иначе когда этот термин “федерации” является традиционным в самом движении чуть ли не от 40-х годов, от Кирилло-Мефодиевского общества и чрез Драгоманова доходит до настоящего времени? Повторяю, психологически я понимаю этих “людей и понимаю, почему они вывешивают это знамя. Но я, гг., верю и в эволюцию политических программ. Ведь вот вы слышали здесь, как член Думы гр. Капнист сводил все украинское движение к любви к природе и к бытовой старине. А предок гр. Капниста в 1791 г. ездил в Берлин и жаловался прусскому министру Герцбергу на „тиранию русского правительства”. Он спрашивал, могут ли украинцы рассчитывать на протекцию Пруссии, в случае их восстания, если они попытаются сбросить с себя „русское ярмо”. Ведь вот, гг., какая большая эволюция произошла, и как время исцеляет многие вещи. От государственной измены до полного аполитизма – какой широкий размах, какая длинная эволюция! Но, гг., между этими двумя полюсами вмещается ведь целая гамма оттенков и промежуточных политических настроений. Одно из таких настроений и есть тот федеративный автономизм, о котором я говорил сейчас. Я совершенно не разделяю стремлений автономистов-федералистов и считал бы осуществление их политической программы для России вредным и опасным делом. И тем не менее, я должен сказать, что и тут есть оттенки, и есть различия в понимании этой позиции. Традиционный термин „федерация”, который жил в течение 70 лет, не мог сохранить своего первоначального значения „федерация” в том первоначальном смысле, который придавали ему основатели движения, исходя из бакунинского анархизма. Это и не та „федерация”, о которой говорит теперь наука государственного права. Я думаю, что федералисты – автономисты украинцы недостаточно следили за развитием этого термина. И я полагаю, что дальнейшее развитие их политических формул приведет их к тому, что и термин и понятие „федерации” они должны будут вычеркнуть. В этом заключается моя надежда и мое желание.

Но, гг., высказавши все это, я не могу, во всяком случае, не констатировать, что в самом выборе термина, в самом его толковании уже совершилась большая доля той эволюции, последние результаты которой нам так желательны. Я должен признать, что уже в настоящее время плоды этой эволюции имеются налицо. Совершенно справедливо те, кого член Думы Савенко обвиняет в „сепаратизме”, отвечают ему: да какие же мы сепаратисты когда мы выдвинули знамя автономии и федерации? Ведь мы говорим о федерации в пределах русского

государства, а нам ставят в вину, что для того, чтобы добиться нашего идеала в пределах России, мы собираемся ее разрушить и идти в пределы Австрии! Совершенно правильно отвечает г. Савенко „Рада” в своем номере от 16 января, что „автономно-федеративные идеалы украинского общества уже сами по себе исключают стремление к разрушению Российского государства”. И, гг., если бы вы этому не поверили, если бы вы подумали, что эти люди хитрят, у вас есть способ проверки. Лучшее подтверждение того, что они говорят правду, это то, что с другой стороны, из-за рубежа, из пределов Австрии против них строится то же обвинение в “сепаратизме”. Та же „Рада” говорит вам, что „тот самый проф. Грушевский, на которого здесь сыплются проклятия и угрозы за его политическое австрофильство, там, в Австрии, слышит обвинения в том, что вся его деятельность в Галиции фактически ведет к культурному и политическому “руссофильству”. Вы только что видели, что эти австрийские обвинения поддерживаются и той небольшой группой писателей, от имени которой говорит Донцов в цитированной мной брошюре. Далее, гг., я не могу не обратить вашего внимания на то, что, развивая свой автономно-федералистический идеал, украинцы текущего момента и подчеркивают что речь идет лишь об идеале будущего государственного устройства, идеал, который, с их точки зрения, осуществится в более или менее отдаленном будущем. Гг., нигде в цивилизованных странах людей за идеалы не преследуют, не преследуют за то, что у социалистов носить типическое название “музыки будущего”. А что касается настоящего, вспомните, к чему стремятся эти самые сторонники автономно-федеративного идеала в настоящее время? Я прочту вам их прямой, официальный ответ, заявление, сделанное в той же “Раде”. Вот это заявление. “От имени украинского общества выступали не раз члены Думы и украинская пресса с категорическими заявлениями, что непосредственные наши стремления, наша программа-minimum касается, собственно, не основных государственных реформ, а преимущественно теперешней законодательной практики, и даже меньше того — касается иного понимания закона и иных административных принципов в крае, населенном украинским населением. Украинизация школьного просвещения на Украине, право украинского языка в судебных и правительственных учреждениях, устранение ограничений для украинского печатного слова, улучшение условий для легального существования украинских национальных учреждений — вот какие требования ставят украинцы для того, чтобы признать удовлетворенными первейшие и наиболее жгучие культурно-национальные нужды украинского народа”. Гг. можно ли признать эти

требования радикальными? А ведь член Думы Савенко их читал и вместо того, чтобы сослаться на них, он ссылается на статью, написанную в 1906 г., под заглавием „Наши требования”. Совершивши этот хронологический фокус, выдавши за современное настроение то настроение, которое было настроением высшего подъема русской общественности, он думает, что совершил большой общественный подвиг. Мы считаем, что эти приемы запугивания, приемы, которые не умеют использовать, утилизировать то настроение, которое нам нужно, которое возникает, которое нужно укреплять, а не разрушать, мы считаем, что такого рода фальсификация настроения вредна и опасна. (Голоса слева: браво). Мы считаем, что вот те требования, которые я только что процитировал из официального украинского заявления, могут признать радикальными и неосуществимыми только те, кто отрицает само существование украинского народа и считает, что один факт существования его уже равносителен сепаратизму. Может быть, сюда надо причислить и тех, кто, признавая существование украинского народа, замыкает это существование в пределы сохранения обычаев старины и любования украинской природой. Вот за этими пониманиями украинского сепаратизма мы не пойдем. В указанных пределах мы сочтем украинские стремления правильными и законными, а борьбу против стремлений, так выраженных, мы считаем политически опасной борьбой. Мы считаем, что тесная и узкая формулировка украинского движения, ограничивающая украинство бытовой стариной, которую дал член Думы Капнист, давно уже стала анахронизмом. Член Думы Пуришкевич прав, ссылаясь на то, что уже в 40-х годах бытовое украинофильство отошло в прошлое. Я скажу больше: гораздо раньше 40-х годов украинский вопрос стал не бытовым, а политическим вопросом. Он стал политическим вопросом тогда, когда Екатерина II объявила – цитирую ее слова – “развратным то мнение, по коему малороссы поставляют себя народом от здешнего (великороссийского) народа совсем отличным”. Мы утверждаем, что украинский вопрос не перестанет быть политическим, не потеряет своей остроты даже и тогда, когда признав особенности народа, мы попытаемся ограничить это наше признание тем требованием, чтобы “народность” совпадала с “простонародностью” и чтобы украинские стремления ограничились обслуживанием простонародного быта, – словом, чтобы и язык и литература служили, как это говорилось в некоторых официальных документах, только для “домашнего” и для “крестьянского обихода”. Мы считаем, что прав был тот украинский писатель который сказал что “украинскому народу нужно все то, что нужно и другим народам”.

С этой точки зрения мы смотрим и на торжества в память Шевченко. Гр. Капнист предложил вам чествовать Шевченко, как “поэта Украины”. Г. Савенко и “Киевлянин” от 10 января ухватились за эту мысль и уже предлагают разделить два вопроса: разрешить чествовать “поэта-лирика” и запретить чествовать “политического агитатора”. Они считают, что чествование “политического агитатора” заключало бы в себе состав преступления – восхваление преступления и стало быть, составляло бы деяние уголовно наказуемое. Гг., оставим в стороне “поэта-агитатора”, будем говорить только о “поэте-лирике”. Но разве поэт-лирик Шевченко вменяется в рамках археологического народолюбия, которые очертил нам гр. Капнист. Да, Шевченко поэт народный, но он не поэт простонародный. И большая ошибка считать Шевченко простым повторителем народных украинских песен. Нет, Шевченко гораздо больше, чем это. Шевченко имеет такие же права по отношению к своему народу, и так же народ к нему относится, как к нашим лучшим поэтам. Прочтите работу Бориса Гончаренки о том, как читают Шевченко в деревне, и вы увидите, что положение Шевченко в деревне не отличается от положения Лермонтова, Пушкина, кого угодно из наших первых поэтов. Точно так же Шевченко шире и выше простонародных идеалов. Его мировоззрение шире, это интеллигентное мировоззрение, и его терминология – это интеллигентная терминология. Вы найдете тут намеки из истории и выражения из мифологии, – весь репертуар интеллигентной поэзии. И понятное дело, что когда Шевченко дают простому народу, нужно его поднять до понимания его национального народного поэта. Простой народ, не прошедший школы, так же мало может понять эту поэзию, как наш народ, не прошедший школы, мало может понять лучших русских поэтов. Другими словами, гг., мы утверждаем, что никакого различия в отношении народа к своему национальному поэту и в данном случае не имеется, и что ограничивать Шевченко ролью поэта простонародного – значить подтасовывать понятия и закрывать глаза на существо вопроса. Г. Савенко ухватился за слова в одной статье “Речи”, где говорилось, что Шевченко есть “символ”. Ага, говорит он, значит, признали! Признали, что в Шевченко вы чувствуете не поэта, а символ, общественный символ? Да, мы признали, что Шевченко есть символ не простого народа, а народной. Национальной культуры. Вот, что мы признали. И вы видите, что, для того, чтобы признать это, нет надобности говорить о Шевченко, как о “политическом агитаторе”, говорить о его политической роли.

Гг., тут еще есть один вопрос, который необходимо затронуть. Когда в третьей Гос. Думе я говорил о необходимости допустить родной язык

в украинской школе, гр. Бобринский не удержался от наивного восклицания с места: “да они не просят”! Вот, гг.. еще способ упростить вопрос: закройте рот народу, а потом говорите, что он не просит, что он молчит, — “молчат, стало быть, благоденствуют”, выражаясь словами Шевченко. Нет, гг., народ украинский не благоденствует и, даже не молчит больше, а в том случае, если молчит, опасно принимать это молчание за знак согласия. Когда здесь с этой кафедры раздали слова депутата-украинца, и притом председателя Гос. Думы, что украинскому народу не нужен литературный язык, что он этого языка не понимает, я с интересом ждал, услышит ли народ эти слова и как на них отзовется. Это был своего рода экзамен, гг., — и украинский народ этот экзамен выдержал. В три дня крестьяне и рабочие четырех сопредельных уездов тех местностей, где живет и действует член Думы Родзянко, собрали 1.700 подписей под протестом, опровергавшим заявление председателя Гос. Думы. Гг., что значат перед такого рода документом заявления отдельных депутатов-крестьян, которые выходят от времени до времени на эту кафедру и повторяют с трибуны заученные речи? Вы, гг., должны оценить значение этого факта, если вы припомните, с какими трудностями сопряжено всякое общение в деревне украинской на почве национальных интересов. Ведь простое получение украинской газеты уже равносильно патенту на неблагонадежность. Ведь существует распоряжение в силу которого почтовые отделения должны составлять списки подписчиков на украинские газеты. Тот, кто попал в этот список, никогда не будет выбран на общественную должность. Достаточно было в украинской газете напечатать, что в одном культурном учреждении получают украинские газеты, чтобы через два дня в это учреждение нагрянула полиция и произвела обыск и расследование. (Пуришкевич: запоздала, надо было сразу). Перед газетой создается какой-то панический страх. (Шум справа; голоса слева: прогнать его надо, Пуришкевича вон; звонок председательствующего). И вот, гг., и при такой обстановке все-таки газеты получают. Они получают на чужие адреса, из чужих местностей, а так как почта отказывается служить, то за ними посылают нарочных каждый день те простые люди, которые хотят эти газеты читать. (Голоса справа: куда посылают? Неправда: звонок председательствующего).

Если распространение газет таким образом задерживается, то книжки проходят легче. Может быть, тут тоже скажут, что “не просят” и книжек. Да, гг., есть книжки, которые “не просят” в Украине. Я недавно беседовал с одним старым деятелем Харьковского комитета грамотности и получил от него интересные цифры. За десять лет своей

деятельности Харьковский комитет издал 4.000.000 экземпляров книжек. Он распространял эти книжки всеми способами, принимал всякие меры: назначал удешевленную плату, распространял даром, рассылал в учреждения, открывал киоски на базарах, раздавал книжки офеням, нанимал специальных книгонош, словом, были приняты все меры. И какой же результат? Из всего числа 4.000.000 экземпляров только 18 % книжек распространились на Украине, а 82 %, шли в Сибирь, в Закавказье и т. д. И из 18% большая часть обслуживала не прямого читателя, а или посылалась в благотворительные учреждения, или оказывалась в руках очень небольшого слоя сельской аристократии. Что эта книжка стояла на полке, а не читалась, не возбуждала ни ума, ни сердца, это видно из того, что за десять лет распространения этой книги не поступило ни одного письма от читателя. Это было мертвым делом или почти мертвым делом. А вот теперь, с тех пор, как, хоть на короткое время, были сняты путы с украинского языка, теперь, оказывается, такие книжки, ничего общего с политикой не имеющие, как сельскохозяйственные брошюры Чикаленко, распространяются в полумиллионе экземпляров. Народные календари на украинском языке имеют сбыт в 100.000 экземпляров; “Кобзарь” Шевченко разошелся в 200.000 экземпляров. Тяжелая для народа книжка, трудно читаемая и сложно составленная „История украинского народа” Грушевского за три года распространилась в 10.000 экземпляров (Пуришкевич: очень жаль). Гг., и этот материал не пропадает втуне. Я мог бы вам привести целый ворох отзывов с мест; я собрал ряд благодарственных писем читателей, переполненных самыми трогательными выражениями: вы открыли мне глаза, вы научили меня понимать меня самого и то, что меня окружает, и т. д. и т. д. Вы видите, что здесь делается живое дело: здесь действительно поднимается народная культура. Говорить ли мне, гг., о других явлениях о необыкновенно отзывчивом отношении народа к украинскому театру, о том, что в феврале, в отвратительную погоду, крестьяне идут за 45 верст для того, чтобы участвовать в народном спектакле, разыгрываемом без участия интеллигенции, чисто крестьянской, народной труппой артистов? Говорить ли мне о том, как быстро распространились среди крестьянства, опять-таки без помощи интеллигенции, те многочисленный филиальные отделения “Просвита”, против которых, при любезном содействии правой части общественного мнения, была открыта прямая травля и которые по большей части сейчас уже закрыты? Говорить ли мне о повышенном интересе к публичным лекциям для народа, к концертам, общественным увеселениям, ко всему тому, что имеет характер

общения на национальной почве? Говорить ли о том, что нет такой формы общения, в которую не просачивался бы этот национальный элемент? Армия, школа, кооперативы, любая встреча для любой цели, все это сейчас же немедленно вызывает национальный обмен, национальную реакцию и воспитывает, создает национальное чувство.

Итак, гг., из примеров, которые я здесь привел, вы видите, что украинское движение глубоко демократично, что оно идет в народе и что в настоящее время оно уже ведется самим народом. Именно по этому движение это остановить нельзя. Но раздражить его и обернуть его против нас можно, и можно очень легко. Наша администрация успешно этого достигает. Я расскажу вам вместо массы отдельных случаев, которые я мог бы привести, один анекдот. На рождественской елке были употреблены, в виде украшений, флаги двух цветов, голубого и желтого. Оказывается, что эти флаги есть признак “сепаратизма”. И вот, на маленьких “сепаратистов”, не старше 12 лет, напала полиция, сорвала эти флаги с елок и начала шарить у “сепаратистов” в карманах. А эти маленькие ребята занимались тем, что прятали “революционные” флаги к себе за курточки и приносили их с торжеством домой, считая, что совершили великий патриотический подвиг. Гг., вот как совершается воспитание украинского патриотизма при содействии русской полиции. (Рукоплескание слева). Гг., итак, вопрос сводится к следующему: движение есть, остановить вы его не можете, изменить его смысла тоже не можете.

Весь вопрос в том — хотите ли вы видеть в этом движении друга или врага? Это будет зависеть от того, увидит ли это движение в вас друзей или врагов. Гг., сепаратистического движения еще нет на Украине, а если есть его зачатки, то они очень слабы. Но его можно воспитать, его можно развить, и истинные воспитатели, истинные “сепаратисты”, которые действительно, работают на пользу Австрии, — это г. Савенко и его политические друзья. (Слева рукоплескания, голоса: браво). Я, гг., говорил об этом вопросе не раз. Если бы вы не поверили мне, то вы можете поверить иностранцу. У меня в руках недавно появившаяся книга Стида, бывшего корреспондента [...], который в настоящее время составил очень ценную и интересную работу о “Табсбургской монархии”. В этой работе, которая чужда и далека от наших теперешних споров, между прочим. Сид говорит о том, как идут споры об учреждении украинского университета во Львове. Он говорит, что “австрийское правительство не обращало никакого внимания на требования украинцев, пока ему не пришло на ум, что университет мог бы послужить могучим центром притяжения для 25.000.000 малороссов России и мог

бы распространить среди русских малороссов австрийское влияние”. И вот, когда австрийское правительство поняло великое значение украинского культурного центра в пределах Австрии, то сам Император повлиял известным образом на хозяев этого края, на хозяев Галиции, на поляков. И последовали те длинные переговоры между поляками и украинцами, та специальная “угода”, то соглашение польско-украинское, в результате которого, может быть, когда-нибудь украинцы и получат Львовский украинский университет. Но когда? Об этом тоже мистер Сид имеет свое мнение. Он говорит нам: “если отношения между Россией и Австрией улучшатся, украинцам придется долго ждать своего университета”. “Разве только, прибавляет он, Россия обернет это оружие против Австрии, устроив украинский университет в Киеве”. Гг., вы чувствуете, как иностранец, которому чужды наши отношения, инстинктивно становится на верный и правильный путь, которого вы не хотите видеть. Когда мы вам говорим об украинском университете, каково отношение к этому культурному институту тех, кто даже о простой народной школе слышать ничего не хочет? А ведь, гг., тут опыт налицо, перед вами. И мы не должны ограничиваться предсказаниями будущего, потому что в прошлом мы имеем весь тот материал, который нам нужен для заключения! Гг., когда началось украинско-галицкое движение, враждебное России? Припомните это начало: это ведь были 60-ые годы. Вспомните теперь, почему украинское движение перенесено было в австрийские пределы? Ведь австрийские украинцы в то время, в 60-х годах, были, несомненно, мение культурны, чем русские. Главное литературное, и общественное движение шло у нас. И вот у нас ему были положены препоны. Тот самый Валуев, которого так восхвалял член Думы Пуришкевич, заявил категорически: “малороссийского языка нет, не было и не будет”. Стоило ему заявить об этом, чтобы немедленно же началось создание украинского литературного и научного языка за границей России и чтобы немедленно же были достигнуты важные положительные результаты. Далее, гг., долго ли продолжался этот расцвет украинской литературы и украинской публицистики, которая обсуживала и Россию, потому что нелегальные львовские издания обходили таможду и в большом количестве распространялись, — долго ли продолжался этот расцвет? До 1906 г. Стоило у нас снять путы, стоило у нас разрешить журнал, газету и книгу, как моментально интерес к львовским изданиям совершенно; как рукой, сняло. Он совершенно изсяк. Львовские издания потеряли всякий сбыт, потому что явились местные книги и местные газеты. О том, какой плод создало это кратковременное снятие преград, я вам только что говорил. А теперь,

гг., в текущий момент, когда мы опять возвращаемся к привычкам дореформенного времени, до 1906 г.? Теперь, когда у украинцев мы мало-по-малу отнимаем последнюю надежду на то, что их положение будет сколько-нибудь улучшено в пределах России? Теперь, когда украинцы начинают громко говорить, — как это говорят Донцов и его товарищи, — что всякая надежда на Россию есть утопия, и что остается только искать спасения в сепаратизме? Теперь, когда появляется такое отношение к украинству, какие же результаты мы видим опять? Мы видим вновь зарождающееся настроение сепаратизма, в образце которого я привел вам брошюру Донцова. Я скажу вам: бойтесь его! Если вы будете продолжать вашу политику, Донцовы будут считаться не единицами и не десятками, а сотнями, тысячами, миллионами. (Пуришкевич: довольно вам). Да, я думаю, довольно, думаю, что теперь вы можете выбирать сами. Праздник Шевченко будет отпразднован, но я спрашиваю, где вы хотите, чтобы был центр торжества? Там ли, где украинцев 30.000.000, или там, где их всего 5.000.000? В Киеве, в Полтаве, в Харькове, в Екатеринославе и т. д. или во Львове? (Голос справа: в Бердичеве). Ваше голосование, гг., будет и вашим ответом, и тогда мы посмотрим, что скажет нам правительство и согласно ли оно с членом Думы Савенко. (Рукоплескание слева, шиканье справа).

Правительство и украинское движение. Речь П. Н. Милюкова во время прений по запросу о запрещении чествования памяти Шевченко // Четвертая Государственная Дума. Фракция народной свободы в период с 15 октября 1913 г. по 14 июня 1914 г. — С.Пб., 1914. — С. 238 — 245.

№ 9

Резолюція з українського питання, прийнята на конференції Конституційно-демократичної партії 6 — 8 червня 1915 року.

Ознакомившись с докладами о положении дел в Галиции во время русской оккупации, конференция пришла к заключениям:

При оккупации Галиции русская власть должна была бы отнестись с особым вниманием и осторожностью ко всем культурным приобретениям населения, родственного нам по национальности, восточной половины этой провинции. Права оккупационной власти и положение населения к тому же точно определяются международным правом, согласно которому (ст. 45 и 46 Гаагской конвенции 1906 г.), жизнь и собственность, религиозные убеждения и отправление религии, а также и учреждения, посвященные культуре, благотворительности, народному образованию, искусству и науке, остаются

неприкосновенными. Конференция принуждена констатировать, что эти положения международного права, так же как и соображения простой политической целесообразности, были принесены в жертву узким стремлениям воинствующего русского национализма. Под влиянием партийных взглядов, проводившихся националистами — депутатами Государственной Думы, съехавшимися во Львов, была проведена попытка систематической денационализации русинского населения Галиции. С прекращением деятельности прежних учреждений Галиции и с приостановкой конституционных гарантий, которыми пользовалось ее население согласно австрийским основным законам, открылась возможность вмешательства власти в частную и общественную жизнь населения. Этой возможностью русские чиновники, представляющие отбросы русской бюрократии от которых тщетно старалась отделаться даже местная гражданская власть, воспользовались в полной мере. Их поведение совершенно уронило в глазах населения уважение и доверие к русскому управлению, а обрусительские мероприятия националистов поселили в нем ненависть и злобу. Закрыты были все учреждения, имевшие какую бы то ни было связь с национальным самоопределением населения: украинские учебные заведения и просветительные организации, украинская печать, библиотеки, музеи, клубы, наконец — вся сеть кооперативных экономических учреждений. Поддерживая одну из борющихся в крае политических партий, партию москвофилов, правительство воспользовалось ее партийными учреждениями и органами, чтобы положить начало русификации местного украинского населения. Для той же цели сделана была попытка создать кадры русских учителей и заменить украинскую начальную школу русской.

Хотя военное управление вначале и советовало относиться к украинской интеллигенции “выжидательно”, но местная граждански власть вскоре сделалась орудием в руках влиятельных москвофильских деятелей для сведения старых партийных счетов. Начались аресты местных деятелей, начиная с митрополита Шептицкого и кончая украинской сельской интеллигенцией. Все, кто не успел бежать, были арестованы и высланы. В то же время предпринят был целый ряд мер воздействия на религиозные убеждения русинского населения. Местная власть сперва решила относиться терпимо к униатской церкви и не допускать насильственного обращения униатов в православие. Но мало-помалу принятые властью меры перестали соблюдаться. Скорейшее водворение православия стало очередной задачей

националистов с епископом Евлогием во главе. Опустевшие приходы занимались православными священниками, а униатские священники, оставшиеся на местах, выселялись в отдаленные губернии России.

Политика националистов проводилась с усиленным рвением и в русской Украине. Украинская печать в России также была закрыта, а печатание новых книг на украинском языке запрещено. Видные деятели, как, например, проф. М.С.Грушевский, подверглись преследованию и административной высылке. Началось гонение против других проявлений украинской национальной жизни, давно уже получивших известные права гражданства, например, против украинского театра. Как уже сказано, последствием таких мероприятий явилось заметное изменение настроения населения Галиции, вначале встретившего наши войска весьма приветливо.

Конференция осуждает подобную политику как противную здравым началам свободы и национального самоопределения и считает применение как в отношении Галиции, так и в отношении вообще украинского населения мер принудительного обрусения и борьбу со стремлениями этого населения к национально-культурному самоопределению несправедливыми, недопустимыми и вредными для государственных интересов страны.

Съезды и конференции конституционно-демократической партии : в 3 т. — М., 2000. — Т. 3. — Кн. 1 : 1915—1917 гг. — С. 195 — 196.

№ 10

Письмо Петлюры С. В. Милюкову по украинскому вопросу, 22 июля 1915 г.

Многоуважаемый Павел Николаевич!

По уполномочию редакции “Украинской жизни” обращаюсь к Вам по нижеследующему.

Нас, украинцев, глубоко волнует вопрос: обратит ли внимание Правительства и всего русского общества руководимая вами фракция Государственной Думы на те попрания наших национальных прав, на то издевательство над нашей душой, которое совершено было известными распоряжениями о прекращении всех украинских современных изданий? Вам, конечно, известны были эти распоряжения и тоже самое положение, в котором находятся украинцы — вот уж более года лишены своей родной прессы. Но, вероятно, согласитесь, что в факте расправы с нами — над нашей душой — сказались наиболее ярко не .. правительства в национальном вопросе, как согласитесь, вероятно с

тем, что одному лишению, как то, какое постигло нас, не подвергался ни один народ России в переживаемое нами время.

Мы думали, что ... резолюции, принято по украинскому вопросу пленарной конференции к.д. партии и обязывавшей Вас к проведению ее в жизнь, Вы найдете возможность и для себя обязанность уделить внимание положению украинского слова в ответ на декларацию Правительства и выдвинуть свой голос в защиту поправленных прав, требуя восстановления для этого слова условий существования, в каких оно находилось до войны.

К сожалению, наше ожидание обмануло нас. По каким то соображениям Вы уклонились от лежавшей на Вас обязанности и ни словом не обмолвились о том, что волнует и мучит нас. Каковы бы не были эти соображения украинцы никогда не смогут понять их. Скажу больше: ваше молчание произвело на нас удручающее впечатление и в частности поставило руководимый мною журнал в очень тяжелое положение. И вот по каким причинам.

Вы знаете конечно, что "Украинская жизнь" всегда отставала идею сближения украинского общества с русскими и противостояла тем течениям украинской общественной мысли, которые считаясь с выступлениями В. А. Маклакова, П. Б. Струве и других мало верят а то и совсем не верить успешному проведению в жизнь защищаемой нашим журналом идеи. Я должен с горечью думать что ваше выступление при открытии Государственной Думы как бы косвенное доказательство беспочвенности, зыбкости той позиции, какую отстаивает вот уже четвертый год "Украинская жизнь" по вопросу об украинско-русских отношениях. Не выступив в защиту поправленных прав целого народу, умолчав о вопиющем факте запрещения говорить на родном языке и общаться при помощи его сознательному в национальном отношении обществу вы как бы санкционировали создавшееся положение вещей.

Я отнюдь не льщу себя надеждой на то, что Вы сочтете для себя необходимым объяснить в ответном письме или печатно мотива допущенного Вами умолчания по вопросу о положении украинского слова, но вместе с тем не могу не выразить Вам крайнего и глубокого удивления по сему поводу. Видимо, сытые в национальном отношении русские, хотя бы они теоретически и отстаивали права угнетенных народностей, в трудную для этих народностей минуту не хотят им помочь и не хотят облегчить положение голодного, обобранного и угнетенного национального народа.

Примите уважение в совершенном к вам почтении С. Петлюра.

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1891. — 1 л.

**Заявление Леонтовича В. и др. украинских деятелей
в думскую фракцию кадетской партии по вопросу о введении
украинского языка в школах и учреждениях Украины, 1916 г.
В Думскую Фракцию партии народной свободы**

Как известно, война принесла значительное ухудшение в постановке украинского вопроса. Не говоря уже о том, что заботы военного времени отодвинули в неопределенное будущее достижение очередных задач украинского движения, война нанесла ему ряд таких непосредственных ударов, которых не предвидеть было невозможно, ни тем более оправдать какими либо разумными соображениями. Уничтожена вся украинская пресса, закрыты все украинские общества, подвергаются преследованию все проявления национального чувства на Украине, без суда ссылаются национальные деятели, ежедневно наносятся оскорбления национальному достоинству. Украинство вновь поставлено вне закона и вновь к нему возвращаются худшие времена национального гнета, преследований, издевательства. Во время оккупации Галичины 1914—1915 гг. российская власть недвусмысленно проявила стремление к полному уничтожению украинского народа, как нации, и та же политика неуклонно проводится и в пределах Империи, вызывая возмущение и протест всех сознательных слоев украинского населения, всюду внося раздор и смуту, разрушая сложившееся было сотрудничество с русскими общественными кругами. Ненависть к насильственному обрусению, которую всколыхнуло русское владычество в Галичине, несомненно переносится и на Украину и уже принесся свои общественные плоды оккупированные области, грозит подобными же последствиями и здесь.

С сожалением, однако, приходится отметить, что русское прогрессивное общество и его политические представители не поняли заключающегося в упомянутых событиях предостережений и не откликнулись должным образом на все вопиющие безобразия власти в сфере украинского вопроса. Не только не освещено и вызвало внушительных протестов провокационное поведение властей, но забыты и собственные обещания и обязательства, принятые в довоенный период отдельными русскими группами и партиями по отношению к украинскому народу. Занятые исключительно войной, русские партийные организации и их парламентские представители допускают позорящие акты правительства и не находят ни времени, ни охоты по крайней мере протестовать против возмутительных мероприятий, возбуждая справедливые нарекания со стороны угнетенных народностей. Не нужно доказывать, что такая тактика является прямым содействием

разрушительных стремлениям власти и, вызывая оправданное недовольство в настоящем, для будущего несомненно заключает в себе плоды, едва-ли желательные с точки зрения мирного сотрудничества народностей России.

Выражая крайнее свое сожаление по поводу такой тактики русских партий, Союз Украинских Прогрессистов (Товариство Українских Поступовців) приглашает парламентских представителей этих партий вступить на новый путь в отношении украинских требований. В частности Союз Украинских Прогрессистов напоминает, что парламентское представительство взяло на себя обязательство добиваться: 1) введения всеобщего обучения на украинском языке и вообще преподавания на том же языке в начальных школах в местностях с украинским населением 2) введения в тех же местностях преподавания украинского языка, литературы, истории и краиноведения в качестве обязательных предметов преподавания в средних и высших учебных заведениях 3) допущения свободного употребления украинского языка в суде, администрации, церкви и во всех общественных учреждениях на Украине, а также в сношениях с украинским населением правительственных агентов и общественных учреждений. Этот минимум украинских требований в настоящее время должен быть пополнен требованием о возвращении к жизни украинской прессы и обществ, а так же уничтожением всех административных спорнионов, особенно умножившихся на ... войной почве.

Это, повторяем, минимум украинских требований, осуществлением которого необходимо озаботиться уже в настоящее время, не откладывая до неизвестного конца войны. Напоминая об этом, мы хотели бы верить, что наше напоминания не останутся безрезультатным и что оппозиционные парламентские фракции исполнят свой долг по отношению к украинскому населению Империи.

Исполнение его тем более настоятельно, что, как показывает история польского вопроса, всякое промедление в данной области чревато неожиданными осложнениями и часто весьма нежелательными последствиями. Ибо никогда еще не было, быть может, столь справедливым изречения “*periculum in mora*”, как в настоящее время, — и этой опасности, заключающейся в промедлении и упущении момента, хотелось бы избежать и нам, представителям сознательных слоев украинского народа.

Киев 3. XI. 1916 г.

Вл. Леонтович

С. Ефремов

Матушевский

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 925. — 2 л.

Письмо Лотоцкого А. и Стебницкого П. Милюкову П. Н.
по украинскому вопросу, 25 декабря 1916 г.

Глубокоуважаемый Павел Николаевич!

Опубликованная в “Речи” программа очередного “Ежегодника” редакции содержит ряд статей широко и подробно охватывающих вопросы мировой войны. В одном отношении, однако, эта программа производит впечатление пробела и при том весьма существенного. Именно в вашей статье “Цели войны” второй раздел трактующий о судьбах Австро-Венгрии, касается целого ряда национальных вопросов — польского, итальянского, юго-славянского и чешского, но совершенно умалчивает о вопросе украинском, обойти который в подобной статье, нам кажется, значило бы обречь ее в важнейших частях немоту и односторонность.

В самом деле, до войны украинский вопрос имел заметную роль в политической жизни Австро-Венгрии, и читатели “Речи” вправе интересоваться тем, в каких формах составители “Ежегодника” мыслят устройство восточной Галиции и судьбу ее украинского населения после войны. Вопрос этот, как известно, не отвлеченный и не академический, что с первых дней войны он уже был поставлен русским правительством на очередь и на практике подвергался разрешению в определенном смысле. Далее оставшиеся в пределах русской оккупации часть восточной Галичины ожидать своего гражданского устройства, и для нее установка правительственной точки зрения на украинский вопрос, давно составляет настоятельную реальную потребность. Наконец, украинский вопрос теснейшим образом связан с польским, — и это уже не только в границах Австро-Венгрии, но и в пределах России (Холмщины). Удовлетворение национальных надежд польского народа, конечно, будет сопровождаться точным определением этнографических границ Польши и установлением гарантий для национального меньшинства, а следовательно и с этой точки зрения умалчивать о правах украинской народности не приходится. Притом же, раз судьба польской Галиции пройдет стадию международного обсуждения, то и участь восточной Галиции, жившей до войны в одинаковых политических условиях с западною, весьма вероятно, остановить не себе внимание будущей международной конференции.

По всем этим соображениям, мы полагали бы, что украинский вопрос не должен быть исключен из обзора целей и задач войны, связанных с судьбой Австро-Венгрии. Русские прогрессивные партии не могут

упускать из вида, что именно для России этот вопрос имеет сугубо важное значение являясь до сих пор темным пятном во внутренних национальных отношениях государства и почвою для грубых националистических эксцессов во имя русского единства, уже успевших подорвать доверие к красивой легенде об освободительном характере войны.

Мы знаем, что конституционно-демократическая партия не пренебрегает национальными правами украинской народности. Мы с чувством признательности вспоминаем выступления лидеров партии в защиту этих прав в Государственной Думе, на партийных конференциях и, наконец, при выработке программы прогрессивного блока. Но тем более было бы непонятно умолчание об украинском вопросе в ответственной политической статье, подписанной тем именем, которое, мы, украинцы, привыкли соединять с представлением о широком взгляде на национальные вопросы вообще и о справедливом отношении к специальным запросам и нуждам нашего народа.

Примите, глубокоуважаемый Павел Николаевич, уверение в нашем совершенном к Вам уважении и искренней признательности.

А. Лотоцкий

П. Стебницкий

25 декабря 1916 г.

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 1912. — 2 л.

№ 13

Письмо А. Савенко П. Н. Милюкову по вопросу о киевских кадетах

Глубокоуважаемый Павел Николаевич!

Прежде всего позвольте выразить вам чувства глубокого уважения, восхищения и преклонения пред Вашей государственной деятельностью. Среди мрака той ночи всеобщего развала, которая окутала нас, Ваша личность и Ваша деятельность все время являются просветом, поддерживающим нашу бодрость и надежду, что еще не все погибло.

Верите, что я и мои единомышленники — с Вами и что мы, когда пробьет час, пойдем с Вами и за Вами.

К прискорбю, не везде и не все кадеты держат себя так, как руководимый Вами центральный кадетский комитет.

В Киеве кадеты заняли позицию, совершенно непонятную для нас: они пошли с украинцами... Выход кадет из состава правительства

после “украинского действия”, “разыгранного тремя министрами” поверг киевских кадет в недоумение и негодование. Конечно я имею ввиду не всех киевских кадет, а их руководящую группу с Григоровичем-Барским во главе. В общем, сложилась такая обстановка, при которой наша группа, предполагавшая на городских выборах отдать свои голоса кадетской партии, после “украинского действия” и той позиции, которую заняли киевские кадеты по отношению к этому “действию”, вынуждена была выступить самостоятельно. Я наскоро организовал дело и образовал русский блок. Нашим выборным лозунгом было: “Мы – русские, а не украинцы”. Кадет мы решили не трогать и ни одним словом не тронули (можете проследить по “Киевлянину”), как мы вели выборную кампанию, считая их своими союзниками и предвидя, что в городской думе нам придется идти вместе с ними. Что же делали кадеты? Они во время выборной кампании забыли обо всех своих противниках и сосредоточили все свои усилия на борьбе с нашим, русским списком (№ 3). Их газета – “Южная Газета” – обливала грязью Шульгина и меня, стоявших во главе нашего списка, и вообще наш список. Получилось что-то мерзкое и крайне мелкое, чтобы не сказать: крайне глупое...Результат был таков: наш список собрал 25000 голосов, а кадетский – 15000 голосов.

Что же дальше?

Впереди, быть может выборы в Учредительное Собрание. К этим выборам мы уже готовимся – на всякий случай (ибо я не верю в то, что выборы эти состоятся). Неужели киевские кадеты опять будут вести борьбу с нами и только с нами? Но тогда они здесь растеряют всю свою партию – и только. И теперь много киевских кадет шло с нашим, русским блоком (некоторых кадет мы даже вели по нашему кандидатскому списку). В будущем их пойдет еще больше с нами. И мы не боимся здешних кадет, а боимся разделения сил государственных элементов.

Пишу я Вам об этом для того, чтобы просить Вас помочь нам выяснить до конца позицию киевских кадет: что они такое: русская партия или украинская? Пусть скажут это ясно и определенно. Теперь, перед выборами в Учредительное Собрание, позиции всех партий должны быть ясно и честно определены. Нам необходимо знать как вести себя по отношению к киевским кадетам.

Очень прошу Вас сделать, что возможно в этом отношении и о результатах не отказать сообщить мне.

А. Савенко

**Виступ Миколи Василенка 9 травня на Делегатському з'їзді
Партії народної свободи в Україні 8—11 травня 1918 р.**

Я хочу пояснити, — сказав Н.П.Василенко, — почему я решился на тот шаг, за который меня некоторые упрекают, но который я лично считал своим гражданским долгом. После переворота я без колебаний принял предложение вступить в министерство, и теперь оправдываться в этом не стану. Какие бы упреки мне ни делались, я не сойду с позиции, которая, как я в это глубоко верю, необходима для спасения родины. (Аплодисменты.) Я видел, как гибнет культура, как гибнет достояние веков, как гибнет человеческая личность. Я видел, что если оставаться в стороне, то разрушение пойдет дальше и мы очутимся на краю гибели. Нужно было сделать крутой поворот и установить границу между революцией, как разрушением, и революцией, как строительством. Необходимо было повернуть обстоятельства. Я учитывал условия, в которых мы находимся.

История русской революции обнаружила, что больше всего творческих сил было на Украине и поэтому здесь разрушение было наименьшее. На Украине стремились создать государственность, здесь хотели установить порядок. Может быть, люди, преследовавшие эту цель, ошибались. Но в великой России идея государственности на это время совершенно заглохла, а на Украине эта идея особенно расцвела.

В чем сила украинского движения? В его национальном характере, в том национальном движении, которое в России погибло из-за расплывчатых интернациональных идей. (Движение.) Украинская народная республика строилась на национальном принципе, и в этом была ее сила. И, входя в состав правительства, я тоже стоял на этом принципе, но это, конечно, еще не значит, что украинская национальная идея должна разрушать другие национальные идеи, глушить русскую культуру.

Второй факт, из которого я исхожу, это тот факт, что Украина должна быть независимой, самостоятельной страной. (Сильное движение.) Некоторые говорят еще о единой неделимой России, но это — дело будущего. Может быть, такая Россия будет, может быть — нет. Но факт тот, что ныне России не существует. Там нет даже зародыша здоровой государственной идеи. На Украине же мы видим здоровое национальное чувство, и в этом, повторяю, сила Украины. Мы, ведь, знаем, что все славянское возрождение строилось на национальном принципе.

Мне делали возражение, как можно ныне работать в правительстве, когда приходится опираться на иноземную силу. Но опираясь, напр[имер], на русские штыки, Болгария создала свое государство, играющее уже видную роль в европейской истории. Если не хотите считаться с этим фактом, то будьте последовательны: пусть уйдет эта сила, пусть снова придут большевики, снова повторят все свои опыты и, будучи последовательными, вы будете продолжать идти по пути разрушения. Сила у вас, может быть, тяжелая; условия, может быть, тяжелы; торговые договоры, может быть, невыгодны — я не стану касаться всех этих вопросов. Но что же делать, как не пользоваться этой силой, пока не накопятся на Украине те силы, которые примут участие в здоровой органической жизни, в управлении страной. Ведь наступит же момент, когда Украине будет предоставлена возможность жить самостоятельно, и когда ей придется работать над созданием украинского национального государства.

Далее Н.П.Василенко останавливается на своей предстоящей деятельности в качестве министра народного просвещения и министра иностранных дел, не развивая всей программы, ограничившись лишь указанием, что его программа будет строиться на том фундаменте, который выдвинется жизнью.

Вокруг вопросов народного просвещения накопилось столько страстей, столько недоразумений, столько острых моментов, что дело просвещения только тормозилось.

Голос. Благодаря украинизации.

Н.П.Василенко. Да, благодаря украинизации, но и благодаря еще той страстности, которая проявлялась у людей, которые должны были поступиться своими правами в пользу тех, кого они считали чем-то меньшим. Я возлагаю вину и на тех, и на других. И если мне удастся найти среднюю линию и повести дело просвещения по пути, не нарушающему ни тех, ни других, то я буду считать, что я исполнил свой гражданский долг. (Аплодисменты.)

Затем Н.П.Василенко переходит к своим задачам в качестве министра иностранных дел, подчеркивая, что этим ведомством он будет руководить лишь короткое время. Положение вновь создающегося государства, — говорит он, — при нынешних условиях необычайно трудно. Мы находимся, с одной стороны, в периоде войны, а с другой — в периоде самой беспощадной ликвидации этой войны. Мы находимся в периоде серьезного брожения и незакончившегося формирования. Возникает, напр[имер], страшно сложный вопрос о той территории, которой определяется Украина. Вопрос этот усложняется еще тем, что

государство, с одной стороны, строится на национальном принципе, а с другой стороны, важный вопрос о государственных принципах приходится разрешать среди неясных стремлений, возникших благодаря войне, и при наличии национальных стремлений отдельных народов.

Другой вопрос, представляющий для многих серьезные трудности, это вопрос о нашем отношении к центральным державам. Я давно уже убедился в том, что исторические обстоятельства сложились так, что наши торговые и экономические интересы связаны с центральными державами, главным образом, с Германией. Некоторые могут возразить ссылкой на наши обязательства по отношению к союзникам. Правда, мы давали слово союзникам и это слово нарушили. Это тяжелый психологический момент, и мы его пережили и стоим перед голым реальным фактом. До войны мы находились в тесных сношениях с Германией. Наука наша черпала свои силы оттуда, наша промышленность черпала оттуда свои силы. Подумайте, какое количество русских граждан ежегодно посещало Германию, и вы увидите, какая связь существовала между нами и Германией. Государство всегда должно стоять на почве государственных интересов, и отношения государства всегда меняются. История нам показала, что интересы наши с Германией всегда были более живыми, чем интересы наши с Англией. (Движение.) Политические интересы наши с Германией часто совпадали. Но нельзя скрывать и того, что политические интересы наши с Англией часто расходились. Ведь, например, уже историческим фактом стало то обстоятельство, что главный наш проигрыш на Берлинском конгрессе получен благодаря Англии. Благодаря английским дипломатам мы потеряли тогда Дарданеллы и Константинополь. Мы с Германией — географические соседи и, как соседи, мы всегда должны соприкасаться и интересы наши должны переплетаться. Так было до войны, в таком положении мы теперь, и так, я думаю, будет и после войны. Надо стать на почву реальных отношений с центральными державами, ведя их, конечно, в интересах создания свободной Украины. Вот соображения, — заканчивает Н.П.Василенко, — на почве которых я стою. Для блага Украины, для укрепления ее силы и мощи, для увеличения силы ее сопротивляемости изнутри, для развития способности Украины защищаться в дальнейшем — этому я думаю посвятить свои силы. Речь Н.П.Василенко, вызвавшая аплодисменты одной части делегатов и выражение неодобрения другой части, взволновала съезд.

Съезды и конференции конституционно-демократической партии: в 3 т. — М., 2000. — Т. 3. — Кн. 2: 1918—1920 гг. — С. 160—163.

**Резолюция ЦК кадетской партии о вступлении
киевских членов кадетской партии в состав правительства
Украинской Рады¹**

Резолюцией от 12 мая ЦК постановил отложить обсуждение о действиях киевских членов партии, вступивших в состав правительства, впредь до получения от них непосредственных сведений о руководивших ими мотивах. Признавая недопустимыми всякие прямые или косвенные шаги, направленные к призыву немцев для образования новой власти, Центральный Комитет не считал себя однако вправе обсуждать действия отдельных членов партии без выслушания их объяснений, в особенности, когда не было известно даже явилось ли вступление в Правительство актом индивидуальным или оно совершено с одобрения всей местной партийной группы.

Отдельных объяснений от членов партии Центральным Комитетом и донныне не получено; и у Центрального Комитета имеются лишь газетные сведения и доставленный Центральному Комитету печатный экземпляр “Положения”. Из указанных данных — в числе коих Центральный Комитет выделяет, как безусловно, лишь “Положение”, усматривается:

1) что вступление киевских членов партии в состав правительства состоялось с одобрения областного съезда партии, о созыве какового съезда Центральному Комитету ничего не было известно,

2) что означенному съезду местным комитетом предложено было изменить характер отношений местной организации к Центральному Комитету, без ведома и предупреждения о том Центрального Комитета;

3) что съездом принят был предложенный ему проект “Положения”, на основании коего учреждаются новые органы управления партии, а именно: “Делегатский съезд партии к-д. на Украине” и “Главный комитет”, а о компетенции всероссийских органов партии в “делах, касающихся Украины”, в “Положении”, не упомянуто вовсе;

4) что, основываясь на этом, принятом в первый день съезда (8 мая) “Положении”, съезд приступил затем 9 мая, без всяких сношений с Центральным Комитетом партии, к обсуждению вопроса о вступлении членов партии в правительство и большинством 71 голоса против 13 одобрил таковое вступление.

Таким образом Центральному Комитету приходится иметь суждение не об отдельных членах партии, а о возникшем вновь органе партии,

¹ Назва документа не відповідає змісту, оскільки мова йде про входження кадетів до складу уряду П. Скоропадського та з'їзд партії у травні 1918 р.

заменившим собою в данном случае Центральный Комитет и давшим свою санкцию действиям отдельных членов партии. По отношению к такому органу партии, созданному вне устава, не всероссийским съездом и даже не Центральным Комитетом, и по-видимому не признающему своей подчиненности Центральному Комитету партии в вопросах тактики, не может быть речи о том или ином отношении к отдельным его решениям по существу, а может и должен быть поставлен вопрос о праве его принимать те или иные решения, и о праве Центрального Комитета контролировать эти решения.

Центральный Комитет считал необходимым по этому поводу заявить, что вполне признавая необходимость реконструкции отношений центральных и местных органов партии в переживаемую эпоху, Центральный Комитет находит однако ненормальным перестройку отношений, предпринимаемую на месте, без всякого участия и даже без ведома Центральных органов партии и полагает, что вопрос об отношениях Центрального Комитета к местной организации партии может быть разрешен лишь всероссийским съездом партии — и потому Центральный Комитет слагает с себя, как с полномочного органа партии к. д., и следовательно с самой партии к. д. всякую ответственность как за принятые уже “съездом партии к. д. на Украине” и “Главным комитетом” решения, так и за решения, могущие быть или принятыми в будущем — впредь до созыва общего партийного съезда, имеющего окончательно определить как порядок образования, так и компетенцию новых органов партии на местах.

ГАРФ. — Ф. 579: Милюков П. Н. — Оп. 1. — Д. 718. — 1 л.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ГАРФ – Государственный архив Российской Федерации
ОР РГБ – Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки
СВУ – Союз Визволення України
ТУП – Товариство українських поступовців
УДП – Українська демократична партія
УДРП – Українська демократично-радикальна партія
УНДС – Український національно-державний союз
УНП – Українська народна партія
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УПСФ – Українська партія соціалістів-федералістів
УРП – Українська радикальна партія
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УТП – Українська трудова партія
ЦДАВОВУ України – Центральний державний архів вищих органів
влади та управління України
ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань
України
ЦДАМММ України – Центральний державний архів-музей
літератури і мистецтва України
ЦДАІАК України – Центральний державний історичний архів України
у м. Києві
ЦК – Центральний комітет
ЦР – Центральна Рада

Щербін Лілія Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Народилася 1 жовтня 1979 р. у с. Старі Кривотули Тисменицького району Івано-Франківської області. У 1997 році закінчила Старокривотульську ЗОШ I–III ступенів.

1997–2002 рр. навчалася на історичному факультеті Прикарпатського університету імені Василя Стефаника, отримала повну вищу освіту за спеціальністю “Історія” та здобула кваліфікацію історика, викладача.

2002–2005 рр. — аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

У 2007 р. успішно захистила кандидатську дисертацію у Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича на тему “Конституційно-демократична партія Росії та українське питання (1905–1918 рр.)”. Науковий керівник доктор історичних наук, професор М. В. Кугутяк.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1.	
Історіографія і джерельна база дослідження	7
1.1. Історіографія проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження	27
Розділ 2.	
Конституційно-демократична партія: зародження, ідеологія, програма, організація	37
2.1. Виникнення та ідейно-програмні засади Конституційно-демократичної партії	37
2.2. Організаційна структура, чисельність, соціальний склад Партії народної свободи	46
Розділ 3.	
Українське питання в політиці Конституційно-демократичної партії в 1905 р. – на початку 1917 рр.	51
3.1. Ставлення Партії народної свободи до українського питання (1905–1914 рр.)	51
3.2. Позиція російських кадетів щодо національних вимог українців під час Першої світової війни (1914 –початок 1917 рр.)	85
Розділ 4.	
Конституційно-демократична партія та Українська революція (1917–1918 рр.)	107
4.1. Ставлення кадетів до української державності в період Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.)	107
4.2. Російські кадати й українське питання в добу Гетьманату	141
Висновки	163
Список використаних джерел та літератури	168
Документи	206

Лілія Щербін.

Українське питання
в діяльності
Конституційно-демократичної партії Росії
(1905–1918 рр.)

Верстка *Стефанії Шеремети*
Коректура *Олександри Ленів*

Підписано до друку 01.12.2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Lazurski Ум. друк. арк. 12,8.

Щербін Л. В.

Українське питання в діяльності Конституційно-демократичної партії Росії (1905–1918 рр.) / Л. В. Щербін. – Івано-Франківськ, Лілея-НВ, 2010. - 248 с.